

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΜΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ & ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

«Υπέρ του ευσεβούς ημών Έθνους», Εκκλησία της Ελλάδος και Εθνικοφροσύνη,
1945-1967»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νταουντάκης Σπύρος

A.M.: 1118M016

ΑΘΗΝΑ 2020

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπουσα)

Βασιλική Γεωργιάδου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Κώστας Κατσάπης, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Σπύρος Νταουντάκης, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Για μας μετάνοιας προσευχή της στάμνας οι λυγμοί,
όταν οι διψασμένοι μας δροσίζονται λαιμοί,
και στις ταβέρνας ψάχνουμε τη σκόνη μήπως βρούμε,
τόσες χαρές, που χάσαμε σκυμμένοι στο τζαμί.

Ομάρ Καγιάμ, *Ρουμπαγιάτ*

μτφρ. Π.Α. Χρονοπούλου

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	σ.5
1. Πρόλογος.....	σ.6
2. Το εθνικόφρον κράτος.....	σ.12
3. Ο ρόλος της Εκκλησίας.....	σ.21
3.1. Από τις απαρχές μέχρι τον Εμφύλιο.....	σ.21
3.2. Η Ζωή και ο Αλέξανδρος Τσιριντάνης.....	σ.32
3.3. Η διαμόρφωση του εθνικόφρονος λόγου της Εκκλησίας.....	σ.40
3.4. Η αποστολή.....	σ.48
4. Δευτερεύοντες άξονες εκκλησιαστικού λόγου.....	σ.54
4.1. Εκκλησία και Στρατός.....	σ.54
4.2. Εκκλησία και Στέμμα.....	σ.64
5. Οι δύο όψεις της σελήνης.....	σ.71
5.1. Συντηρητισμός.....	σ.72
5.2. Εκκλησία, ηθική και αντιμοντερνισμός.....	σ.75
5.3. Εθνικισμός.....	σ.84
5.4. Εκκλησία και Κυπριακό.....	σ.89
6. Επίλογος-Συμπεράσματα.....	σ.96
Βιβλιογραφία.....	σ.101

Συντομογραφίες.

ΓΕΣ: Γενικό Επιτελείο Στρατού

ΔΣΕ: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΔΕΣ: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση

ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής

ΙΔΕΑ: Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

NATO: North Atlantic Treaty Organization (Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου)

ΟΗΕ: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

1. Πρόλογος

«Η Ελλάδα δεν πωλείται γιατί την έχει αγοράσει ο Χριστός». Η φράση αυτή, αποτυπωμένη σε πανό για τις ανάγκες του συλλαλητηρίου της Θεσσαλονίκης της 21ης Ιανουαρίου 2018 κατά της συμφωνίας των Πρεσπών, κρύβει πίσω από το μειδίαμα που ίσως προκαλεί στον αναγνώστη ένα σημαντικό γεγονός, την κομβική σημασία της θρησκείας για ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Αρκετοί άνθρωποι στη χώρα μας σήμερα καθορίζονται από τη σχέση τους με το θείο, ακόμα πιο πολλοί συγκινούνται με τη συμβολική γλώσσα της θρησκείας. Εικόνες αγίων υπάρχουν παντού γύρω μας, νέοι «χτυπάνε» τατουάζ με θρησκευτικά σύμβολα και οι κυριακάτικες εφημερίδες δίνουν ως δώρο βίους αγίων. Η Εκκλησία αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς θεσμούς στην Ελλάδα ως προς το κύρος και τη δυνατότητα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης¹.

Εδώ όμως υπάρχει ο κίνδυνος να θεωρήσουμε πως όλοι οι πολίτες είναι βαθιά θρησκευόμενοι και απαθείς δέκτες του υπερβατικού λόγου της Εκκλησίας. Αυτό θεωρώ πως δεν ισχύει, ο δέκτης του θρησκευτικού λόγου στην χώρα μας ενδεχομένως να μην εκκλησιάζεται και ακόμα περισσότερο να μην έχει θετική άποψη για την Εκκλησία και τους κληρικούς. Όμως η Ορθοδοξία αποτελεί συστατικό μέρος της νεοελληνικής ταυτότητας η οποία συγκροτείται γύρω από τις έννοιες «Έλληνας» και «Χριστιανός»². Παράλληλα, όπως σημειώνουν η Βασιλική Γεωργιάδου και ο Ηλίας Νικολακόπουλος «είναι χαρακτηριστικό ότι όσο περισσότερο σποραδική και ακανόνιστη γίνεται η εκκλησιαστική προσέλευση, τόσο πιο “αφηρημένη” και γενική προβάλλει η έννοια της θρησκείας όπως και η εικόνα του Θεού ως “πνευματικής δύναμης”»³.

Αυτά όμως αντανakλούν την εποχή μας. Αυτό δεν σημαίνει πως τα χαρακτηριστικά της Εκκλησίας και της κοινότητας των πιστών έχουν μείνει αμετάβλητα στο χρόνο. Η θρησκευτική ιστορία βρίσκεται από μεταβολές στις ιδέες και στις επιθυμίες των πιστών και από τις συνακόλουθες

¹ Ως προς την επίδραση της θρησκείας και κατ'επέκταση της εκκλησίας και του λόγου της στον ελληνικό λαό διαθέτουμε τα στοιχεία της έρευνας του pew reseasch τα οποία είναι αποκαλυπτικά. Σύμφωνα με αυτά το 96% των Ελλήνων δηλώνει πως έχει μεγαλώσει «χριστιανικά», ενώ 93% εξ αυτών συνεχίζουν να δηλώνουν χριστιανοί. Ακόμα, 66% δηλώνει πως η θρησκεία παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους, ενώ το 38% εκκλησιάζεται τουλάχιστον μία φορά τον μήνα. Τέλος, το 76% θεωρεί την θρησκεία βασικό συστατικό της εθνικής τους ταυτότητας. Βλ. Neha Sahgal κ.α., «Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues» (29 Οκτωβρίου 2018), ιστότοπος PEW Research Center, (ανακτήθηκε 14/11/2020) <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>

² Παντελής Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 11 (1989) σ. 332

³ Βασιλική Γεωργιάδου και Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ο λαός της Εκκλησίας, όψεις της θρησκευτικότητας στην Ελλάδα», στο Χριστόφορος Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2000 σ.150

αλλαγές που αυτές φέρουν στο θρησκευτικό τους σύστημα⁴. Ο λόγος των κληρικών δεν ξεφεύγει από τον κοινωνικό του περίγυρο αντικατοπτρίζοντας εικόνες, ιδέες και ήθη της εποχής του. Η ψηλάφηση αυτών των αλλαγών μπορεί να δώσει ενδιαφέροντα πορίσματα τόσο για το κλήρο, όσο και για «την πλευρά του καταναλωτή» δηλαδή του εκκλησιάσματος⁵.

Τις δεκαετίες ανάμεσα στον Εμφύλιο και τη Δικτατορία των συνταγματαρχών ανιχνεύεται μια έντονη θρησκευτικότητα στο λαό που εκφράζεται κυρίως με τον εκκλησιασμό και είναι πολύ πιο έντονη από τα δεδομένα των άλλων ευρωπαϊκών κρατών την ίδια περίοδο. Έτσι, σε μελέτη που έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1960 το 31% δηλώνει πως εκκλησιάζεται τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα, ενώ το 33% μία ή δύο φορές τον μήνα⁶. Παράλληλα, την ίδια εποχή στην επικράτεια βρίσκονται διεσπαρμένες 7.500 ενορίες στις οποίες λειτουργούν 8.500 πρεσβύτεροι και 200 διάκονοι. Τέλος, επικεφαλής όλων αυτών των κληρικών είναι οι περίπου 80 επίσκοποι, μητροπολίτες ή βοηθοί επίσκοποι που συγκροτούν και το ανώτατο όργανο της εκκλησιαστικής διοίκησης, τη Σύνοδο⁷.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό το εύρος του εκκλησιαστικού οργανισμού, τόσο ως προς το ανθρώπινο δυναμικό, όσο και ως προς τη γεωγραφική κατανομή. Η Εκκλησία μοιάζει να είναι ο μόνος θεσμός στο Ελληνικό κράτος με τόσο εκτεταμένα δίκτυα, με παρουσία σε κάθε χωριό και γειτονιά και νομιμοποίηση από το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού. Επίσης είναι ένας θεσμός που έχει δυνατότητα να επικοινωνήσει τις ιδέες του τόσο στα χαμηλότερα στρώματα των αγροτών και των εργατών των πόλεων, όσο και στην αστική τάξη, το παλάτι και τους πολιτικούς. Η διαταξική του απεύθυνση θεωρώ πως μαρτυρά και την έντονη νομιμοποίησή του, εκτός από την κρατική του θεσμοθέτηση. Κατά τη Βασιλική Γεωργιάδου τα φαινόμενα της έντονης θρησκευτικότητας και εκκλησιαστικότητας του ελληνικού λαού εκείνη την εποχή μπορούν να νοηθούν «ως εκδηλώσεις μιας έντονα παραδοσιακής κοινωνίας, η οποία είναι εύλογο να νομιμοποιείται θρησκευτικά και στην οποία ως εκ τούτου κυριαρχούν τα θρησκευτικά σύμβολα»⁸. Τέλος, μια σημαντική παράμετρος ως προς την Εκκλησία είναι πως η οπτική της εξακτινώνεται σε δύο παράλληλα πεδία: το εσωτερικό, δηλαδή η ποιμαντική και γενικότερα η δράση της μέσα στα όρια των μητροπόλεων και του κράτους, και το εξωτερικό που αφορά ζητήματα του Ορθόδοξου κόσμου όπως οι σχέσεις με τις άλλες αυτοκέφαλες εκκλησίες.

Ως εκ τούτου γίνεται φανερό πως πρόκειται για ένα θεσμό με μεγάλη επιρροή. Παρόλα αυτά η Εκκλησία δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης στη χώρα μας, τουλάχιστον όσον

⁴ Dominique Julia, «Η θρησκεία- Θρησκευτική ιστορία», στο Jacques Le Goff και Pierre Nora (επίμ.), *Το Έργο της Ιστορίας*, (μτφρ.) Κλαίρη Μιτσotάκη και Νίκος Σαββάτης, τ. 2, Ράππα, Αθήνα 1983 σ. 134

⁵ Olwen Hufton, «Τι είναι θρησκευτική ιστορία σήμερα;», στο David Cannadine (επίμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;*, (μτφρ.) Κώστας Αθανασίου, νήσος, Αθήνα 2007, σ. 118-119

⁶ Β. Γεωργιάδου και Η. Νικολακόπουλος, «Ο λαός της Εκκλησίας...», *οπ.π.* σ.151 πίνακας 1

⁷ Οι αριθμοί των ενοριών και των κληρικών από: Κωνσταντίνος Χαραλαμπίδης, «Ελλάς», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964 σ. 362

⁸ Βασιλική Γεωργιάδου, «Από το καθεστώς της “συμφωνίας” στην πραγματικότητα της κοσμικής υπαγωγής, η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 3 (1990)

αφορά τους νεότερους και σύγχρονους χρόνους. Η βιβλιογραφική παραγωγή για το θέμα κυριαρχείται από εξιδανικευμένες αγιογραφίες προσώπων και γεγονότων με ηθικοπλαστικό κυρίως χαρακτήρα που απευθύνονται κυρίως στο αναγνωστικό κοινό των πιστών. Εξαιρέση στον κανόνα αποτελούν οι μελέτες του Πολύκαρπου Καραμούζη και ιδιαίτερα η διδακτορική διατριβή του *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*⁹, η πλούσια εργογραφία του Δημήτρη Αρκάδα που εστιάζει κυρίως στα χρόνια από την κατοχή ως σήμερα, και τα κλασσικά πλέον έργα του Γιώργου Καραγιάννη ανάμεσά τους και μια από τις πιο σοβαρές απόπειρες γενικής επισκόπησης των σχέσεων του Ελληνικού κράτους με την Εκκλησία¹⁰.

Στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσω να κάνω μια ανάλυση των σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος με την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Η ανάλυση των σχέσεων δυο διαφορετικής φύσης παραγώγων νοητικής διεργασίας, της θρησκείας και της ιδεολογίας ενέχει τον κίνδυνο ο ιστορικός να δεχτεί άκριτα ως καθολικά δεδομένα τα όσα γράφονται, να δεχτεί δηλαδή όπως το θέτει ο Μάρξ πως «η “φαντασία” και η “πολιτική” είναι μόνο μορφές των πραγματικών της κινήτρων»¹¹. Πιστεύω πως ένας τρόπος για να αποφύγω αυτόν τον σκόπελο είναι η προσπάθεια κατανόησης κυρίως, αλλά και παράθεσης στον αναγνώστη του γενικότερου κλίματος της εποχής. Στην προσπάθειά μου αυτή πολύ σημαντικό ρόλο έχει το πρόσφατο πόνημα του Αντώνη Λιάκου *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας* και οι μελέτες του David Close¹².

Πρωταγωνιστικό ρόλο στο εγχείρημα αυτό έχει η Εκκλησία. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινίσω τι εννοώ με τον όρο εκκλησία. Με τον όρο αυτό δεν εννοώ το άθροισμα κλήρου και λαού, δηλαδή δεν εννοώ κάθε πιστό ή κατά μια διαδεδομένη άποψη κάθε βαπτισμένο Ορθόδοξο Χριστιανό, αλλά τη διοικούσα εκκλησία, δηλαδή την Ιεραρχία, το σώμα των μητροπολιτών και επισκόπων που έχουν διοικητικές αρμοδιότητες. Άλλωστε, για το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου εκκλησία αυτό σημαίνει, τουλάχιστον στην Ελλάδα που οι μη κληρικοί, οι λεγόμενοι κατά την εκκλησιαστική ορολογία «λαϊκοί», δεν μετέχουν στη διοίκηση της εκκλησίας¹³.

Για την ανάλυσή μου αυτή χρησιμοποιώ ως κύρια πηγή τις Συνοδικές εγκυκλίους καθώς κατά τον αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο «αποτελούν πηγήν του Κανονικού μας Δικαίου και παράλληλα

⁹ Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2004

¹⁰ Γιώργος Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος, ιστορική επισκόπηση των σχέσεών τους*, Το Ποντίκι, Αθήνα 1997

¹¹ Το παράθεμα από την *Γερμανική Ιδεολογία* των Μάρξ και Ένγκελς, όπως παρατίθεται από: Νίκος Θεοδοκάς και Γιώργος Σταθάκης, «Τα ίχνη και η κατασκευή του παρελθόντος: Ο Κάρλ Μάρξ και η κριτική ιστοριογραφία», στο Νίκος Θεοδοκάς και Γιώργος Σταθάκης, *Δοκίμια για τον Μάρξ*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1996 σ. 17

¹² Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019 και David Close, *Ελλάδα 1945-2004, Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, (επιμ. και επιστημονική θεώρηση) Σπύρος Μαρκέτος, (μτφρ.) Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006

¹³ Για τον λόγο αυτό η Εκκλησία θα αναφέρεται με κεφαλαίο έψιλον όπου έχει να κάνει με την Ιεραρχία. Βλ. Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, «Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία και στη μεταπολίτευση: η δικτατορία στην Εκκλησία», στο Παύλος Σούρλας (επίμ.) *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2016 σ. 169-170

παρουσιάζουν έκτυπη την εικόνα της νεώτερης ιστορίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, μέσα από τις ρυθμίσεις, τις οδηγίες, τις τοποθετήσεις και τις εκτιμήσεις του ανωτάτου διοικητικού οργάνου» ενώ «λειτουργούν καθοδηγητικά προς κληρικούς κυρίως, αλλά και λαϊκούς, πού είτε συνεργάζονται με την Εκκλησία, είτε είναι απλοί πιστοί της»¹⁴. Επομένως, οι εγκύκλιοι ως πηγή είναι η πιο επίσημη έκφραση της Εκκλησίας, αντανακλούν την κοσμοθεωρία των συντακτών τους, δηλαδή των συνοδικών αρχιερέων, καθώς και το αποτέλεσμα των διεργασιών και το συσχετισμό δυνάμεων στους κόλπους των αρχιερέων, ενώ επηρεάζουν άμεσα τον κλήρο και τους πιστούς και αποτυπώνουν και τις επιθυμητές γενικές κατευθύνσεις ως προς τη λειτουργία του θεσμού.

Ακόμα, σημαντική πηγή για την κατανόηση των διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στη Σύνοδο, ειδικά από την στιγμή που η πρόσβαση στα πρακτικά της Ιεράς Συνόδου είναι πολύ δύσκολη και λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού αδύνατη, αποτελεί η μελέτη του αρχιμανδρίτη Θεόκλητου Στράγκα *Εκκλησίας της Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*¹⁵. Η μονογραφία αυτή είναι γραμμένη μέσα στην περίοδο της Χούντας και ο συγγραφέας της μεροληπτικά διαλέγει κομμάτια από τα πρακτικά των Συνόδων για να αποδείξει το ορθό των αποφάσεων και των δράσεων της Ζωής και του αρχιεπισκόπου επί επταετίας Ιερώνυμου Κοτσώνη. Ο ίδιος ο συγγραφέας της, ο οποίος μάλιστα αυτοαποκαλείται «υπερεθνικόφρονας», παρεμβαίνει με υποσημειώσεις σε πολλά σημεία καταθέτοντας την άποψή του. Παρόλα αυτά στο βιβλίο υπάρχουν αρκετά κομμάτια από τα πρακτικά που δίνουν μια πιο κοντινή άποψη για το τι λέγεται στη Σύνοδο.

Το εγχείρημα που επιχειρείται στην παρούσα μελέτη ενέχει αρκετούς κινδύνους. Θα αποπειραθώ να ανιχνεύσω ιδεολογικά μοτίβα στον εκκλησιαστικό λόγο, κάτι που ίσως θεωρηθεί παρακινδυνευμένο. Αυτός ο φόβος εδράζεται πάνω στη ριζική διαφοροποίηση της θρησκευτικής πίστης από την ιδεολογία, τη διαφορά –για να τεθεί με εκκλησιολογικούς όρους- της εκκλησιαστικής από της θύραθεν αντίληψης.

Η ιδεολογία διαφέρει πολύ από τη θρησκεία. Η ιδεολογία ως παράγωγη της νεωτερικότητας για να γίνει καθολική στηρίζεται σε ορθολογικές βάσεις, σε αντιδιαστολή με τη θρησκεία που ως πυλώνας της παραδοσιακής κοινωνίας βασίζεται σε ένα μεταφυσικό αφήγημα¹⁶. Η ιδεολογία όπως και η θρησκεία δίνουν στους φορείς τους μια συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη και μια ταυτότητα. Η ιδεολογία προσφέρει μια οπτική πάνω στο παρελθόν, έναν τρόπο σκέψης και δράσης στο παρόν του ιστορικού υποκειμένου και έναν ορίζοντα προσδοκιών για το μέλλον, όλα αυτά βασισμένα σε μια (επιλεκτική) ορθολογική ανάλυση. Πλήρης λοιπόν αντίθεση με τη θρησκευτική κοσμοθεωρία, η οποία βασίζεται στη μίξη θύραθεν ιστορίας και μεταφυσικών

¹⁴ Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, «Πρόλογος» στο, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Γ' 1957-1967*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2000 σ. 7

¹⁵ Θεόκλητος Στράγκας, *Εκκλησίας της Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τ. Δ, χ.ε. Αθήνα 1972

¹⁶ Νίκος Δεμερτζής, «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία», στο *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1995 σ. 73-74 και Παντελής Λέκκας, «Η συγκρότηση της Εθνικιστικής Ιδεολογίας», Στο *ίδιο*, σ. 233-240

«γεγονότων» για να αφηγηθεί το παρελθόν και σε έναν τρόπο σκέψης και δράσης βασισμένο σε μια υπερβατική αντίληψη της μετά θάνατον ζωής. Η θρησκεία βασίζεται στην πίστη, είναι δηλαδή αυταπόδεικτη και δεν υπόκειται όπως η ιδεολογία στην ανάγκη της πειθούς.

Όλα αυτά βέβαια *in vitro* καθώς στον πραγματικό κόσμο γνωρίζουμε άπειρα παραδείγματα σύγκλισης μεταξύ ιδεολογίας (ιδεολογιών) και θρησκείας. Άλλωστε οι ανθρώπινες κοινωνίες δεν λειτουργούν μονοδιάστατα και οι άνθρωποι δεν σκέφτονται πάντα με ένα ομογενοποιημένο τρόπο σκέψης. Ακόμα πιο πολύ όταν οι ιδεολογίες παρέχουν λίγο πολύ έναν τρόπο ανάγνωσης του θρησκευτικού φαινομένου, που και αυτός όμως αίρεται όταν γειωθεί στην πραγματικότητα της ανθρώπινης συνύπαρξης. Με λίγα λόγια κάθε θεωρητικό πρίσμα για την ανάγνωση της ιδεολογίας, παραμορφώνεται μπροστά στην πραγματικότητα.

Το πρίσμα πίσω από την επιχειρούμενη ανάλυση δίνεται μέσα από τη θέση του Λουί Αλτουσέρ για την ιδεολογία και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς. Ο Αλτουσέρ βλέπει την εκκλησία, όπως και άλλους θεσμούς όπως για παράδειγμα τα σχολεία ή ο στρατός, ως φορείς που εξασφαλίζουν την υποταγή στην κυρίαρχη ιδεολογία «με στόχο να εξασφαλίζουν “με το λόγο” την κυριαρχία της αστικής τάξης»¹⁷. Στο πλαίσιο αυτό η Εκκλησία μπορεί να αντιμετωπιστεί τόσο ως δέκτης, όσο και ως πομπός της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Πώς μπορεί να οριστεί όμως η ιδεολογία; Για το ζήτημα αυτό έχουν χυθεί τόνοι μελάνης με υπέροχα αποτελέσματα. Σίγουρα λοιπόν το ερώτημα αυτό απαιτεί πολλά περισσότερα νοητικά εργαλεία και πολύ περισσότερη έκταση από το χώρο μιας διπλωματικής εργασίας. Περιορίζομαι λοιπόν στον ορισμό του Michael Freeden: «οι ιδεολογίες είναι σύνθετοι συνδυασμοί και συστάδες πολιτικών εννοιών» και παράλληλα αποτελούν «μια ευρεία δομική διάταξη η οποία προσφέρει χαρακτηριστικά γνωρίσματα σε μια πληθώρα αλληλοκαθοριζόμενων πολιτικών εννοιών»¹⁸. Βάσει αυτού, μέσα από τη μελέτη αυτή επιδιώκω να ανιχνεύσω το αν υπάρχει σχέση μεταξύ της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης και της Εκκλησίας. Για το σκοπό αυτό θα προσπαθήσω να βρω τις έννοιες με τις οποίες δομείται ο λόγος των αρχιερέων και να τις θέσω σε σύγκριση με τις έννοιες της εθνικοφροσύνης. Παράλληλα θα προσπαθήσω να ανιχνεύσω τυχόν ιδιαίτερα γνωρίσματα του λόγου των ιεραρχών και να δω εάν αυτά συνιστούν αντινομία σε σχέση με το επίσημο πλαίσιο του εθνικόφρονος λόγου.

Η μελέτη αυτή δεν θα ερχόταν σε πέρας χωρίς την ευγενική παραχώρηση κόπου και χρόνου κάποιων ανθρώπων. Ευχαριστώ λοιπόν τον Θύμιο, την Κατερίνα, τον Γιώργο και τη Δωροθέα που είχαν την ευγενή καλοσύνη να με διακόπτουν από τις ατελείωτες συζητήσεις πάνω στο θέμα με τις έξυπνες παρατηρήσεις τους και με τη συντροφιά τους να με ξαναγεμίζουν με όρεξη για γράψιμο, πράγμα πολύ δύσκολο μέσα στον κυκεώνα μιας πανδημίας. Επίσης ευχαριστώ την Αρετή και το υπόλοιπο προσωπικό της δημοτικής βιβλιοθήκης Χανίων για Άπειρα ευχαριστώ όμως στη μαμά -όχι την βιολογική που πάντα είναι στο μυαλό μου, αλλά αυτή που κέρδισε

¹⁷ Louis Althusser, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999 σ. 74

¹⁸ Η μετάφραση δική μου. Βλ. Michael Freeden, *Ideology, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2003 σ. 51-52

αυτόν τον τίτλο επάξια- τη Θέμις που πάντα αντέχει να διαβάζει τα γραπτά μου και πάντα έχει όρεξη να μου «πασάρει» το μίτο όταν έχω για τα καλά χωθεί στους λαβυρίνθους μου. Πάντα βέβαια η ευθύνη για τα όσα γράφονται βαρύνουν εμένα και μόνο.

2. Το εθνικόφρον κράτος.

Η Εθνικοφροσύνη είναι μια έννοια με πολύ σύντομη διάρκεια ζωής μέσα στην Ελληνική ιστορία. Ως λέξη κάνει το ντεμπούτο της στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το 1915, ως τίτλος του κόμματος του Δημήτριου Γούναρη, του «Κόμματος των Εθνικοφρόνων». Όπως και για πολλές άλλες λέξεις όμως το σημασιολογικό της φορτίο αλλάζει με την πάροδο του χρόνου. Έτσι, ενώ το 1915 χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της βασιλοφροσύνης, σταδιακά άρχισε να μετεξελίσσεται και να αποκτά άλλη σημασία¹⁹. Στο Μεσοπόλεμο η χρήση της λέξης αρχίζει να αραιώνει για να επανεμφανιστεί δυναμικά με νέα σημασία μετά τα Δεκεμβριανά²⁰.

Η λέξη «εθνικοφροσύνη» χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον την εποχή μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Η τόσο συχνή χρήση της αποδεικνύει και μια ευελιξία στον ακριβή σημασιολογικό της ορισμό. Ακόμα και σήμερα υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες από τους ιστορικούς για την ακριβή σημασία της. Έτσι, κατά τον Στρατή Μπουρνάζο η εθνικοφροσύνη κυριαρχείται σχεδόν από την έννοια του αντικομμουνισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε μεταπολεμικά²¹, ενώ για τον Τάσο Κωστόπουλο ορίζει την δεξιά πολιτική διάθεση, τον αντικομμουνισμό και τον εθνικισμό ενώ χρονικά τον τοποθετεί τουλάχιστον από το Μεσοπόλεμο ως και μετά τη Χούντα²². Τέλος, υπάρχει και η ερμηνεία του όρου από την Δέσποινα Παπαδημητρίου, την οποία και χρησιμοποιώ στην παρούσα έρευνα. Για την Παπαδημητρίου η εθνικοφροσύνη είναι η ελληνική εκδοχή της ιδεολογίας του ελεύθερου κόσμου που θεμελιώνεται πάνω στις έννοιες του αντιολοκληρωτισμού και του αντικομμουνισμού ενώ «αντλεί πολλές περιφερειακές έννοιες από τον πολιτικό συντηρητισμό και στοιχεία από τη νομιμοφροσύνη προς τον βασιλέα και τον εθνικισμό» και έχει σαφή διάρκεια από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια ως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών το 1967²³.

¹⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001 σ. 35-36

²⁰ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006 σ. 178 και Στρατής Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων: Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, (επιμ.) Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009 σ. 9

²¹ Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων...», *οπ.π.* σ. 9

²² Βλ. π.χ. Τάσος Κωστόπουλος, «Οικογενειακά της Εθνικοφροσύνης», ιστοσελίδα Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/270623_oikogeneiaka-tis-ethnikofrosynis, Τάσος Κωστόπουλος «Χαφίες, ρουφιάνος και δημοσιογράφος», ιστοσελίδα Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/232276_hafies-royfianos-kai-dimosiografos (τελευταία επίσκεψη 1-12-2020), και Τάσος Κωστόπουλος «Τρείς, τέσσερις, πέντε Ιεράρχες...», ιστοσελίδα Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/229408_treis-tesseris-pente-ierarhes (τελευταία επίσκεψη 9-10-2020)

²³ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, *οπ. π.* σ. 178-201, 207-208 και 285-286, το απόσπασμα από τη σελίδα 208

Ο αντιολοκληρωτισμός είναι μια ιδεολογία που άνθισε στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ιδίως σε ακαδημαϊκούς κύκλους. Το περιεχόμενό της βασίζεται πάνω στην ιδέα της ελευθερίας και της καταδίκης «ανελεύθερων καθεστώτων» και ιδεολογιών όπως του φασισμού και του κομμουνισμού, αν και αναμφισβήτητα το βάρος έπεφτε στην καταδίκη του κομμουνισμού. Βάσει αυτού ο Δυτικός κόσμος αυτοανακηρύχθηκε πολιτισμός και η ψυχροπολεμική διαμάχη επενδύθηκε με το κλασικό μοτίβο της πάλης του πολιτισμού έναντι της βαρβαρότητας του σοβιετικού ολοκληρωτισμού²⁴.

Ο αντιολοκληρωτισμός φτάνει στην Ελλάδα ως ακτίνα της γενικότερης αμερικανικής μετεμφυλιακής ακτινοβολίας και αναβαπτίζει τον προϋπάρχοντα αντικομμουνισμό²⁵. Βέβαια, για τη μετεξέλιξη του αντικομμουνισμού δεν ευθύνεται μόνο η αμερικανική επιρροή. Ο αντικομμουνισμός στην χώρα θεριεύει στα χρόνια της Κατοχής, όταν μέσα στην αβεβαιότητα της εποχής τίθεται ζήτημα εξουσίας²⁶. Οι εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής και των Δεκεμβριανών, που ήταν προάγγελοι του εμφυλίου, έφεραν στο προσκήνιο τη διαίρεση αριστεράς-δεξιάς και την έκαναν πιο καθολική²⁷. Η τρομερή ανάπτυξη της εαμικής αντίστασης σε αντιδιαστολή με την απουσία ή την αμφιθυμία του πολιτικού κόσμου και του παλατιού έναντι της αντίστασης προσέδωσε κύρος στους πρώτους και οδήγησε σε διόγκωση του αριστερού ρεύματος μέσα στον ελληνικό λαό. Μέρος της κοινωνίας την περίοδο εκείνη πολιτικοποιήθηκε και ριζοσπαστικοποιήθηκε ραγδαία ενώ το παλαιό πολιτικό κατεστημένο αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία. Έτσι, σταδιακά μετά τον πόλεμο το ίδιο το κράτος ανέλαβε την αντικομμουνιστική εκστρατεία και την αποδόμηση της κληρονομιάς του ΕΑΜ²⁸.

Η Κατοχή και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια μοιάζουν με ένα καμίνι που αναπλάθει τις προπολεμικές πολιτικές ταυτότητες. Ο αντικομμουνισμός έδωσε τη φωτιά που μετάλλαξε και συγκόλλησε πολιτικές ταυτότητες. Διαιρέσεις οι οποίες καθόρισαν την προπολεμική εποχή άρχισαν να εξαυλώνονται, όπως αυτή μεταξύ Βενιζελικών και Βασιλικών. Αργά αλλά σταθερά, και ειδικά μετά τα Δεκεμβριανά, η διάκριση μεταξύ κεντρώων και δεξιών περιορίστηκε στο πεδίο των προσωπικών αντιπαραθέσεων, κάτι που διήρκησε τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 1949. Το ζήτημα που είχε καταστεί, προπολεμικά, η πέτρα του σκανδάλου, δηλαδή το ζήτημα της μοναρχίας, είχε πάψει να αποτελεί μια σαφή διαιρετική γραμμή μεταξύ των δύο παρατάξεων. Ο θρόνος μεταπολεμικά πρόβαλλε δυνητικά ως ανάχωμα απέναντι σε ένα κομμουνιστικό πραξικόπημα και τα παλαιά συνθήματα των φιλελευθέρων περί αβασίλευτης δημοκρατίας μεταβλήθηκαν σε ψιθύρους²⁹.

²⁴ Στο ίδιο σ. 181-187

²⁵ Στο ίδιο σ. 182

²⁶ Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων...», *οπ.π.* σ. 10

²⁷ Πολυμέρης Βόγλης, *Η Ελληνική κοινωνία στην κατοχή, 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010 σ.177

²⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία και εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987 σ. 28-31

²⁹ David H. Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο D.H.Close (επίμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950, Μελέτες για την πόλωση*, (μτφρ.) Γ. Σπανδωνής, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998 σ. 197-198

Παράλληλα μέσα σε αυτές τις συνθήκες πόλωσης η δεξιά ταυτότητα αλλάζει ριζικά περιεχόμενο. Η διαδικασία που θα την οδηγήσει να γίνει πρωταγωνιστικός παράγοντας από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα είναι αργή και καθόλου γραμμική. Το 1945 η δεξιά βγαίνει από τον πόλεμο κατακερματισμένη. Οι ομάδες και συσσωματώσεις που μοιράζονται την δεξιά πολιτική διάθεση ποικίλουν από τους παλαιούς προπολεμικούς πολιτικούς και τα παραδοσιακά κόμματα, τους οπαδούς της μεταξικής δικτατορίας, μέλη της αντίστασης προερχόμενοι κυρίως από τον ΕΔΕΣ ως και συνεργαζόμενους με τις κατοχικές αρχές³⁰. Συγκολλητική ουσία όλων αυτών αποτελεί ο αντικομμουνισμός, ο εθνικισμός και η πίστη στο στέμμα με την παράλληλη χρήση της θρησκείας και της πίστης στην ιεραρχία³¹. Με την πάροδο του χρόνου και την υιοθέτηση της θεωρίας του αντιολοκληρωτισμού, το σχήμα αυτό μορφοποιήθηκε και αποκρυσταλλώθηκε στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης.

Στο ανάλογο λήμμα περί της εθνικοφροσύνης της *Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαίδειας*, του έργου που αντανάκλα την επίσημη θρησκευτική και πολιτική θέση της διοικούσας Εκκλησίας³², η ιδεολογία ορίζεται ως εξής:

«Ο όρος ενέχει δυο σημασίας, μιαν στενωτέραν και μιαν ευρυτέραν. Κατά την πρώτην, ήτις επ'εσχάτων συνετέλεσεν εις πολλήν χρησιμοποίησιν της λέξεως, εθνικοφροσύνη είναι η επί του πολιτικού πεδίου προσήλωσις εις τας πολιτικές, κοινωνικάς και θρησκευτικάς αξίας, τας οποίας προβάλλει η ιστορία του Έθνους, και η υπεράσπισις αυτών έναντι του κομμουνισμού. Κατά την δευτέραν, εθνικοφροσύνη είναι η προσήλωσις και υπεράσπισις των ανωτέρω αξιών έναντι παντός ιδεολογικού ρεύματος απειλούντος αυτάς. Η Ελληνική Ορθόδοξος Εκκλησία, δια της οποίας καλλιεργείται η αγάπη προς τας αθανάτους πνευματικές αξίας, τας αποτελούσας θεανδρικών δημιούργημα (δια του σπερματικού λόγου, κατά την προχριστιανικήν αρχαιότητα, και δια της εν Χριστώ αποκαλύψεως μετέπειτα) του ελληνικού έθνους και πρώτιστον λόγον υπάρξεως του δια το παρόν και το μέλλον, είναι φορέυς του υγιούς πνεύματος εθνικοφροσύνης και πηγή φωτός διά την διατήρησιν και βίωσιν αυτής κατά τρόπον αγνόν. Η τοιαύτη εθνικοφροσύνη, μηδέν κοινόν έχουσα προς τον σωβινισμόν και απαγίδευτος από τα εξαχρειωτικά δόκανα της πολιτικής ιδιοτελείας, είναι αφ' ενός βαθεία συνείδησις του ημερωτικού και εξαγιαστικού μέρους, το οποίον διεδραμάτισεν εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος το Ελληνικόν, αφ' ετέρου δε μια εκ της συνειδήσεως ταύτης πηγάζουσα υπαγόρευσις προς συνέχισιν του οικουμενικού τούτου έργου εν μέσω του συγχρόνου και του αυριανού κόσμου»³³.

Στο παραπάνω απόσπασμα αποκρυσταλλώνεται η άποψη του εκκλησιαστικού χώρου για την εθνικοφροσύνη όπως είχε διαμορφωθεί εκείνη την εποχή. Στην έννοια αποδίδονται δυο

³⁰ Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991 σ. 51

³¹ D. H. Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», *οπ.π.* σ. 198-199

³² Δημήτρης Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο, δυνάμεις του Εμφυλίου πολέμου στην πολιτικό-θρησκευτική ιδεολογία της ελληνικής εκκλησιαστικής διοίκησης», *Θέσεις*, τ. 132 (2015), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1299&Itemid=29#sdfootnote13anc (τελευταία επίσκεψη 12-11-2020)

³³ Βασίλης Μουστάκης, «Εθνικοφροσύνη», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964 σ. 357

σημασίες οι οποίες λίγο πολύ συγκλίνουν. Η εθνικοφροσύνη ορίζεται εδώ με βάση την ιστορία από την οποία εκπορεύονται συγκεκριμένες αξίες που κανοναρχούν κάθε όψη της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Η ιστορία πρωταγωνιστεί και ανάγεται αυτούσια σε ιδεολογία προσφέροντας συγκεκριμένη οπτική πάνω στο παρελθόν, έναν τρόπο σκέψης και δράσης στο ιστορικό παρόν και ένα όραμα για το μέλλον. Η ίδια έννοια του έθνους καθορίζεται βάσει της ιστορίας ενώ οριοθετείται μέσα από συγκεκριμένες αξίες που επιβεβαιώνουν την ταυτότητά του. Φαίνεται πως η χρήση της ιστορίας στην συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει τη συγχρονία. Έτσι, το πολιτικό σύστημα, το κοινωνικό γίνεσθαι και η θρησκευτική πίστη νομιμοποιούνται από το παρελθόν και αποδεικνύεται πως έχουν ήδη δοκιμαστεί και αντέξει στον χρόνο, ενώ το γενικότερο status quo της εποχής διαμορφώνεται και σεβίρεται ως άχρονη ιδεολογία για το μέλλον.

Όπως εύκολα συμπεραίνεται, το λήμμα αναφέρεται σε ένα πολύ συγκεκριμένο αφήγημα, αυτό του ελληνοχριστιανισμού, σύμφωνα με το οποίο το πρωτοπόρο αρχαιοελληνικό πνεύμα συνενώθηκε με το χριστιανικό, το οποίο διαδόθηκε μέσω της ελληνικής γλώσσας του Ευαγγελίου, και έτσι «φωτίστηκε» η οικουμένη. Η αναγωγή στην κλασική αρχαιότητα νομιμοποιείται από το σχήμα του αντιολοκληρωτισμού και χρησιμοποιείται συχνά στον λόγο της εθνικοφροσύνης. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα οι μεγαλύτερες αξίες του «ελεύθερου κόσμου» γεννήθηκαν στον αρχαιοελληνικό κόσμο όπως η ελευθερία, τα ανθρώπινα ιδανικά, η δημοκρατία και οι φιλελεύθεροι θεσμοί³⁴, ενώ και ο χριστιανισμός αναμορφώθηκε και διαδόθηκε μέσω του ελληνικού πνεύματος. Η Ελλάδα παρουσιάζεται ως ασύμβατη με «ανατολικές» ιδεολογίες, δηλαδή τον κομμουνισμό, αφού αποτελεί την κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού³⁵. Έτσι, στο τελεολογικό αυτό ιστορικό αφήγημα, ο ελληνισμός έχει σαν διαχρονική αποστολή/ ιστορικό πεπρωμένο το «φωτισμό» της οικουμένης, δηλαδή να πρωταγωνιστεί πνευματικά. Στα παραπάνω αποδεικνύεται καταλυτικός ο ρόλος που φαίνεται να έχει η εκκλησία. Η εκκλησία αναδεικνύεται ως κιβωτός όχι μόνο της χριστιανικής αποκάλυψης και του χριστιανικού λόγου αλλά και του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, λειτουργεί ως φάρος «υγιούς» εθνικοφροσύνης και ορίζεται ως κορυφαίος λόγος ύπαρξης του ελληνικού έθνους. Είναι προφανές πως μέσα από αυτό το αφήγημα νομιμοποιείται το πολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό status quo της εποχής ως ιστορικά δοκιμασμένο.

Ακόμα, μέσα από το απόσπασμα αναδεικνύονται και οι εχθροί της ιδεολογίας οι οποίοι και ιεραρχούνται με πρώτο τον κομμουνισμό και μετά όποια άλλη ιδεολογία αντιτίθεται στην εθνικοφροσύνη. Ο κομμουνισμός εδώ αναδεικνύεται ως ο νούμερο ένα εχθρός, τελείως ασύμβατος και αντίθετος με την εθνικοφροσύνη και εχθρός της ίδιας της ιστορίας και της κληρονομιάς του ελληνοχριστιανισμού, ένας εχθρός που απειλεί την ίδια την υπόσταση του έθνους και ανάγεται σε διαχρονική απειλή. Η νεφελώδης παραπομπή και σε άλλες ιδεολογίες-εχθρούς προσπαθεί να θολώσει την εικόνα της εντελώς αντικομμουνιστικής ιδεολογίας και να την εμβαπτίσει στο πλαίσιο του αντιολοκληρωτισμού, προσπάθεια η οποία συμπληρώνεται με

³⁴ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, οπ. π. σ. 180

³⁵ Α. Λιάκος, *Ο Ελληνικός...*, οπ.π. σ. 379

την καταδίκη του σωβινισμού. Ακόμα, με τον τρόπο αυτό αφενός η εθνικοφροσύνη απεκδύεται το μανδύα της αρνητικής ιδεολογίας, της ιδεολογίας που έχει ως μοναδικό σκοπό την άρνηση του κομμουνισμού, και αφετέρου ο ορισμός της μένει ανοιχτός και ευπροσάρμοστος απέναντι σε νέους ιδεολογικούς εχθρούς.

Εν ολίγοις, όπως γίνεται σαφές από το απόσπασμα, η εθνικοφροσύνη σφυρηλατείται μέσα από την μίξη εννοιών του αντικομμουνισμού, του συντηρητισμού του εθνικισμού και του αντιολοκληρωτισμού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο πούρος αντικομμουνισμός διανθίζεται με τις θεωρίες του αντιολοκληρωτισμού και περιφερειακές έννοιες του συντηρητισμού και του εθνικισμού, όπως τις έννοιες της παράδοσης, της ιεραρχίας και της οργανικής κοινωνίας από τον πρώτο και τις έννοιες του έθνους, της οργανικής κοινότητας και τις πολιτικής της ταυτότητας από το δεύτερο³⁶.

Όπως είδαμε η ιστορία παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικοφροσύνης. Το σχήμα του ελληνοχριστιανισμού εκπορεύεται από το αφήγημα της τρισεπταετούς ελληνικής ιστορίας αν και αναμορφωμένο μερικώς και δεν ήταν νέο για την εποχή³⁷. Όμως η τομή που επετεύχθη σε αυτό το σχήμα εστιάζεται στην καθολικότητά του. Η θεωρία του ελληνοχριστιανισμού εστιάζεται τώρα σε αξίες που χρησιμοποιούνται εκτός συνόρων λαμβάνοντας εκτός από την ήδη εθνική και μια παράλληλη διεθνική διάσταση, νομιμοποιώντας αφενός τη θέση της Ελλάδας στο στρατόπεδο του «ελεύθερου κόσμου» και αφετέρου μετεγγράφοντας τις αξίες της Δύσης στην ιστορία και τη συγχρονία της χώρας.

Υπό το πρίσμα αυτό διαβάζεται ολόκληρη η ιστορία, από την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα ως τη συγχρονία. Το ιστορικό αφήγημα της εθνικοφροσύνης είναι γραμμικό και μέσα από μια σειρά επεισοδίων και πρωταγωνιστών φτιάχνεται μια συνεχής αφήγηση που σκοπό έχει να καταδείξει πως «η Ελλάς πάντοτε αγωνίζεται διά το δίκαιον και την ελευθερίαν»³⁸. Έτσι, μέσα από τον Περικλή, τον Μεγαλέξανδρο και του αρχαίους σοφούς, περνάει στην χριστιανική και βυζαντινή κληρονομιά, το 1821 και καταλήγει στα ένδοξα γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας, του Βαλκανικού, το έπος του 1940 και τέλος τον Εμφύλιο και τον πόλεμο της Κορέας³⁹. Για παράδειγμα σε-άσχετη- εγκύκλιο του 1961 «περί του εορτασμού της ναυτικής εβδομάδος» αναφέρεται πως το ναυτικό «από τε των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων [αγωνίζεται] προς μετάδοσιν του Ελληνικού πολιτισμού και απόκρουσιν της εξ ανατολών βαρβαρότητας, εν συνεχεία δε των προς διάδοσιν του Ελληνικού Χριστιανισμού (sic) αγώνων του Ναυτικού της Ελληνικής Αυτοκρατορίας των μέσων χρόνων, ου μην αλλά και της μεγάλης συμβολής αυτού

³⁶ Για τις έννοιες που αναφέρονται βλ. Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, (μτφ.) Χ. Κουτρή, (επίμ.) Ν. Μαραντζίδης, Επίκεντρο, Αθήνα 2007 σ. 298-299 και 518-519

³⁷ Βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, «Έθνος και Ορθοδοξία στην Ελληνική εθνική ιστοριογραφία: η εθνικοποίηση του ρόλου της θείας πρόνοιας στην ιστορία του «περιούσιου λαού» του Κυρίου», στο *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία*, πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2007 σ. 137 κ.ε.

³⁸ Λεζάντα σε εικόνα από, *Η Ζωή του Παιδιού*, αρ. φ. 50, 28/10/1948, σ. 327-328

³⁹ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, οπ.π. σ. 63

εις τους απελευθερωτικούς αγώνες του Έθνους ημών από της μεγάλης εκείνης επανάστασεως του 1821 μέχρι των καθ' ημάς χρόνων»⁴⁰.

Στο σχήμα αυτό, τα ιστορικά γεγονότα που συνθέτουν την αφήγηση αλληλοδιαδέχονται το ένα το άλλο σαν μια συνεχής ροή ενώ «προβληματικές» ιστορικές περίοδοι αποσιωπώνται. Ακόμα, όπως φάνηκε από το παραπάνω απόσπασμα, ιστορικά γεγονότα υπερτονίζονται έναντι άλλων και καταλήγουν να αποκόπτονται από την αφήγηση για να νομιμοποιήσουν και να δώσουν ιστορικό κύρος σε γεγονότα της συγχρονίας. Τέτοια είναι η απόκρουση των «εξ' ανατολών βαρβάρων» που προφανώς αναφέρεται στους Πέρσες, αλλά στην προπαγάνδα της εθνοκοφροσύνης ταυτίζεται με τους κομμουνιστές, συγχέοντας σκόπιμα τους αρχαίους Έλληνες –φορείς του δυτικού πολιτισμού– με τους συγχρόνους τους εθνικόφρονες και τους Πέρσες με την συγκαρινή τους «εξ ανατολών βαρβαρότητα». Ο στόχος της αφήγησης αυτής είναι προφανής: να καταδείξει την δόξα του ελληνικού έθνους, ενός έθνους το οποίο μοιάζει διαχρονικό, αιώνιο, και ίσταται υπερβατικό συνυφασμένο με εξωιστορικές έννοιες ηθικού και θρησκευτικού περιεχομένου και κυρίως να υποδείξει στους νεοέλληνες τον τρόπο δράσης για να εκπληρώσουν το πεπρωμένο της φυλής.

Μέσα από αυτό το πρίσμα ανανοηματοδοτούνται και τα σύγχρονα γεγονότα ως αγώνες για την ελευθερία, βέβαια με το περιεχόμενο της λέξης όπως χρησιμοποιείται από τον αντιολοκληρωτισμό. Έτσι, η Κατοχή και ο Εμφύλιος συγχωνεύονται και αναγνωρίζονται ως ενιαίος πόλεμος ενάντιων διαφορετικών ολοκληρωτισμών ή όπως γλαφυρά αποτυπώνεται στο παιδικό θρησκευτικό περιοδικό *Η Ζωή του Παιδιού*: «Το ένα μετά το άλλο τα τόσα χωριά του νομού δοκιμάζουν, μετά τους κατακτητάς, την καταστροφική επίσκεψη των συμμοριτών, που γυρεύουν να γκρεμίσουν και να συντρίψουν ό,τι οι Βούλγαροι κατά λάθος άφησαν όρθιο»⁴¹. Το πιο αξιοπρόσεκτο όμως αυτής της λογικής είναι η αναγνώριση του Εμφυλίου ως μέρους της «διεθνούς πάλης κατά του σοβιετικού ολοκληρωτισμού»⁴². Μέσω αυτού ο Εμφύλιος δεν ερμηνεύτηκε ως εσωτερικός πόλεμος αλλά ως μέρος μιας εξωτερικής επιβουλής Σλάβων/Σοβιετικών εναντίων της Ελλάδας, κάτι που θεωρητικά νομιμοποιούσε την ρητορική της πλευράς των κυβερνητικών περί αμυντικού αγώνα των Ελλήνων εναντίων μη Ελλήνων, του έθνους εναντίων του μη έθνους με σκοπό –όπως και σε προηγούμενους εξωτερικούς πολέμους– την κατοχύρωση της ελευθερίας.

Η εθνοκοφροσύνη από τις αρχές της δεκαετίας του '50 είχε γίνει η κυρίαρχη ιδεολογία του ελληνικού κράτους, ήταν η ιδεολογία που όριζε την έκφραση και την πράξη του μεγαλύτερου μέρους των κυρίαρχων τάξεων, όριζε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγονταν οι πολιτικές αντιπαραθέσεις και κανοναρχούσε τους τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς ορίζοντας τα

⁴⁰ Εγκύκλιος 1158 «Περί του εορτασμού της ναυτικής εβδομάδος», στο, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Γ...*, οπ.π. σ. 563-564

⁴¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, αρ. φ. 38, Πάσχα 1948, διήγημα «Αναστάσιμες Καμπάνες», σ. 137 βλ. ακόμα Εγκύκλιο 1370 «Ανέγερσις αναμνηστικής στήλης υπέρ των θυσιασθέντων Κληρικών κατά την Κατοχήν και τον εμφύλιον πόλεμον», *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Γ...*, οπ.π. σ. 563-564

⁴² Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, οπ. π. σ. 208

πρότυπα, τις νόρμες και την ηθική. Η κυριαρχία αυτή διακηρυσσόταν σε κάθε όψη του δημόσιου και μεγάλου μέρους του ιδιωτικού βίου. Από το ραδιόφωνο και τις εφημερίδες ως την εκκλησία και το σχολείο, από τον εφοριακό μέχρι τον περιπτερά. Το ίδιο το κράτος έθεσε τις δυνάμεις του στην περιφρούρηση και διαιώνιση της ιδεολογίας. Στο πλαίσιο αυτό κλιμακώνεται σε ένταση η προσπάθεια ελέγχου και πειθάρχησης των πολιτών. Από την σκοπιά όσων την βίωσαν, η εθνοκροσύνη ορίζεται ως ιδεολογία του τρόμου, του φόβου και του αποκλεισμού⁴³. Δεν είναι τυχαίες οι μόνιμες αναφορές ανθρώπων που την βίωσαν, της γενιάς των παππούδων μου, στην ράβδο του δασκάλου, το φόβο του χωροφύλακα, και την υποψία του ρουφιάνου. Είναι η εποχή που στήνεται σε ολόκληρη την επικράτεια ένα γιγαντιαίο δίκτυο ανθρώπων, βασισμένο εν πολλοίς σε προϋπάρχοντα δίκτυα όπως του στρατού, της αστυνομίας, της εκκλησίας, φιλανθρωπικών οργανώσεων και συλλόγων που τίθεται στις υπηρεσίες του αντικομμουνιστικού αγώνα⁴⁴.

Το κράτος αφού ήδη είχε εκκαθαρίσει όλους τους θεσμούς και υπηρεσίες που υπάγονταν σε αυτό, στήνει ένα τεράστιο δίκτυο παρακολούθησης των πολιτών. Οι άνθρωποι εκείνη την εποχή ελέγχονταν για τις συναναστροφές τους, τις πράξεις τους, το πού σύχναζαν, το τι διάβαζαν και το ποια γνώμη εξέφραζαν. Όλες αυτές οι πληροφορίες καταγράφονταν στους διαβόητους φακέλους. Το πιο σημαντικό όμως είναι πως η πολιτεία δεν ενδιαφερόταν μονάχα για τις πράξεις των πολιτών, αλλά και για το τι πίστευαν, για τα «κοινωνικά φρονήματα». Έτσι, οι φάκελοι «κοινωνικών φρονημάτων έγιναν εργαλείο εκφοβισμού και πειθάρχησης αφού μετά την εξέτασή τους εκδίδονταν ή όχι τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων» που γίνονται αναγκαία για κάθε δοσοληψία μαζί του, από την απόκτηση διπλώματος οδήγησης μέχρι την είσοδο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και μέσω αυτών ξεχώριζε τους πολίτες σε κατηγορίες από τους «υγιώς σκεπτόμενους» ως τα «αναρχικά στοιχεία» και από τους απλούς νομιμόφρονες ως τους συνοδοιπόρους/συμπαθούντες, δομώντας ένα πλαίσιο αποκλεισμού για τους δεύτερους⁴⁵. Ο φόβος σφραγίζει εκείνη την εποχή αφού κάθε «λάθος» λόγος ή πράξη μπορούσε να οδηγήσει σε προβλήματα.

Σημαντικό ρόλο στην εμπέδωση της ιδεολογίας της εθνοκροσύνης έχουν οι θεσμοί και οι άνθρωποι που λειτούργησαν ως πομποί της στην κοινωνία με κυριότερους την εκκλησία, για την οποία θα γίνει λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο, το στρατό και την εκπαίδευση. Ο ρόλος του στρατού εκείνη την περίοδο αρχίζει σταδιακά να βαραίνει, πράγμα εν μέρει λογικό για μια πολεμική περίοδο, όπου μετεμφυλιακά λαμβάνει τον ρόλο του θεματοφύλακα της μνήμης του Εμφυλίου. Το ίδιο το στράτευμα μέσα από μια διαδικασία που ξεκινάει από το κίνημα του 1935 και μέσω της μεταξικής δικτατορίας, του κινήματος της Μέσης Ανατολής και κυρίως των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 και των εκκαθαρίσεων που ακολούθησαν, αποκτά μια ιδιόμορφη πολιτικοποίηση και μια ιδεολογική ομοιομορφία ενώ διαμορφώνεται σε κύριο

⁴³ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, οπ.π. σ. 62-68, Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία...*, οπ.π. σ. 46-47

⁴⁴ Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνοκροτώνων...», οπ.π. σ. 12

⁴⁵ Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός...*, οπ.π. σ. 383-385

υποστηρικτή της εθνικοφροσύνης και της δεξιάς παράταξης⁴⁶. Σταδιακά, στις συνήθειες λειτουργίες του προστίθεται η επιτήρηση των «αντεθνικών στοιχείων» και η «διαπαιδαγώγηση» στα νάματα της εθνικοφροσύνης για τους νέους που είχαν καταταχτεί ή για τον ευρύ πληθυσμό μέσα από την λειτουργία ραδιοφωνικού σταθμού⁴⁷.

Η εκπαίδευση λειτουργούσε και αυτή ως πομπός της κυρίαρχης ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης αλλά παράλληλα και ως πεδίο εφαρμογής ιδεολογικών πολιτικών. Όλες οι βαθμίδες της εκπαίδευσης εκκαθαρίστηκαν και τα προγράμματα σπουδών επανακαθορίστηκαν βάσει της ιδεολογικής ορθοδοξίας στα θεμέλια των μεταξικών προτύπων. Έτσι, επαναφέρθηκε η καθαρεύουσα σε όλες τις βαθμίδες και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη διδασκαλία της αρχαιοελληνικής γραμματείας και των ιερών κειμένων ενώ ως προς τη διδασκαλία της ιστορίας διδασκόταν αποκλειστικά το γνωστό σχήμα της τρισχιλιετούς «ένδοξης» ελληνικής ιστορίας με την ιστορική αφήγηση να σταματά στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, χωρίς να εντάσσεται σε αυτό η Κατοχή και η Αντίσταση. Ανάλογη κατάσταση βέβαια κυριαρχούσε και στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση ειδικά σε ότι αφορά τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Εκεί, κατά τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά «όλοι οι “νέοι” και πιθανώς επικριτικοί κλάδοι έλειπαν, είτε σκόπιμα είτε ίσως από απλή άγνοια». Οι αλλαγές αυτές συμπληρώνονταν από την ακράδαντη πίστη στην πειθαρχία που επιβαλόταν με μια αδιάκριτη αυταρχικότητα και καταπίεση⁴⁸. Οι επεμβάσεις αυτές στην εκπαίδευση σφραγίστηκαν με τον πιο καθοριστικό τρόπο στο σύνταγμα του 1952. Ο θεμελιώδης νόμος όριζε στο άρθρο 16 πως η στοιχειώδης και μέση εκπαίδευση είχε σαν στόχο «την ηθική και πνευματική αγωγή και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων, επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», αποτυπωνόταν δηλαδή ξεκάθαρα στην διάταξη ο ιδεολογικός προσανατολισμός που θα έπρεπε να έχει η παιδεία, κάτι που κατά τον Νίκο Αλιβιζάτο πρώτη φορά μέχρι τότε συνέβαινε σε συνταγματικό κείμενο της Ελλάδας.⁴⁹

Βέβαια, εδώ δεν πρέπει να παραλειφτεί η συμβολή ενός τεράστιου δικτύου ανθρώπων που λειτούργησαν ως οργανικοί διανοούμενοι της εθνικοφροσύνης, ανώνυμοι ή επώνυμοι. Η ίδια η πολιτεία έθεσε σε ισχύ ένα γαλαξία υπηρεσιών και ανθρώπων που διατυμπάνιζε ή περιφρουρούσε την εθνικοφροσύνη. Οι κρατικές υπηρεσίες αρχικά υπέστησαν μια βαθιά εκκαθάριση από οποιοδήποτε άτομο δεν ταίριαζε στην ιδεολογική ορθοδοξία και έπειτα διογκώθηκαν σε αριθμό. Πράγματι, από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ο αριθμός των

⁴⁶ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση, η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014 σ. 112-113

⁴⁷ David H. Close, «Η κληρονομιά», στο D.H.Close (επίμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950, Μελέτες για την πόλωση*, (μτφρ.) Γ. Σπανδωνής, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998 σ. 269-270, και Ανέστης Ταρπάγκος, «Σταθερότητα και μεταλλαγές στο καθεστώς και τη φυσιογνωμία του στρατού», *Θέσεις* τ. 7 (1984), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=80&Itemid=29 (τελευταία επίσκεψη 17-11-2020)

⁴⁸Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία...*, οπ.π. σ. 44-47 το παράθεμα από την σελίδα 46.

⁴⁹Δεν είναι τυχαίο ότι το σύνταγμα του 1952 αντανάκλα τις ζυμώσεις που είχαν γίνει στη βουλή την περίοδο του εμφυλίου. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, (μτφρ.) Β. Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1986 σ. 526-527

μισθοδοτούμενων από τα κρατικά ταμεία αυξάνεται θεαματικά. Οι δημόσιοι υπάλληλοι φτάνουν την περίοδο 1948-1949 τους 144.000, 69% περισσότεροι από την περίοδο 1938-1939, ενώ από το 1940 ως το 1970 αυξήθηκαν κατά 140%⁵⁰. Η αύξηση αυτή δεν είναι τυχαία. Εν μέρει η αύξηση αυτή γίνεται για να καλυφθούν οι ανάγκες του Εμφυλίου, αλλά και πάλι αν συνυπολογίσουμε τις ευρύτατες εκκαθαρίσεις στο δημοσιοϋπαλληλικό σώμα είναι πολύ μεγάλη⁵¹. Όλος αυτός ο κόσμος ελέγχονταν ως προς τα φρονήματα του. Οι δημόσιοι λειτουργοί, έγιναν το στήριγμα της κρατικής πολιτικής και πομποί της ιδεολογίας του. Κάθε συναλλαγή με το κράτος στιγματιζόταν από την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης και οι δημόσιοι υπάλληλοι αμείβονταν γιατί πάνω από όλα λειτουργούσαν, κατά τον Άγγελο Ελεφάντη, ως «οργανικοί διανοούμενοι» του καθεστώτος⁵². Όπως και πριν, η ιδεολογική αυτή αποκρυστάλλωση αποτυπώθηκε εμφαιτικά και στο σύνταγμα το οποίο στο 100^ο του άρθρου όριζε πως «ιδεολογία σκοπούσαι την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του υφιστάμενου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου». Η ασάφεια ως προς το «πολιτειακό ή κοινωνικό καθεστώς» ήταν σκόπιμη ώστε να δίνει στον δικαστή ή τον νομοθέτη «το βάρος του προσδιορισμού του ειδικότερου νοήματος τους σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση» κατά τον Αλιβιζάτο⁵³. Με τον τρόπο αυτό αποκλείστηκε μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την λήψη δημόσιας θέσης ενώ ο θεμελιώδης νόμος του κράτους εμποτίστηκε με ιδεολογικό χρώμα.

⁵⁰ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η ανασυγκρότηση της νέας αστικής τάξης», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση*, Τζ. Αλεξάντερ, Ν. Αλιβιζάτος κ.α., (μτφρ.) Μ. Δρίτσα- Α. Λυκιαρδοπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1984 σ. 550-551 και Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία...*, ο.π. σ. 22

⁵¹ Ενδεικτικά για το μέγεθος των εκκαθαρίσεων ο Δημήτρης Καλτσώνης υπολογίζει πως μόνο για το 1947 απομακρύνθηκαν από τις εργασίες τους 7.972 από του 63 χιλιάδες δημόσιους υπάλληλους, δηλαδή ένα ποσοστό της τάξης του 12%. Βλ. Δημήτρης Καλτσώνης, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821-2001*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2017 σ. 195

⁵² Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, ο.π. σ. 58-62

⁵³ Η ανάλυση όπως και τα δύο παραθέματα από, Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί...*, ο.π. σ. 527-530

3. Ο ρόλος της Εκκλησίας.

Για να γίνουν κατανοητές οι σχέσεις της εκκλησίας και κυρίως της διοικούσας Εκκλησίας με την εθνοκοφροσύνη, κρίνω σκόπιμο να γίνει μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

3.1. Από τις απαρχές μέχρι τον Εμφύλιο.

Η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος δημιουργείται το 1833 με το διάταγμα της 23^{ης} Ιουλίου/ 4 Αυγούστου του ίδιου έτους «Περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας». Σημαντικό ρόλο στην απόφαση του απογαλακτισμού από το Οικουμενικό Πατριαρχείο έπαιξαν αφενός η διακοπή των σχέσεων των επαναστατημένων με το Φανάρι που τελούσε υπό την σκέπη της Οθωμανικής κυβέρνησης και αφετέρου η διάθεση των βαυαρών αντιβασιλέων του Όθωνα να ρυθμίσουν τα θέματα της εκκλησίας με τον τρόπο που γνώριζαν, δηλαδή με βάση την προτεσταντική παράδοση οργάνωσης της θρησκείας. Σε αυτό βέβαια είχαν και ντόπιους συμμάχους είτε από τον χώρο του κλήρου, είτε εκτός. Η πραγματική όμως αυτοκεφαλία δεν μπορούσε να κατοχυρωθεί με ένα απλό διάταγμα του κράτους καθώς η νεοσύστατη εκκλησία έπρεπε να αναγνωρισθεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις άλλες Εκκλησίες. Η αναγνώριση αυτή επιτυγχάνεται το 1850 όταν παραδίδεται ο Τόμος αυτοκεφαλίας από τη σύνοδο του Πατριαρχείου⁵⁴.

Από τότε η ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι συνδεδεμένη με όλα τα μεγάλα γεγονότα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Έτσι, η Εκκλησία μεγαλώνει και οι μητροπόλεις αυξάνονται με κάθε διεύρυνση του Ελληνικού κράτους αφού παραχωρούνται από το Πατριαρχείο. Αυτό συνέβη το 1866 με τις μητροπόλεις των Επτανήσων και το 1882 με αυτές τις Θεσσαλίας, όχι όμως και με τις «Νέες Χώρες» δηλαδή τις περιοχές που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Για τις περιοχές αυτές εκδόθηκε το 1928 Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη από το Φανάρι που παραχωρούσε τις περιοχές της Ηπείρου, τις Μακεδονίας, της Θράκης και των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου στην Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά «επιτροπικώς», δηλαδή οι μητροπόλεις αυτές θα διοικούνται από την Εκκλησία της Ελλάδος αλλά θα μνημονεύουν τον πατριάρχη και θα εκλέγονταν από τη Σύνοδο στην Αθήνα, αλλά ο πατριάρχης θα έχει δικαίωμα να διαγράφει υποψηφίους από το σχετικό

⁵⁴Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 9-26

κατάλογο⁵⁵. Το καθεστώς αυτό θα έφερνε πολλές φορές τις δυο Εκκλησίες σε σύγκρουση. Τέλος, από την διαδικασία αυτή εξαιρέθηκε η Κρήτη, η οποία συγκροτεί την ξεχωριστή Εκκλησία της Κρήτης με ημιαυτόνομο καθεστώς και δική της σύνοδο, όπως και τα Δωδεκάνησα τα οποία ενσωματώθηκαν τη δεκαετία του 1940 στο ελληνικό κράτος και ανήκουν απευθείας στο Πατριαρχείο. Ως εκ τούτου, στην ελληνική επικράτεια παρατηρείται το παράξενο για τα δεδομένα της Ορθοδοξίας φαινόμενο να συνυπάρχουν τρεις διαφορετικές εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες⁵⁶.

Η ιστορία της ελλαδικής Εκκλησίας μοιάζει σχεδόν αδιάσπαστη από αυτή του κράτους, έτσι κάθε ανωμαλία στην πολιτικοκοινωνική ζωή της χώρας αντανάκλαται στη Σύνοδο και κατ' επέκταση στην εκκλησία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Εθνικός Διχασμός, όπου η Σύνοδος χωρίστηκε σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς με τους δεύτερους να καταφεύγουν μέχρι και στο περιβόητο «ανάθεμα» το 1916 κατά του Βενιζέλου. Ακόμα, η περίοδος αυτή στιγματίζεται από τις διώξεις αντιβενιζελικών αρχιερέων και την εκθρόνιση του ίδιου του αρχιεπισκόπου Θεόκλητου Μηνόπουλου μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα και την ανάρρηση στη θέση του, του Μελετίου Μεταξάκη στο αρχιεπισκοπικό αξίωμα. Ακολούθως, με την επάνοδο των φιλομοναρχικών μετά τις εκλογές του 1920, ο Μελέτιος εκθρονίζεται για να πάρει και πάλι τη θέση του ο Θεόκλητος⁵⁷.

Τα παραπάνω γεγονότα καταδεικνύουν, αφενός τις πολιτικές διαιρέσεις στους κόλπους της Ιεραρχίας, αφετέρου το πρόβλημα των συνεχών κρατικών παρεμβάσεων. Ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων θα συνεχίσει να προκαλεί προβλήματα στον εκκλησιαστικό χώρο, ειδικά όταν η πολιτική των μητροπολιτών εκφράζεται στη δημόσια σφαίρα. Έτσι, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του Μεσοπολέμου κυλάει σχετικά ομαλά για την εκκλησία, η διχοτόμηση της Ιεράς Συνόδου επανεμφανίζεται την εποχή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Τότε, η διαίρεση των μητροπολιτών παίρνει νέα χαρακτηριστικά και φαίνεται μια τάση ομαδοποίησης μεταξύ δύο κυρίαρχων ομάδων και πολιτικών ρευμάτων που λόγω αυτής προκύπτουν συχνά κρίσεις στο εκκλησιαστικό σώμα. Η κρίσεις αυτές πηγάζουν από την σύγκρουση δύο διαφορετικών «σχολών» δράσης και σκέψης που αναδύθηκαν στους κόλπους της ιεραρχίας ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου. Οι σχολές αυτές εκφράστηκαν από τους πρωταγωνιστές των δύο αρχιεπισκοπικών ζητημάτων, του 1938 και του 1941, και είχαν τόσο πολιτικά χαρακτηριστικά, όσο και εκκλησιολογικά⁵⁸.

Η πρώτη από αυτές τις σχολές εκφράστηκε μέσα από την προσωπικότητα του Χρύσανθου Φιλιππίδη, αρχιεπισκόπου Αθηνών και πρώην μητροπολίτη Τραπεζούντας. Οι «Χρυσανθικοί»

⁵⁵Χρυσόστομος Θέμελης, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ:ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ ΠΡΑΞΕΩΣ ΤΟΥ 1928. ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΤΗ 4η 6η ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003», ιστότοπος ECCLESIA.GR, Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/eisigiseis/arch_noe_o1.htm (τελευταία επίσκεψη 10-10-2020)

⁵⁶Εγώ βέβαια στην εργασία, όπως είναι σαφές ασχολούμαι μόνο με την Εκκλησία της Ελλάδος.

⁵⁷Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 32-40

⁵⁸Χαράλαμπος. Μ. Ανδρέοπουλος, *Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία 1967-1974, Ιστορική και νομοκανονική προσέγγιση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017 σ. 27-29

ασπάζονταν τις αντιλήψεις περί «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» και εκκλησιαστικού εθνικισμού και ήταν θετικά διακείμενοι προς το στέμμα και τις χριστιανικές οργανώσεις. Στην τάση αυτή ανήκουν οι μετέπειτα, την περίοδο της Χούντας, «Ιερώνυμικοί» καθώς ο ίδιος ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Κοτσώνης και οι περισσότεροι αρχιερείς που χειροτονήθηκαν από αυτόν την περίοδο της δικτατορίας, ήταν στενοί συνεργάτες ή θαυμαστές του Χρύσανθου. Η μόνη διαφορά που προκύπτει στη δράση των δύο αρχιεπισκόπων, και κατ'επέκταση στην τάση που εκπροσωπούσαν, είναι η στάση απέναντι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο καθώς ο Χρύσανθος επιδίωξε μια στενή σχέση, προερχόμενος και ο ίδιος από τους κόλπους της Κωνσταντινούπολης, ενώ ο Ιερώνυμος αποστασιοποιήθηκε από το Πατριαρχείο⁵⁹.

Από την άλλη υπήρχε μια τάση που εκφράστηκε κυρίως από τον Δαμασκηνό Παπανδρέου, μητροπολίτη Κορινθίας και μετέπειτα αρχιεπισκόπου Αθηνών. Τα χαρακτηριστικά αυτής της τάσης ήταν η πίστη στον εκκλησιαστικό οικουμενισμό, η αντίθεση με τις εκκλησιαστικές οργανώσεις και η φιλική στάση απέναντι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τέλος οι περισσότεροι αρχιερείς αυτού του κλίματος είχαν φιλοβενιζελικά πολιτικά χαρακτηριστικά⁶⁰.

Τα δύο αυτά αρχιεπισκοπικά ζητήματα αφορούσαν φαινομενικά το πρόσωπο που θα αναλάμβανε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο και στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα πρόβλημα που διήρκεσε από το 1938 ως το 1949 με διαφορετικές φάσεις. Η ανάμειξη αρχικά ηγετικών στελεχών του μεταξικού καθεστώτος και της αυλής και μετέπειτα των δυνάμεων κατοχής έκανε τα αρχιεπισκοπικά αυτά ζητήματα εξαιρετικά δυσεπίλυτα. Το πρόβλημα ξεκίνησε το 1938 όταν μετά το θάνατο του αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδόπουλου η Ιεραρχία κλήθηκε να εκλέξει νέο προκαθήμενο. Ενώ όμως αρχικά εξελέγη ο Δαμασκηνός, ο πρόεδρος και άλλα δύο μέλη της Ιεράς Συνόδου προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας το οποίο αποφάσισε την ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού. Μετά από έντονη ανάμειξη ακόμα και του ίδιου του δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά και μετά από την ακυρωτική απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας στο θρόνο ανήλθε ο Χρύσανθος, ενώ ο Δαμασκηνός επειδή δεν αποδέχθηκε την ανάρρηση του Χρύσανθου τέθηκε υπό κράτηση στη μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας⁶¹.

Η δεύτερη πράξη του δράματος ήρθε το 1941 όταν η άρνηση του Χρύσανθου να ορκίσει την δωσίλογη κυβέρνηση Τσολάκογλου προκάλεσε την μήνιν των δυνάμεων κατοχής. Έτσι στις 18 Ιουνίου 1941 συγκαλείται με νομοθετικό διάταγμα «Μείζων σύνοδος» η οποία ακυρώνει τις προηγούμενες πολιτικές και εκκλησιαστικές αποφάσεις και επαναφέρει τον Δαμασκηνό στον αρχιεπισκοπικό θρόνο⁶². Σύμφωνα με τον ιστορικό Γρηγόρη Ψαλλίδα τα δύο αυτά αρχιεπισκοπικά ζητήματα προέκυψαν από την ανάγκη για παροχή από την εκκλησία «όχι μόνο θρησκευτικής αλλά και πολιτικής νομιμοποίησης» προς το κατοχικό καθεστώς αρχικά και το

⁵⁹ Στο ίδιο σ. 28-29 και Γρηγόρης Ψαλλίδας, *Συνεργασία και ανυπακοή, η πολιτική της ηγεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στην κατοχή (1941-1944)*, Εστία, Αθήνα 2016 σ. 41-42

⁶⁰ Χ. Μ. Ανδρεόπουλος, *Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία 1967-1974* οπ.π. σ. 27-28 και Γ. Ψαλλίδας, *Συνεργασία και ανυπακοή*, οπ.π. σ. 41-42

⁶¹ Γ. Ψαλλίδας, *Συνεργασία και ανυπακοή*, οπ.π. σ. 42-51

⁶² Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος*, οπ.π. σ. 62-63

μεταπολεμικό κράτος μετέπειτα⁶³. Οι διαδοχικοί θάνατοι του Δαμασκηνού και του Χρύσανθου το 1949 όπως και η αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών και η εξομάλυνση των σχέσεων Φιλελεύθερων-Λαϊκών μετά την κατοχική περίοδο, έφεραν μια σχετική ομόνοια στη Σύνοδο, αν και οι ομαδοποιήσεις αυτές διατηρήθηκαν άτυπα και επανήλθαν στο προσκήνιο με τη Χούντα.

Την περίοδο της κατοχής οι δύο άνδρες δεν έμειναν άπραγοι και πρωταγωνίστησαν ο καθένας με το δικό του τρόπο. Από την μια, ο Χρύσανθος αποσύρθηκε σε ένα διαμέρισμα στην Κυψέλη και από εκεί αναδείχθηκε ως ο εκπρόσωπος του βασιλιά Γεωργίου στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ο ρόλος του αυτός, του επέτρεψε να λαμβάνει σημαντικές αποφάσεις και να έχει ουσιαστικό ρόλο στο συντονισμό της μη κομμουνιστικής αντίστασης και να κρατά επαφές με τους πολιτικούς στην Αθήνα. Από την άλλη, ο Δαμασκηνός κράτησε μια διπλωματική στάση ως αρχιεπίσκοπος διατηρώντας ανοιχτούς διαύλους με όλες τις πλευρές. Έτσι, όρκισε όλες τις κατοχικές κυβερνήσεις και σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες συνέβαλλε και στο σχηματισμό τους⁶⁴, αλλά αρνήθηκε –αν και του ζητήθηκε– να προτρέψει τους ιερείς να κάνουν κηρύγματα υπέρ της δωσίλογης κυβέρνησης ενώ παράλληλα, διατηρούσε επαφές από το 1942 και με τους Άγγλους και την εξόριστη κυβέρνηση⁶⁵. Έτσι, ο Δαμασκηνός μπορούσε με τον τρόπο αυτό να παρεμβαίνει στις κατοχικές αρχές, είτε στην κατοχική κυβέρνηση, είτε στους Γερμανούς αξιωματικούς και αξιωματούχους, με αξιοσημείωτες τις παρεμβάσεις του κατά εκτελέσεων ομήρων και κυρίως υπέρ των Ελλήνων Εβραίων και την ίδια στιγμή να θεωρείται πρόσωπο κύρους και εμπιστοσύνης από τους Βρετανούς. Οι κινήσεις του αυτές και κυρίως οι δράσεις ως μεσολαβητή για την εισαγωγή τροφίμων την εποχή του λιμού του 1941-1942 και η ίδρυση σωματείων που παρείχαν βοήθεια με είδη πρώτης ανάγκης στον πληθυσμό, τον κατέστησαν αδιαμφισβήτητα πρωταγωνιστή της εποχής και ρυθμιστή της κατάστασης⁶⁶.

Η περίοδος της κατοχής ήταν τόσο σαρωτική που ανάγκασε όλους τους ιεράρχες να λάβουν αποφάσεις, ειδικά σε μια περίοδο που δεν υπήρχε ένα σαφές πολιτικό κέντρο εξουσίας ώστε να συντονίζει τις ενέργειές τους. Έτσι, οι αντιδράσεις και οι ενέργειες των αρχιερέων δεν ήταν ίδιες: υπήρξαν μητροπολίτες που συνεργάστηκαν ή ανέπτυξαν σχέσεις ανοχής με τις κατοχικές δυνάμεις⁶⁷, υπάρχει η περίπτωση του μητροπολίτη Καρυστίας Παντελεήμονα Φωστήνη που συνέδραμε τις κατασκοπευτικές ενέργειες του ταγματάρχη Γιάννη Τσιγάντε και της οργάνωσης Μίδας 614, ενώ το 1943 παραιτήθηκε από την μητρόπολή του και κατέφυγε στη Μέση Ανατολή

⁶³ Γ. Παλλίδας, *Συνεργασία και ανυπακοή*, οπ.π. σ. 38-39

⁶⁴ Μαρτυρία του Γεωργίου Ράλλη, γιού του τελευταίου δωσίλογου πρωθυπουργού, στο βιβλίο του με τίτλο *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, όπως τη μεταφέρει ο Γιώργος Καραγιάννης στο *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 69

⁶⁵ Στο ίδιο σ. 66-70

⁶⁶ Δημοσθένης Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος, 1941-2007, από τον Δαμασκηνό στον Χριστόδουλο*, ιστορικό λεύκωμα, Μέτρον, Αθήνα 2007 σ. 31-32

⁶⁷ Για τις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το ναζισμό βλ. Δημήτρης Αρκάδας, « Σταυρός και σβάστικα: Σχέσεις εξουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, και του ναζισμού », *Θέσεις*, τ. 145 (2018), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1429&Itemid=29#body_ftn70 (τελευταία επίσκεψη 20-12-2020)

ως μητροπολίτης Ενόπλων Δυνάμεων και από την άλλη μεριά υπάρχει και το παράδειγμα μητροπολιτών που συνεργάστηκαν πλήρως ή μερικώς με την εαμική αντίσταση. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις μητροπολιτών που αναμείχθηκαν ενεργά στο ΕΑΜ είναι αυτές των μητροπολιτών Κοζάνης, Ιωακείμ και Ηλείας, Αντώνιου με τον πρώτο να συμβάλει ουσιαστικά στην ενίσχυση του ΕΛΑΣ και στη συγκρότηση της κυβέρνησης του βουνού, της Π.Ε.Ε.Α. (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) και τον δεύτερο να εκλέγεται αρχηγός της πελοποννησιακής επιτροπής του ΕΑΜ, ενώ και οι δυο έλαβαν μέρος στο Εθνικό Συμβούλιο των Κορυσχάδων ως εθνοσύμβουλος Σερβίων και αντιπρόεδρος της εθνοσυνέλευσης ο Ιωακείμ και ως εθνοσύμβουλος Πύργου ο Αντώνιος. Τέλος, συνεργασία με το ΕΑΜ, αν και όχι στον βαθμό που είχαν οι προαναφερθέντες μητροπολίτες, είχαν οι μητροπολίτες Χίου Ιωακείμ, Χαλκίδος Γρηγόριος, Αττικής Ιάκωβος, Δρυϊνουπόλεως Δημήτριος, Σάμου Ειρηναίος και μεγάλο τμήμα του κατώτερου κλήρου που δημιούργησε μάλιστα και δικό τους καθοδηγητικό όργανο, την Παγκληρική Ένωση Ελλάδος, ενώ αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση του αρχιμανδρίτη τότε Σεραφείμ Τίκα, μετέπειτα αρχιεπισκόπου Αθηνών, ο οποίος το 1943 ανέβηκε από την Αθήνα στο βουνό και εντάχθηκε στις γραμμές του ΕΔΕΣ⁶⁸.

Μετά τον πόλεμο και ειδικά μετά τα Δεκεμβριανά η κατάσταση στη χώρα είχε αλλάξει ριζικά. Ακολουθώντας το αντικομμουνιστικό ρεύμα της εποχής και την εθνικόφρονα ιδεολογία που ήδη ζυμωνόταν, η Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος το 1945 κατέστησε έκπτωτους τους μητροπολίτες Κοζάνης και Ηλείας. Οι δυο μητροπολίτες καταδικάστηκαν από Συνοδικό δικαστήριο «επί εγκαταλείψει πέραν του δμήνου (sic) της Μητροπόλεως των», απόφαση που τυπικά βασίστηκε πάνω στο κανονικό και εκκλησιαστικό δίκαιο και επιδοκιμάστηκε από τον βασιλικό επίτροπο στην Σύνοδο ως «εν πληρεστάτη συμφωνία και αρμονία γνώμων» με όσα πίστευε η πολιτεία⁶⁹. Κατά τον Γρηγόρη Ψαλλίδα η απόφαση αυτή θεμελιώθηκε πάνω στο ανωτέρω σκεπτικό, δηλαδή στο κανονικό και εκκλησιαστικό δίκαιο, και δεν έγινε κάποια εξόφθαλμα πολιτική αιτιολόγηση για να μην απομονωθεί η Ιεραρχία από μεγάλο μέρος των πιστών και των κληρικών που είχαν συμμετάσχει ή συμπαθούσαν το ΕΑΜ⁷⁰. Τέλος, ενώ οι δυο μητροπολίτες άσκησαν έφεση, αυτή εκδικάστηκε 12 χρόνια αργότερα το 1957 από δευτεροβάθμιο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο. Η νέα δικαστική απόφαση προσμετρώντας την δήλωση μετανοίας τους και την «αίτηση συγγνώμης», τους αποκαθιστούσε στο επισκοπικό αξίωμα, αλλά όχι και στις μητροπόλεις τους, ενώ -χαρακτηριστικό της εποχής- από οργανωσιακούς κύκλους τους ζητήθηκε μέσω του τύπου «η κατάθεσις [...] δηλώσεως εγγράφου, «διής να αποκηρύσσουν την κομμουνιστικήν κοσμοθεωρίαν ως υλιστικήν και άθεον

⁶⁸ Δημήτρης Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς, Αριστεροί Ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Manifesto, Αθήνα 2020 σ. 133 και 139-140, Γιώργος Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, (επίμ.) Α. Σιδεράτος, Προσκήνιο Αθήνα 2001 σ. 32-37, Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος*, οπ.π. σ. 71-72, Για τη σύντομη βιογραφία του μητροπολίτη Παντελεήμονα Φωστήνη βλ. Δ. Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος...*, οπ.π. σ. 120-121

⁶⁹ Θ. Στράγκας, οπ.π σ. 2466

⁷⁰ Γ. Ψαλλίδα, *Συνεργασία και ανυπακοή*, οπ.π. σ. 285-286 και Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, οπ.π. σ. 137-138

και να υπόσχονται διακοπήν πάσης σχέσεως με τον εν Ελλάδι ξενοκίνητον κομμουνισμόν»⁷¹. Την ίδια τύχη, αλλά χωρίς ποτέ να αποκατασταθεί, είχε και ο μητροπολίτης Χίου Ιωακείμ ο οποίος τον Ιούλιο του 1946 καταδικάστηκε με βάση χαλκευμένες κατηγορίες για «έλλειψη ενδιαφέροντος δια το ποίμνιόν του» και συνεργασία με τους Γερμανούς. Σύμφωνα με τον Γιώργο Καραγιάννη οι κατηγορίες ήταν τόσο αστήρικτες που όταν την ίδια στιγμή που γίνονταν ανακρίσεις για την υπόθεση, ο μητροπολίτης λάμβανε έγγραφο από τον Ανώτατο Διοικητή των Συμμαχικών Δυνάμεων Μεσογείου Χάρολντ Αλεξάντερ που του εκφραζόταν η ευγνωμοσύνη του στρατάρχη για τη βοήθειά του στον πόλεμο υπέρ των Συμμάχων⁷².

Η ιστορία των δύο μητροπολιτών που αναφέρθηκε, είναι ενδεικτική της ιδεολογικής και πολιτικής ανακατάταξης των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Αργά, αλλά σταθερά μετά τα Δεκεμβριανά, στη χώρα αρχίζει να κορυφώνεται η αντικομμουνιστική δράση, οι κομμουνιστές και οι λεγόμενοι συνοδοιπόροι διώκονται και οι ιδέες τους στοχοποιούνται. Είναι η εποχή που η συμμετοχή στην αντίσταση αρχίζει να θεωρείται επιλήψιμη, αφού στην ρητορική της εποχής ολόκληρο το αντιστασιακό κίνημα ταυτίζεται με τον κομμουνισμό κάτι που εξυπηρετεί κυρίως στη συσπείρωση του συντηρητικού ακροατηρίου και στην πειθάρχηση των ανθρώπων που ανεβαίνοντας στο βουνό γνώρισαν ένα διαφορετικό τρόπο του κυβερνάν και απέκτησαν ριζοσπαστικές για την εποχή πολιτικές αξιώσεις⁷³.

Η Ιεραρχία βαθμιαία εγκολπώνει με το λόγο των εθνικοφρόνων και αναπτύσσει δική της αντικομμουνιστική ρητορική. Βέβαια, αντικομμουνισμός στους κόλπους της ελλαδικής εκκλησίας και κυρίως της Ιεραρχίας προϋπάρχει της περιόδου του Εμφυλίου. Η Εκκλησία της Ελλάδος είχε εκδώσει την πρώτη αντικομμουνιστική της εγκύκλιο ήδη από το 1919, λίγους μήνες δηλαδή μετά την έκρηξη της Οκτωβριανής επανάστασης στη Ρωσία. Έτσι, η Σύνοδος εκδίδει την εγκύκλιο «Περί τελέσεως κοινής προσευχής κατά του Μπολσεβικισμού» με την οποία προτρέπει τους μητροπολίτες να τελέσουν κοινή προσευχή και επιμνημόσυνη τελετή. Η ημέρα που επιλέχτηκε για τη δράση αυτή ήταν η Κυριακή της Ορθοδοξίας, διόλου τυχαία επιλογή κατά το Δημήτρη Αρκάδα καθώς η γιορτή αυτή στο ορθόδοξο εορτολόγιο λειτουργεί ως επέτειος της νίκης των εικονόφιλων δυνάμεων έναντι των εικονομάχων κατά την Εικονομαχία. Μάλιστα οι δεύτεροι θεωρήθηκαν ως αιρετικοί, και όπως σημειώνει ο Αρκάδας: «έτσι και τώρα οι δυνάμεις της επανάστασης περιβάλλονται το νόημα της αντίθεσης και θεομάχου εξουσίας, η οποία απειλεί την Ορθόδοξη Εκκλησία, άρα και το κράτος στο οποίο η τελευταία αναπτύσσεται»⁷⁴. Το εντυπωσιακό θεωρώ με την εγκύκλιο αυτή, εκτός από την άμεση ανταπόκριση των αρχιερέων στις διεθνείς εξελίξεις της εποχής, είναι ότι καθιερώνει ένα μοτίβο έκφρασης και δράσης. Σύμφωνα με αυτό ο κομμουνισμός στιγματίζεται αμέσως ως αντιχριστιανικό ρεύμα, καθίσταται αυτομάτως εχθρός της πίστης και για την καταπολέμησή του

⁷¹Από άρθρο του περιοδικού *Ανάπλασις*, όπως παρατίθεται στο: Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2769. Εντυπωσιακή είναι βέβαια και η διαχείριση της μνήμης τους από την Εκκλησία. βλ. Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, *οπ.π.* σ. 137-139

⁷²Γ. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, *οπ.π.* σ. 79

⁷³Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων...», *οπ.π.* σ. 11-12

⁷⁴Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, *οπ.π.* σ. 106

επιστρατεύονται πνευματικά μέτρα, όπως η προσευχή. Είναι το ίδιο μοτίβο, στα πρώτα του σκιρτήματα, που θα αναπτυχθεί μεταπολεμικά σε χριστιανικά περιβάλλοντα σκέψης στο σχήμα της πνευματικής μάχης κατά του κομμουνισμού το οποίο θα δούμε παρακάτω.

Την εποχή του Μεσοπολέμου στην Εκκλησία ξεκινάει να αναπτύσσεται μια έντονη αντικομμουνιστική φιλολογία κυρίως ως αντιπαράθεση με κομμουνιστικά έντυπα. Το 1924 για παράδειγμα, στη Σύνοδο διεξάγεται μια συζήτηση σχετικά με το αν θα πρέπει να επιβληθούν ποινές στον Γιάννη Κορδάτο, αν δηλαδή θα τον παρέπεμπαν στα δικαστήρια ή ακόμα και θα τον αφορίζαν, για το βιβλίο του *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*⁷⁵. Το βιβλίο αυτό ήδη είχε προκαλέσει μεγάλες αντιδράσεις σε ευρύτερους της Συνόδου κύκλους καθώς αμφισβητούσε την κυρίαρχη ερμηνεία περί της έκρηξης της επανάστασης ως αγώνα για την ελευθερία και πρότεινε κοινωνικά αίτια για την ανάλυσή της, όπως την άνοδο της αστικής τάξης. Το βιβλίο αυτό αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον πυρήνα έντονων συζητήσεων και στην εποχή του θεωρήθηκε πως με την εισαγωγή του σχήματος της πάλης των τάξεων στην εθνική ελληνική ιστοριογραφία άνοιγε η κερκόπορτα για τους κομμουνιστές⁷⁶. Οι μητροπολίτες τελικά αποφασίζουν να αναθέσουν στον Παναγιώτη Τρεμπέλα, θεολόγο και πρωταγωνιστική μορφή της αδελφότητας της Ζωής, να συντάξει μια μελέτη η οποία χρηματοδοτήθηκε από το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο και μοιράστηκε από τη Σύνοδο σε όλες τις μητροπόλεις της επικράτειας. Το βιβλίο αυτό τιτλοφορήθηκε *Ο Ιστορικός Υλισμός εξ Επόψεως Φιλοσοφικής* και το περιεχόμενό του δεν περιορίστηκε στην καταδίκη του Κορδάτου, αλλά στράφηκε κυρίως σε μια γενική πολεμική εναντίον των κομμουνιστικών θέσεων και αντιλήψεων⁷⁷.

Ολόκληρη η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από το έντονο ενδιαφέρον της Ιεραρχίας για τα αναγνώσματα των πιστών και για την αποδόμηση των κομμουνιστικών θέσεων. Έτσι, αρκετές φορές η Σύνοδος απευθύνει εγκυκλίους προς τους μητροπολίτες και τους πιστούς προτείνοντας ή στιγματίζοντας βιβλία. Έτσι, το 1926 στέλνεται εγκύκλιος από την Ιερά Σύνοδο με τίτλο «Περί αποστολής τη Διευθύνη Γενικής Ασφαλείας βιβλίων κομμουνιστικού και αντιθρησκευτικού περιεχομένου» με την οποία συνιστάται σε όλους του κληρικούς της χώρας να παραδίδουν στους οικείους μητροπολίτες όποιο κομμουνιστικό ή προπαγανδιστικό βιβλίο έβρισκαν και οι μητροπολίτες ακολούθως θα το παρέδιδαν στη Γενική Ασφάλεια. Κάτι που υποδηλώνει και τη διάθεση συνεργασίας σε θεσμική βάση των θρησκευτικών ταγών με τις δυνάμεις καταστολής και παράλληλα την επαγρύπνηση της διοικούσας Εκκλησίας για τις πολιτικές απόψεις του εκκλησιάσματος. Μια ακόμα πτυχή του ίδιου θέματος είναι η εγκύκλιος που στέλνεται το 1930 που συστήνει/προτείνει το βιβλίο του Γεώργιου Φεσσόπουλου, αξιωματικού του στρατού και γνωστού για τις αντικομμουνιστικές του θέσεις, *Η Εξέλιξη του Κομμουνισμού εν Ρωσία και η Πρόοδος αυτού εν Ελλάδι*⁷⁸, το οποίο κατά την Δέσποινα Παπαδημητρίου αποτελεί «πρόδρομο

⁷⁵ Στο ίδιο σ. 103

⁷⁶ Α. Λιάκος, *Ο Ελληνικός...*, οπ.π. σ. 163 και 645-646

⁷⁷ Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, οπ.π. σ. 103-104

⁷⁸ Στο ίδιο σ. 104-105. Βιβλίο του Γ. Φεσσόπουλου, όπως *Η Διαφώτισις*, συνεχίζει να προτείνει και μεταπολεμικά μέσω εγκυκλίων η Εκκλησία της Ελλάδος. Φαίνεται πως εκτός από έναν τρόπο για να στηρίξει τους συγγραφείς οικονομικά, καθώς προέτρεπε κληρικούς και ποιμνιο να τα αγοράσουν, ήταν και ένας τρόπος καθορισμού του τι

της ερευνητικής αντικομμουνιστικής παραγωγής στο Μεσοπόλεμο»⁷⁹. Στο ίδιο μήκος κύματος, η Ιερά Σύνοδος προτείνει το 1937 άλλο ένα αντικομμουνιστικό έντυπο γραμμένο από στρατιωτικό, αυτή τη φορά το βιβλίο του Ελευθέριου Μιχαλόπουλου *Σύντροφοι Επλανήθημεν*⁸⁰. Η πρακτική αυτή, της πρότασης βιβλίων από μεριάς της Συνόδου θα συνεχιστεί και μεταπολεμικά με άγνωστα όμως, ως επί το πλείστον, αποτελέσματα.

Την περίοδο του εμφυλίου η εκκλησία πήρε ξεκάθαρη θέση στο πλευρό της κυβέρνησης των Αθηνών, στάση η οποία εξηγείται στο πλαίσιο της παραδοσιακής υποστήριξης της εκκλησίας προς το κράτος και της πίστης της στην έννοια του έθνους. Η εκκλησιαστική διοίκηση όμως δεν έμεινε μόνο στην απλή υποστήριξη, αλλά και στην εφαρμογή στον δικό της χώρο των ανάλογων πολιτικών που εφαρμόζονταν στον κρατικό μηχανισμό. Η εκκαθάριση των κληρικών από τη διοίκηση της Εκκλησίας συνέβη ταυτόχρονα με την ανάλογη εκκαθάριση δημοσίων υπαλλήλων από το κράτος⁸¹. Τέτοια περίπτωση ήταν αυτή των μητροπολιτών Κοζάνης, Ηλείας και Χίου, η οποία όμως ήταν η κορυφή του παγόβουνου καθώς οι διώξεις ήταν πολύ μεγαλύτερης έκτασης και σοβαρότητας στους απλούς κληρικούς. Την περίοδο της Κατοχής, μεγάλο μέρος του απλού κλήρου, μοναχοί, μοναχές, ιερομόναχοι, διάκονοι, ηγούμενοι, ή παπάδες, ανέχτηκαν, συνεργάστηκαν ενεργά ή ακόμα και ανέβηκαν στο βουνό ως αντάρτες στο πλευρό του ΕΑΜ. Άλλωστε, το ΕΑΜ, για να μην αποξενωθεί από την μεγάλη μάζα των αγροτών που ήταν θρησκευόμενοι, ποτέ δεν υιοθέτησε αντικληρικαλιστικές θέσεις. Αντ' αυτών φαίνεται πως πρακτικές θρησκευτικού συμβολισμού ήταν συχνές και διαδεδομένες, όπως ο όρκος των ανταρτών παρουσία ιερέα ή ακόμα οι δοξολογίες μετά από πολεμικές επιτυχίες⁸².

Εκτός, λοιπόν από τους μητροπολίτες, πολλοί κληρικοί έγιναν γνωστοί εκείνη την εποχή για την συμμετοχή τους στον ΕΛΑΣ και το ΕΑΜ, με χαρακτηριστικότερες φιγούρες τον παπά-Χολέβα (Δημήτριος Χολέβας, ψευδώνυμο Παπαφλέσσας) και τον παπά-Ανυπόμονο (Γερμανός Δημάκης, ηγούμενος της μονής Αγάθωνος) και τον παπά-Στάθη Κτενά, ο οποίος μάλιστα είχε εκλεγεί και εθνοσύμβουλος Λευκάδος στην εθνοσυνέλευση των Κορυτσάδων. Μάλιστα, σε συνέντευξή του ο παπά-Ανυπόμονος αναφέρει τους λόγους που τον οδήγησαν στην απόφαση να ενταχθεί στο αντάρτικο στις τάξεις του ΕΛΑΣ:

«Ο ΕΛΑΣ, παιδάκι μου, εκείνη την εποχή στη Ρούμελη δεν κρατούσε καμιά κόκκινη παντιέρα με σφυροδρέπανο. Μια ελληνική σημαία κρατούσε που έγραφε: «Ελευθερία ή Θάνατος» [...]. Θα 'πρεπε να 'μαι από σίδερο για να μην τους ακολουθήσω. Ούτε κόκκινες παντιέρες υπήρχαν ούτε σφυροδρέπανα. Απλά οι περισσότεροι Ελασίτες ήταν κομμουνιστές. Εγώ όμως δεν πήγα επειδή ήμουν κομμουνιστής, πήγα σαν παπάς. Έτσι το 'νιωσα. Πήγα να πολεμήσω τους κατακτητές.

πρέπει να διαβάσουν οι πιστοί. Βλ. εγκύκλιος 536, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β' 1934-1956*, Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1956 σ. 486

⁷⁹Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, οπ. π. σ. 186-187 σημ. 25

⁸⁰Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, οπ.π. σ. 105

⁸¹Γ. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, οπ.π. σ. 91

⁸²Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, οπ.π. σ. 134

Πολύ περισσότερο δε, όταν ήμουν στα μετόπισθεν, είχα ανάμιξη με την Εθνική Αλληλεγγύη. Αυτό λοιπόν έγινε η αφορμή να βγω στο βουνό»⁸³.

Ο φόρος αίματος για τους κληρικούς της αντίστασης ήταν βαρύς. Υπολογίζεται πως πάνω από 140 ιερωμένοι ή μοναχές βρήκαν το θάνατο από τους Γερμανούς όντας ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ⁸⁴. Κατά τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό 235 ήταν οι κληρικοί που εκτελέστηκαν ή υπέκυψαν σε βασανιστήρια⁸⁵. Μεταπολεμικά αρκετοί από τους κληρικούς που συνέδραμαν την εαμική αντίσταση αντιμετώπισαν έναν απηνή διωγμό από το ίδιο το κράτος και την διοίκηση της εκκλησίας και από παρακρατικές ομάδες την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας. Ο διωγμός αυτός πήρε πολλές μορφές, από τη δολοφονία τους από παρακρατικές ομάδες ή το εκτελεστικό απόσπασμα ως την επικήρυξή τους έναντι αμοιβής και από τον εκτοπισμό τους σε τόπους εξορίας ως τη φυλάκισή τους. Υπήρξαν μάλιστα και περιπτώσεις που η ανακοίνωση της καθάρσεώς τους από την Ιερά Σύνοδο γινόταν λίγο χρόνο πριν εκτελεστούν⁸⁶.

Στον αντίποδα, αλλά πάντα στο κλίμα της εποχής, κληρικοί που είχαν συνεργαστεί με τις κατοχικές δυνάμεις όχι μόνο δεν υφίστανται κυρώσεις, αλλά συχνά ανελίσσονται στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Ακόμα, σαν μια αντιστροφή της ιστορίας των ιερέων που εντάχθηκαν στην αντίσταση στην Κατοχή, προς το τέλος του Εμφυλίου πολέμου εμφανίζεται στην περιοχή των Γρεβενών ένα ένοπλο σώμα αποτελούμενο από ιερείς με επικεφαλής τον επιχώριο μητροπολίτη Γρεβενών Θεόκλητο, το οποίο στάθηκε στο πλευρό του Εθνικού Στρατού ως πολιτοφυλακή της πόλης⁸⁷. Η κίνηση αυτή των κληρικών προκάλεσε μεγάλη αίσθηση στον τύπο της εποχής, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο τον μητροπολίτη: «Οποία υπήρξε η παραχθείσα εντύπωση εκ της εμφανίσεως αυτής των οπλισμένων Κληρικών και μετά πόσης προθυμίας έσπευσαν να οπλισθώσιν οι κάτοικοι της πόλεως, μόνο οι εν αυτή διαμένοντες δύνανται να μαρτυρίσωσιν». Τέλος, αν και δεν χρειάστηκε τελικά η επί μακρόν διατήρηση αυτού του σώματος, οι ιερείς που το απάρτιζαν γύρισαν στις ενορίες τους για να ασχοληθούν με τον «διαφωτισμόν» των ενοριτών και «την καταπολέμησιν της κομμουνιστικής ιδεολογίας»⁸⁸.

Όπως είδαμε, μεμονωμένα άτομα ή ομάδες κληρικών ήδη στροβιλίζονταν στη δίνη των εμφύλιων συγκρούσεων. Η Σύνοδος ως η ανώτερη διοικητική αρχή, δεν μπορούσε να μείνει εκτός. Έτσι, για να πειθαρχήσει τους ιερείς που υποστήριζαν και εξέφραζαν πολιτικές θέσεις, εξέδωσε, λίγο πριν τα Δεκεμβριανά στις 25 Νοεμβρίου 1944, εγκύκλιο που προτρέπει τους μητροπολίτες «όπως διατάξητε τον Υφ' Υμᾶς ιερόν κλήρον, ίνα απέχη εφεξής αυστηρώς πάσης

⁸³Σπύρος Σταβέρης, «Σαν Σήμερα Αφιέρωμα στα "ματωμένα ράσα", Σαν σήμερα, γεννιέται το 1907 στο χωριό Τσούκα της Φθιώτιδας ο παπα-Χολέβας (Παπαφλέσσας).», ιστότοπος περιοδικού lifo, <https://www.lifo.gr/team/sansimera/35598> (τελευταία επίσκεψη 11-10-2020)

⁸⁴«Το ράσο στον αγώνα για την πατρίδα», ιστότοπος εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3723465> (τελευταία επίσκεψη 11-10-2020)

⁸⁵Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2524

⁸⁶Δ. Αρκάδας, *Ο σύντροφος Ιησούς...*, *οπ.π.* σ. 140-144

⁸⁷Γ. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, *οπ.π.* σ. 98

⁸⁸Έγγραφο του μητροπολίτη Γρεβενών προς την Ιερά Σύνοδο με αριθμό πρωτοκόλλου 155/26.3.49, όπως παρατίθεται στο: Γ. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, *οπ.π.* σ. 98-99

συμμετοχής εις τους πολιτικούς αγώνας και τας πολιτικάς οργανώσεις»⁸⁹. Προφανώς, λόγω της χρονικής συγκυρίας και των στοιχείων που είδαμε στην παραπάνω εγκύκλιο σκιαγραφούνται κυρίως οι ιερείς που συμμετείχαν ή υποστήριζαν το ΕΑΜ. Οι σχέσεις κλήρου και κομμουνισμού θα ξεκαθαριστούν οριστικά από πλευράς Συνόδου το 1952 με την εγκύκλιο «περί αποκλεισμού εκ της Ιερωσύνης των εμπορούμενων υπό κομμουνιστικών φρονημάτων και πεποιθήσεων». Εκεί ο κομμουνισμός χαρακτηρίζεται ως ασύμβατος με την ιερατική ιδιότητα και δηλώνεται emphaticά πως δεν είναι δυνατόν «να εισαχθώσι δηλ.[αδή] και εις αυτά τα άγια των αγίων ανάξιοι του πνεύματος και της αποστολής της Εκκλησίας άνθρωποι» ενώ ο (δήθεν) πραγματικός σκοπός των επίδοξων κομμουνιστών κληρικών δεν είναι άλλος από τον «δηλητηριασμόν και αυτής της τάξεως του Ιερού κλήρου»⁹⁰.

Στις 22 Νοεμβρίου του 1944 η Σύνοδος εξέδωσε την εγκύκλιο 400 με τίτλο «Συνοδική παραίνεσις υπέρ της των Ελλήνων ομονοίας και ενότητας». Στην εγκύκλιο αυτή αποτυπώνονται αφενός η έκρυθμη κατάσταση της εποχής και αφετέρου η κοσμοθεωρία της Εκκλησίας. Έτσι, αναφέρεται πως «από της απελευθερώσεως ιδία, διαπιστούται καθημερινώς ότι το πνεύμα της αδιαρρήκτου εθνικής αλληλεγγύης, το οποίον εθριάμβευσε κατά την ζοφεράν περίοδον της κατοχής έναντι της μεθοδευμένης κακουργίας των εισβολέων, υπέστη αξιοσημείωτον εξασθένησιν και κάμψιν» και το «εσωτερικόν μέτωπον διασείεται σοβαρώς» από «θέματα λεπτομερειακά» που «χωρίζουν ήδη τα μέλη της εθνικής οικογενείας εις αλληλομαχόμενα στρατόπεδα» κάτι που θα «επιφέρει αναποφεύκτως τον μόνιμον διχασμόν και θα θρηνήσωμεν, όπως και άλλωτε νέας εθνικάς καταστροφάς». Η Σύνοδος υποβαθμίζει τις πολιτικές διενέξεις προβάλλοντας το όραμα της εδαφικής αποκατάστασης της Ελλάδας «εις τα ιστορικά της δίκαια, τα οποία καθιέρωσαν αγώνες ολόκληρων χιλιετιών»⁹¹. Το αφήγημα των μητροπολιτών φαίνεται πως κυριαρχείται από εθνικιστικά μοτίβα. Στην οπτική αυτή η έννοια του πολίτη και των πολιτικών ομαδοποιήσεων δίνει την θέση της στην αντίληψη πως όλοι οι Έλληνες αποτελούν μέλη ενός ευρύτερου εθνικού συνόλου, μιας εθνικής οικογένειας, ενώ οι πολιτικές συγκρούσεις υποβαθμίζονται μπροστά στον πόθο της εκπλήρωσης εθνικών σκοπών. Ακόμα, οι αρχιερείς προβάλλουν το παρελθόν ως πυξίδα για το πεπρωμένο της «φυλής» που σίγουρα η εκπλήρωσή του περιλαμβάνει την εδαφική «δικαίωση» της χώρας ενώ χρησιμοποιούν σχήματα της πρόσφατης, γι αυτούς, ιστορίας για να περιγράψουν την συγχρονία τους. Έτσι, απαλείφονται οι συγκρούσεις της κατοχής για να θριαμβεύσει η εικόνα της «αδιαρρήκτου εθνικής αλληλεγγύης», ενώ στην ασαφή επίκληση των εθνικών καταστροφών που επιφέρει ο διχασμός, λανθάνει η ανάμνηση του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής καταστροφής. Η επιστράτευση εθνικών οραματισμών που καλύπτουν τις πολιτικές συγκρούσεις καθώς και η έντονη χρήση της

⁸⁹Εγκύκλιος 402, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β' 1934-1956*, Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1956 σ. 375. Η ίδια προτροπή επαναλαμβάνεται και στην εγκύκλιο 577 του 1950 «περί μη αναμίξεως των Κληρικών εις την πολιτικήν», *Στο ίδιο* σ. 534. Η ανάγκη αποστολής εγκυκλίου με ίδιο περιεχόμενο ίσως αποδεικνύει πως η προηγούμενη εγκύκλιος δεν είχε πλήρη εφαρμογή.

⁹⁰Εγκύκλιος 671, *Στο ίδιο* σ. 534

⁹¹Εγκύκλιος 400, *Στο ίδιο* σ. 372-374

ιστορίας είναι μοτίβα τα οποία θα επικρατήσουν στο αφήγημα της Εκκλησίας τα επόμενα χρόνια.

Στο ίδιο πλαίσιο της «επιβράβευσης των θυσιών της Ελλάδος» η Εκκλησία εκδίδει εγκύκλιο το 1946, την στιγμή που συζητείται στα διεθνή fora το θέμα της Ελλάδας και οι αξιώσεις της χώρας έναντι των ηττημένων αξονικών δυνάμεων, με την οποία διαβιβάζεται σχετική ευχή.

«Κυριε Ιησού Χριστέ ο Θεός ήμων, ο κατευθύνων την πορείαν του κόσμου και τον ρούν της παγκοσμίου ιστορίας, καθοδήγησον τα βουλεύματα των κριτών της γης εν τω Συνεδρίω της Ειρήνης, όπως θεμελιώσουν την ειρήνην του κόσμου επί του αγίου Σου θελήματος. Διδαξον αυτούς, ίνα κατά τα οδούς της βασιλείας, της αγάπης και της δικαιοσύνης Σου αναστηλώσουν τα δίκαια των Εθνών, όσα εσφαγιάσθησαν υπέρ της αληθείας Σου, υπέρ της ελευθερίας του κόσμου, υπέρ της ανθρωπίνης τιμής και αξιοπρεπείας, ήτις είναι μια από τας υψηλότερας αξίας του Ευαγγελικού Σου πνεύματος. Δος, Κύριε, ίνα το Συνέδριον της Ειρήνης επιβραβεύση τας θυσίας του πολυπαθούς ημών Έθνους και αναγνωρίση τα δίκαια αυτού, ως τας αναγκαίας προϋποθέσεις της ζωής του και ούτω θα δύναται να αποδύεται μετ' ελπίδων εις τους αγώνας και τας προσπαθείας του, να πορεύεται απροσκόπτως την οδόν της βασιλείας Σου, να δημιουργεί αενάως τας υψηλότερας μορφάς του πολιτισμού του εντός της μεγάλης Ελληνορθοδόξου ημών ιστορίας, εις δόξαν του αγίου Σου ονόματος. Αμήν»⁹².

Η ευχή αυτή φαίνεται σαν να μεταγράφει πολιτικές επιδιώξεις σε έναν μεταφυσικό/θρησκευτικό λόγο. Εδώ αποκαλύπτεται ένα σχήμα ανάγνωσης του παρελθόντος και του παρόντος καθαρά θρησκευτικής προέλευσης που μεταπίπτει στην πολιτική. Σύμφωνα με αυτό, οι θυσίες και οι πόνοι του παρελθόντος επιβραβεύονται και δικαιώνονται στο μέλλον από τον Θεό, τοποθετώντας το άτομο στην σωστή πλευρά της ιστορίας. Το σχήμα αυτό αν και είναι σύνθηρες στην χριστιανική φιλολογία, αναφέρεται συνήθως σε ατομικό επίπεδο. Οι πόνοι δηλαδή ή οι όποιες αδικίες του σήμερα ή του παρελθόντος δικαιώνονται στο μέλλον, συνήθως μετά θάνατον, μια μεταφυσική προκατάληψη που ορίζει πως η πίστη στον Θεό είναι παράλογη αν δεν υπάρχουν ανταλλάγματα ή παραμυθία. Εδώ γενικεύεται για να συμπεριλάβει μια πολιτική έννοια, αυτή του έθνους. Στην ίδια λογική, στην ευχή ορίζεται μιας μορφής ανταπόδοση, εάν ευοδωθούν οι ελπίδες του έθνους τότε οι άνθρωποι που το απαρτίζουν θα ακολουθούν το δρόμο του Θεού και τα ευλογημένα έργα, όπως τέτοια θεωρείται η συνέχιση της «Ελληνορθοδόξου» ιστορίας.

⁹²Εγκύκλιος 470, Στο ίδιο σ. 429

3.2. Η Ζωή και ο Αλέξανδρος Τσιριντάνης.

Παράλληλα με τις εκκλησιαστικές δράσεις και θέσεις της εποχής που εξετάζουμε, δραστηριοποιείται και μια άλλη ομάδα ανθρώπων που ασκούν τεράστια επιρροή στην Εκκλησία της Ελλάδος. Η Ζωή ήταν μια παράλληλη δομή μέσα και έξω από τον εκκλησιαστικό χώρο. Αυτό το επιτύγχανε αφενός διατηρώντας μια πλήρη διοικητική αυτονομία, ως ξεχωριστή οντότητα με τη νομική μορφή του σωματείου, και αφετέρου έχοντας ως μέλη από απλούς ιερείς ως μητροπολίτες, λάμβανε μέρος στη διοίκηση της Εκκλησίας.

Οι απαρχές της Ζωής εντοπίζονται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα όταν μία ομάδα ανδρών με ηγέτη τους τον Ευσέβιο Ματθόπουλο ιδρύουν ένα θρησκευτικό σωματείο με την επωνυμία: «αδελφότης θεολόγων η Ζωή». Στόχος αυτού του σωματείου ήταν η εσωτερική ιεραποστολική δράση, δηλαδή η διάδοση του Χριστιανικού λόγου μέσω του κηρύγματος και του γραπτού λόγου, κυρίως μέσω του περιοδικού *Ζωή*. Σταδιακά, ιδίως στα χρόνια του μεσοπολέμου, η οργάνωση της Ζωής επεκτάθηκε σημαντικά με την ίδρυση κατηχητικών σχολείων και τη δημιουργία πλήθους θυγατρικών σωματείων συμπεριλαμβανομένων οργανώσεων για φοιτητές, γυναίκες, και επιστήμονες⁹³.

Μετά την απελευθέρωση και ειδικά κατά την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου οι οργανώσεις της Ζωής γνώρισαν την μεγαλύτερη ακμή τους καθώς αυξήθηκαν θεαματικά σε αριθμό και μέλη. Έτσι νέες οργανώσεις προστέθηκαν στις ήδη υπάρχουσες για να συμπεριλάβουν και άλλες επαγγελματικές και πληθυσμιακές ομάδες, όπως το σωματείο «Ευνίκη» που στελεχώθηκε από νοσοκόμες ή τα σωματεία εκπαιδευτικών. Όλες οι οργανώσεις αυτές ελέγχονταν από την Ζωή και ακολουθούσαν το πρότυπο οργάνωσής της. Οι οργανώσεις της Ζωής είχαν διαταξικό χαρακτήρα και περιλάμβαναν επιμέρους οργανώσεις για όλες τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες δραστηριοποιούνταν, από τους εργάτες ως την ελίτ του Ελληνικού Φωτός. Σταδιακά η Ζωή έφτασε να ελέγχει ένα μεγάλο πλήθος σωματείων που απευθύνονταν σε κάθε ηλικία και κοινωνική τάξη. Κατά τον Πολύκαρπο Καραμούζη οι οργανώσεις αυτές επαναπροσδιόριζαν νοηματικά τον ιδεολογικό χαρακτήρα των ομάδων αυτών και τους προσέδιδαν μια νέα ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή των εργαζόμενων, όπου κατά το αφήγημα της Ζωής έρχονταν καθημερινά σε επαφή με τις «υλιστικές θεωρίες». Έτσι η οργάνωση έστελνε ομιλητές στα εργοστάσια και μοίραζε τα βιβλία της προκαλώντας, την αντίδραση της Αριστεράς⁹⁴.

⁹³ Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1999 σ. 364-373

⁹⁴ Πολύκαρπος Καραμούζης, «Θρησκευτικές νεολαίες και κοινωνικοπολιτική διεκδίκηση στη Νεοελληνική κοινωνία του 20^{ου} αιώνα, στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επίμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010 σ. 123-126

Η μεταπολεμική ακμή της αδελφότητας συνδέθηκε με τις συνθήκες του Εμφυλίου πολέμου καθώς η Ζωή ανέλαβε ενεργό ρόλο στον αντικομμουνιστικό αγώνα με ακτιβιστικές ενέργειες των μελών της και με την παραγωγή αντικομμουνιστικών εντύπων. Άλλωστε, κατά το οργανωσιακό αφήγημα ο πόλεμος ήταν «αναμέτρηση της χριστιανικής Ελλάδας με τον άθεο κομμουνισμό»⁹⁵. Η ευρύτητα και η διείσδυση των εντύπων της Ζωής στην κοινωνία και κατ'επέκταση των ιδεών που αυτή εκπροσωπούσε μπορεί να αποτυπωθεί ποσοτικά βάσει της κυκλοφορίας τους. Έτσι το 1949 η εφημερίδα *Ζωή* έφτασε τα 150.000 φύλλα, οι *Ακτίνες*, κύριο μέσο της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων στην οποία πρωταγωνιστούσε ο Αλέξανδρος Τσιριντάνης, 50.000 φύλλα και η *Ζωή του Παιδιού* τα 100.000 φύλλα⁹⁶. Ακόμα τα βιβλία που κυκλοφόρησαν την ίδια εποχή είτε στην Ελλάδα, είτε στο εξωτερικό φαίνεται πως είχαν και αυτά ευρεία διάδοση αφού κάποια διακινήθηκαν δωρεάν ιδίως στο στράτευμα, σε «σημαίνοντες ξένους», μέλη του Ο.Η.Ε., βουλευτές του Αγγλικού κοινοβουλίου και του κογκρέσου των Η.Π.Α. καθώς και στις διπλωματικές αντιπροσωπείες στην Ελλάδα. Αυτά ήταν κυρίως καθαρά προπαγανδιστικά αντικομμουνιστικά έντυπα όπως το *Διατί αγωνιζόμεθα* (155.000 αντίτυπα) ή το *Ελευθερώστε τα παιδιά μας από το παιδομάζωμα* (155.000 αντίτυπα) το οποίο κυκλοφόρησε και στα Αγγλικά με τίτλο *Save the Children of Greece from Abduction* (10.000 αντίτυπα). Τέλος, οι διαλέξεις, οι εκδηλώσεις και οι στοχευμένες φιλανθρωπικές δράσεις διεύρυναν ακόμα περισσότερο το ακροατήριο των ιδεών της Ζωής⁹⁷.

Κατά τον Χρήστο Γιανναρά αυτός ο «παροξυσμός ενθουσιαστικής στράτευσης στον αντικομμουνιστικό αγώνα» συνδέεται με τις επαφές που είχαν τα ηγετικά στελέχη της οργάνωσης με το παλάτι κυρίως μέσω του αρχιερέα των ανακτόρων Ιερώνυμου Κοτσώνη, μετέπειτα αρχιεπισκόπου επί Χούντας. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύθηκε ένα νέο σωματείο, το «Ελληνικόν Φώς», με πρόεδρο τον ίδιο τον βασιλιά Παύλο⁹⁸. Το νέο σωματείο δραστηριοποιείται άμεσα στο πλευρό της κυβέρνησης των Αθηνών και κυρίως του στρατεύματος. Άλλωστε, εκτός από τους ιεροκήρυκες και θεολόγους εμπλέκονται σε αυτό και στρατιωτικοί ακόμα και υπηρεσίες του Γ.Ε.Σ.⁹⁹. Φαίνεται έτσι πως υπάρχει μια έντονη όσμωση μεταξύ του στρατεύματος και της Ζωής, ιδίως αφού η τελευταία οργάνωνε από ομαδικές επισκέψεις στο μέτωπο μέχρι «κύκλους πνευματικής επιμόρφωσης» για αξιωματικούς ενώ ο στρατός παρείχε αυτοκίνητα, σκηνές και άλλο υλικό στην Ζωή. Τέλος, χαρακτηριστικότερο δείγμα της κρατικής εύνοιας προς την οργάνωση είναι, σε οικονομικό επίπεδο η πλήρης φορολογική της απαλλαγή και σε συμβολικό επίπεδο ο εκκλησιασμός του βασιλιά στον κεντρικό ναό της οργάνωσης και οι συχνές επισκέψεις του υπασπιστή των ανακτόρων Κανελλάκη σε κατηχητικά¹⁰⁰.

⁹⁵ Χρήστος Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών*, Ίκαρος, Αθήνα 2011 σ. 98

⁹⁶ Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων...», ο.π.σ. 30-32

⁹⁷ Χ. Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών*, ο.π.σ. σ. 102-104

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 100-101

⁹⁹ Σ. Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων», ο.π.σ. σ. 32

¹⁰⁰ Χ. Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών*, ο.π.σ. σ. 104-105

Οι οργανώσεις της Ζωής ανέλαβαν στον Εμφύλιο το «μέτωπο» του «πνευματικού πολέμου» εναντίον των κομμουνιστών. Στα κείμενα που διακινούσε η Ζωή παρουσιάζεται μια εκδοχή ενός αντικομμουνιστικού συντηρητικού χριστιανικού λόγου με έντονα εθνικιστικά στοιχεία, ενός λόγου που είχε ενσταλάξει έντονα την ταυτότητα του «εμείς» λόγω των ηθικιστικών και πουριτανικών αναφορών του και των μανιχαϊστικών του παρομοιώσεων. Έτσι κύριος στόχος γίνονται οι «υλιστικές διδασκαλίες» οι οποίες «δηλητηριάζουν» την κοινωνία με το «ψέμα και την άρνησι»¹⁰¹. Στο πλαίσιο αυτό, όπως σαφέστατα εκφραζόταν και στο μανιφέστο που διακινήθηκε το 1946, *Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων*, μιας εκ των δορυφορικών οργανώσεων της Ζωής, ο Κομμουνισμός παρουσιάζεται ως υλιστική θεωρία η οποία αναπλήρωσε την Χριστιανική στην ψυχή του σύγχρονου ανθρώπου και μεταχειριζόμενος πνευματικά εργαλεία υπερτερεί¹⁰². Συνεπώς ο πόλεμος για την καταπολέμηση του έπρεπε να γίνει και σε πνευματικό επίπεδο.

Ακόμα, παρουσιάζεται στο λόγο της Ζωής, μια μελλοντική πολιτική στόχευση, το όραμα της «Καινούργιας Ελλάδας» ή η «Ελλάδα του Χριστού»,¹⁰³ όπου «Υπουργικά Συμβούλια απασχολούνται με τα Κατηχητικά Σχολεία, Ιεραποστολή στις Ινδίες, κινηματογράφος, ραδιοφωνικοί σταθμοί, όλα στην υπηρεσία της χριστιανικής κινήσεως»¹⁰⁴. Στη διαμόρφωση αυτού του οράματος καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Αλέξανδρου Τσιριντάνη. Ο Τσιριντάνης επεξεργάζεται και αναπτύσσει ένα σχέδιο πολιτικής δράσης με συντηρητικά αντικομμουνιστικά στοιχεία και μαζικό χαρακτήρα το οποίο εκθέτει στο βιβλίο-μανιφέστο του, *Για μια καινούργια Ελλάδα*. Στόχος ήταν η δημιουργία ενός χριστιανικού πολιτισμού ως απάντηση στο ζήτημα το οποίο η Αριστερά φαινόταν πιο πειστική, το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης¹⁰⁵. Για τον Τσιριντάνη έπρεπε να γίνει μια εσωτερική σταυροφορία στην οποία όλοι καλούνταν να συμμετέχουν «με πίστη, με ζήλον ένθεον και με το μεγάλο εκείνο επιχείρημα που λέγεται ανιδιοτέλεια, θα μπορέσουν να αντιπαραταχτούν απέναντι στον κομμουνιστή εκείνον, που έχει την ιδική του πίστι και με αυτήν πολεμά»¹⁰⁶. Ο χριστιανικός πολιτισμός αυτός θα εκπλήρωνε την ιστορική αποστολή του Ελληνικού έθνους, του εκλεκτού έθνους του Θεού, το οποίο θα εξέπεμπε την φλόγα της δικαιοσύνης και της αρετής στον κόσμο και έτσι η Ελλάδα η οποία «προνομιακή θέση έχει [...] εις τον κόσμο ολόκληρο σαν κοιτίς αληθινή του χριστιανικού πολιτισμού» θα γινόταν «ένα διδασκαλείο της ανθρωπότητας»¹⁰⁷. Η δημιουργία αυτού του ιδεολογικού πλαισίου και των πολιτικών οραματισμών από τον Τσιριντάνη φαίνεται να συνδέεται με τις ανάλογες διεργασίες στην Ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή την ίδια εποχή, που

¹⁰¹ *Η Ζωή του Παιδιού*, αρ. φ. 24, 15/9/1947, άρθρο «Αν ήθελαν οι μεγάλοι...»

¹⁰² Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, οπ. π. σ. 205

¹⁰³ *Η Ζωή του Παιδιού*, αρ. φ. 3, 15/11/1946, σ. 47, στήλη «Από την παιδική κίνηση»

¹⁰⁴ Στο ίδιο, αρ. φ. 2, 1/11/1946, σ. 31, στήλη «Από την παιδική κίνηση»

¹⁰⁵ Σ. Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων...», οπ.π. σ. 32-33

¹⁰⁶ Αλέξανδρος Τσιριντάνης, *Για μια Καινούργια Ελλάδα*, Το Ελληνικόν Φώς, Αθήνα 1950: όπως παρατίθεται από: Πολύκαρπος Καραμούζης, «Θρησκευτικές νεολαίες...», οπ.π. σ.127

¹⁰⁷ Α. Τσιριντάνης, *Για μια Καινούργια...*, οπ.π.: όπως παρατίθεται από: Δημήτριος Ι. Πάλλας, *Ορθοδοξία και Παράδοση, Δοκιμή Αυτοβιογραφίας*, (επίμ.) Όλγα Γκράτζιου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005 σ. 189-190

οδήγησαν στην δημιουργία των Χριστιανικών κομμάτων, αν και για την Ελληνική περίπτωση δεν γνωρίζουμε γιατί δεν δημιουργήθηκε κάποιος ανάλογος κομματικός φορέας με βάση τις οργανώσεις της Ζωής¹⁰⁸. Ο ίδιος άλλωστε ο Τσιριντάνης συχνά δήλωνε την πικρία του για την μη πραγματοποίηση της «Καινούργιας Ελλάδας» με την ελάττωση της συμμετοχής του στις δράσεις της Ζωής και την συχνή αναφορά στα κείμενά του για «την ευκαιρία που χάθηκε» και για το «λεωφορείο που έφυγε ανεπιστρεπτί»¹⁰⁹.

Το «λεωφορείο» που είχε φύγει «ανεπιστρεπτί» φαίνεται πως ξαναγύρισε το 1967, εποχή κατά την οποία ο Αλέξανδρος Τσιριντάνης γράφει το βιβλίο *Εμπρός εις την κρίσιμον καμπήν* το οποίο διανεμήθηκε από το περιοδικό *Συζήτησις* το οποίο υπέγραφε η «Ένωσις Ελληνικός Πολιτισμός» στην οποία προΐσταται ο Τσιριντάνης. Το βιβλίο είναι μικρού μεγέθους, 134 σελίδες και διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια ενώ ως ημερομηνία έκδοσης αναφέρει το Πάσχα του 1967¹¹⁰, αν και υπάρχει μαρτυρία περί της έκδοσής του πριν από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967¹¹¹.

Στο βιβλίο αυτό ο Τσιριντάνης επαναφέρει το όραμα του χριστιανικού πολιτισμού θεωρώντας την υλοποίηση του οράματος αυτού κατεπείγουσα για την εποχή του. Η αίσθηση του κατεπείγοντος βασίζεται στην αβεβαιότητα μπροστά στο μέλλον, «κατά κρίσιν αντικειμενικήν, δεν ξέρομε που πάμε, προς το καλύτερο ή το χειρότερο, προς νέαν ζωήν ή προς τον όλεθρον»¹¹². Η ανασφάλεια σχετικά με το μέλλον προκύπτει από τη διάκριση που επιχειρεί ο Τσιριντάνης μεταξύ «τεχνικού» και «πνευματικού» πολιτισμού, θεωρώντας πως ενώ ο πρώτος ακμάζει, ο δεύτερος «μαραίνεται». Συνεπώς, κατά το ίδιο αφήγημα, η προηγμένη τεχνολογία χωρίς ηθικές αξίες και πνευματικό περιεχόμενο, μπορεί να φέρει το χάος¹¹³. Έτσι, ως λύση εμφανίζεται ο χριστιανικός πολιτισμός, ο οποίος θα δώσει πνευματικό περιεχόμενο και θα τιθασεύσει τον «τεχνικό» πολιτισμό.

Η θεωρία περί παρακμής του πνευματικού πολιτισμού, που κυριαρχεί στο λόγο του Τσιριντάνη, θεμελιώνεται πάνω σε μια αντίληψη της ιστορίας κατά την οποία οι ιστορικές φάσεις χωρίζονται βάσει της διαδοχής κυρίαρχων πολιτισμών. Έτσι, ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός ο οποίος θεμελιώθηκε κυρίως πάνω στις αξίες του Χριστιανισμού, από τον 18^ο αιώνα έδωσε τη θέση του στον πολιτισμό ο οποίος βασίστηκε πάνω στον αθεϊσμό. Με τη σειρά του και αυτός ο πολιτισμός φαίνεται πως παρακμάζει και έτσι βρισκόμαστε σε «μια μεσοβασιλεία των πολιτισμών» δηλαδή «χωρίς πολιτισμόν-πνευματικόν ηγέτην» και μπροστά στο νέο πολιτισμό που γεννάται,

¹⁰⁸Vasilios Makrides, «Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoe during the Greek Civil War», στο P. Carabott και T. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War, Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Λονδίνο 2004 σ.166-167

¹⁰⁹Χ. Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών*, οπ.π. σ. 106-107

¹¹⁰Αλέξανδρος Τσιριντάνης, *Εμπρός εις την κρίσιμον καμπήν, Ένα μήνυμα από το περιοδικόν «Συζήτησις»*, Αθήνα 1967σ. 2

¹¹¹Δ. Πάλλας, οπ.π. σ. 208. Ενδεικτικά να αναφερθεί πως το Πάσχα του 1967 «έπεφτε» 30/4 λίγες μέρες δηλαδή μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.

¹¹²Α. Τσιριντάνης, *Εμπρός...*, οπ.π. σ. 7

¹¹³Στο ίδιο, σ. 19-20

βρισκόμαστε δηλαδή σε μια «κρίσιμον καμπήν»¹¹⁴. Ο νέος πολιτισμός θα βασίζεται στο ευαγγέλιο και στο καλό παράδειγμα των Χριστιανών, οι οποίοι θα λειτουργήσουν ως ψηλαφητή απόδειξη της ανωτερότητας του νέου αυτού πολιτισμού¹¹⁵.

Τέλος, το πιο εκτενές κομμάτι του κειμένου και ίσως το πιο ενδιαφέρον, αναφέρεται στον τρόπο εφαρμογής του νέου πολιτισμού στον οποίο θα κυριαρχεί ο Χριστιανισμός «όχι ως διαδασκαλίαν αλλ' ως πραγματικήν ανθρωπίνην εκπροσώπησιν εις την σύγχρονον κοινωνίαν»¹¹⁶. Για την εφαρμογή των ανωτέρω ο Τσιριντάνης προτρέπει σε μία «πνευματική επανάσταση», ή πιο σαφώς: «τίποτε ολιγώτερον από μίαν ριζικήν μεταβολήν [...], τίποτε ολιγώτερον από μίαν – ας πούμε την λέξιν-επανάστασιν [...]. Και οι καιροί είναι ώριμοι διά την ανακαίνισιν αυτήν. Την ζητούν και οι πέτρες»¹¹⁷. Συνέπειες της επανάστασης αυτής θα είναι «μίαν εκ θεμελίων πνευματικήν ανακαίνισιν» για την χώρα και «ψυχικήν ανάτασιν» για το έθνος¹¹⁸.

Πολιτικά η επανάσταση αυτή δεν φαίνεται πως έχει συγκεκριμένο πολιτικό πρόσημο «ούτε προς τα δεξιά ούτε προς τα αριστερά»¹¹⁹, ενώ η πολιτική αναφέρεται στο κείμενο αποκλειστικά ως πεδίο κρατικού εξαναγκασμού και οι πολιτικοί απουσιάζουν. Άλλωστε η επανάσταση «είναι έργον της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» και μάλιστα όχι της πλειοψηφίας των πολιτών αφού «μία τοιαύτη επαναστατική αλλαγή δεν χρειάζεται αριθμούς και δεν βασίζεται εις τας στατιστικάς. Ούτε εις την πλειοψηφίαν αποβλέπει»¹²⁰. Τέλος, σε μία αποστροφή που θυμίζει το «ανάιμακτον» του χουντικού αφηγήματος ο Τσιριντάνης γράφει: «Αυτή πρέπει να είναι η επανάστασις. Δεν θα κτυπήσει κανένα, αλλά θα δυσανεστήσει πολλούς. Δεν θα κολακεύσει τα πλήθη, αλλά θα δυσανεστήσει και τα πλήθη»¹²¹. Ο αυταρχισμός φαίνεται διάχυτος στην εφαρμογή της τσιριντανικής επανάστασης και έρχεται σε συνέχεια παλαιότερων δημοσιευμάτων του με τα οποία κατήγγειλε την πολιτική και τους πολιτικούς, κάτι που για τον Γιώργο Καραγιάννη εμπόδισε την κάθοδό του στην πολιτική σκηνή αφού οι πολιτικοί δεν ήθελαν να συνεργαστούν μαζί του λόγω των απαξιωτικών του χαρακτηρισμών προς αυτούς αλλά και εν γένει το πολιτικό σύστημα¹²². Η σημασία από την άλλη όμως, αυτού του προσώπου στα πολιτικά πράγματα της χώρας και ο παρασκηνιακός του ρόλος φαίνεται στη χρησιμοποίησή του ως υπουργού σε υπηρεσιακές κυβερνήσεις αλλά και στη μη διασταυρωμένη μαρτυρία που

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 25-26 και 37-38

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 53-56

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 72

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 102-103 Η υπογράμμιση είναι του κειμένου.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 102 και 117

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 95

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 97 και 104

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 103

¹²² Γιώργος Καραγιάννης, «1920-1950: Οι χαμένες ευκαιρίες για το «κόμμα της Εκκλησίας» (3ο και τελευταίο)», ιστοσελίδα Ημεροδρόμος, <https://www.imerodromos.gr/1920-1950-i-chamenes-efkeries-gia-to-komma-tis-ekklisias-3o/> (τελευταία επίσκεψη 1/9/2020)

παραθέτει ο Χρήστος Γιανναράς πως ο Τσιριντάνης «είχε τρεις φορές την πρόταση να αναλάβει τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβερνήσεως με απεριόριστη θητεία και αρνήθηκε»¹²³.

Οι σχέσεις των οργανώσεων με την πολιτική είναι πολύπλοκες και σχεδόν αδιαφανείς. Η κορυφή του παγόβουνου που μπορούμε όμως να διακρίνουμε αφορά την κρίση του «μεταθετού», δηλαδή της δυνατότητας ή όχι μητροπολιτών να μετατίθενται σε άλλες, πιο οικονομικά ισχυρές, μητροπόλεις. Η δυνατότητα αυτή για κάποιους μητροπολίτες φάνταζε κάτι σαν προαγωγή από μικρές και συνήθως φτωχές επαρχίες σε μεγαλύτερες και πλουσιότερες. Αυτό βέβαια είχε σαν αποτέλεσμα αρκετοί επίσκοποι που ενθρονίζονταν σε μικρές μητροπόλεις να έχουν από την αρχή στο μυαλό τους την μετάθεση και γι' αυτό να διαμορφώνουν δίκτυα μέσα στη Σύνοδο ώστε να ευνοηθεί μελλοντικά το αίτημά τους. Το «μεταθετό» προκάλεσε την οργή των παραεκκλησιαστικών οργανώσεων που το πολέμησαν καθώς το θεώρησαν ως ασύμβατο με την εικόνα που ήθελαν για την Εκκλησία και τους επισκόπους τοποθετώντας το θέμα σε μια ατζέντα που ζητούσε την «αποκάθαρση» του εκκλησιαστικού οργανισμού. Έτσι, ο οργανωσιακός τύπος πίεζε πολύ για το θέμα και μπροστάρηδες στην ικανοποίηση των αιτημάτων του μέσα στην ιεραρχία ήταν οι φιλοοργανωσιακοί μητροπολίτες. Το «μεταθετό» από την δεκαετία του 1950 και εξής θα γίνει το μεγαλύτερο πρόβλημα της Εκκλησίας και θα διχάσει έντονα τους ποιμένες και το ποίμνιο με αποκορύφωμα το 1959 όταν θα επέλθει η μεγάλη κρίση του «μεταθετού». Η κρίση γιγαντώθηκε και πήρε πολιτικές προεκτάσεις λόγω των ερεισμάτων των οργανώσεων στην κυβέρνηση της ΕΡΕ και λόγω της ανάμειξης του παλατιού¹²⁴. Η κρίση αποκλιμακώθηκε μετά από απειλές της κυβέρνησης αλλά το ρήγμα δεν γεφυρώθηκε.

Αυτό συνέβαινε διότι οι μητροπόλεις δεν ήταν ισομερώς κατανεμημένες ως προς τον πληθυσμό τους, άρα και ως προς το εισόδημα των ίδιων των μητροπόλεων αλλά και το προσωπικό εισόδημα των μητροπολιτών. Έτσι, κατά τον μητροπολίτη Αιτωλοακαρνανίας Ιερόθεο: «Έχομεν ούτω Μητροπολίτας τουτ' αυτώ προλετάριους, καθ' όν χρόνον εκ των συλλειτουργών των τινές μεν θα ηδύναντο να χαρακτηρισθώσι μεγαλοαστοί και κεφαλαιοκράται, εις δε ή δυο τουτ' αυτό φεουδάρχαι» ενώ κατά τον ίδιο «ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών παρουσιάζεται ως ο μεγαλύτερος εισοδηματίας της Ελλάδος έχων προσόδους υπερβαίνουσας και αυτάς του Βασιλέως»¹²⁵. Η κατάσταση αυτή δεν έμεινε εκτός κριτικής προερχόμενης εκτός, αλλά και εντός

¹²³Χ. Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών*, οπ.π.,σ. 105-106

¹²⁴Σύμφωνα με τον Γιώργο Καραγιάννη πολλοί από τους βουλευτές της ΕΡΕ «όφειλαν την εκλογή τους στις ψήφους χιλιάδων μελών των πανίσχυρων εκκλησιαστικών οργανώσεων, που είχαν δύναμη να κατεβάσουν στους δρόμους χιλιάδες πιστούς». Βλ. Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 120-121 Παράλληλα και από την πλευρά της επίσημης Εκκλησίας γίνονταν υποδείξεις προς τους πιστούς να ασκήσουν πιέσεις και να «Χριστιανοποιήσουν» τα κόμματα. Όπως σημειώνει ο μητροπολίτης της Εκκλησίας της Κρήτης Ειρηναίος Γαλανάκης «οι Χριστιανοί μπορούν να επιδράσουν βαθιά εις τα Κόμματα του τόπου των, να δώσουν εις αυτά νέον ρυθμόν ανθρωπισμού και δικαιοσύνης και να τα Χριστιανοποιήσουν», έτσι οι χριστιανοί πρέπει να «πηγαίνουν ως μάζα Χριστιανική να ζητήσουν και να απαιτήσουν τούτο ή εκείνο χάριν της επικρατήσεως των Χριστιανικών Αρχών εν τη ζωή και τη Κοινωνία». Βλ. Ειρηναίος Γαλανάκης, μητροπολίτης Κισσάμου και Σελίνου, *Η Πολιτική Ευθύνη του Χριστιανού*, Τύποις: Ιερά Μητρόπολις Κισσάμου & Σελίνου, Κίσαμος 1963 σ. 15

¹²⁵Στο ίδιο σ. 2778-2779. Ακόμα βλ. Στο ίδιο σ. 2705-2708 «Περί απαλλαγής εκ του φόρου των πάσης φύσεως αρχιερατικών απολαβών».

της Εκκλησίας. Έτσι, εκτός από την συνεχή κριτική του μεταθετού από μερίδα μητροπολιτών προερχόμενων εκ της «Ζωής» εντός της Ιεραρχίας, υπήρξε και έντονη κριτική από μερίδα του κατώτερου κλήρου η οποία πολλές φορές εκφράστηκε και εγγράφως. Μια τέτοια ήταν και η κυκλοφορία σατυρικών στίχων γραμμένων πάνω στη βάση βυζαντινών θρησκευτικών ύμνων όπως ο εξής: «Εν φωναίς ας γελάσωμεν\ εν ωδαίς ας θρηνήσωμεν\ με της Εκκλησίας μας\ το κατάντημα\ φωτιζόμενη τω πνεύματι\ εν πίστει συνέρχεται\ Μητροπόλεις συνιστά μεταθέσεις σοφίζεται\ των Αγίων της\ Δεσποτάδες χειροτονεί «αθρόον» και τας «ψήφους» της αυξάνει\ διά το καθ' ενδεχόμενον»¹²⁶.

Το 1962 θα εκδηλωθεί κρίση με την εκλογή στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του μητροπολίτη Αττικής Ιακώβου Βαβανάτσου ο οποίος λόγω του ανοιχτού πολέμου που δέχτηκε από τις παραεκκλησιαστικές οργανώσεις αναγκάστηκε να παραιτηθεί 12 μέρες μετά την εκλογή του. Ο επόμενος αρχιεπίσκοπος, ο Χρυσόστομος Χατζησταύρου, αν και θεωρήθηκε λόγω γήρατος «μεταβατικός», προσπάθησε να επιλύσει το θέμα του μεταθετού, το οποίο συνεχώς επανερχόταν, και της σύνταξης νέου καταστατικού χάρτη, θέματα τα οποία χώρισαν την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας. Μέσα σε αυτό το εκρηκτικό κλίμα σχηματίστηκε η ομάδα των μητροπολιτών οι οποίοι συνεργάζονταν με τα ανάκτορα και η οποία το 1967 θα απάρτιζε την «αριστίνδην σύνοδο»¹²⁷.

Το 1965, ενώ η χώρα συνταρασσόταν από την αποστασία και τις ανακτορικές πολιτικές μεθοδεύσεις, η Ιεραρχία κλήθηκε να εκλέξει μητροπολίτες για την πλήρωση κενών μητροπόλεων. Η επανεμφάνιση του μεταθετού επέσυρε την οργή της ομάδας των 13 φιλοοργανωσιακών μητροπολιτών και παραεκκλησιαστικών οργανώσεων¹²⁸. Η ομάδα αυτή η οποία όπως προαναφέρθηκε συνεργαζόταν με τα ανάκτορα, και θα νομιμοποιούσε σε λίγα χρόνια τις χουντικές επιδιώξεις στο χώρο της εκκλησίας, κατευθυνόταν από τις οργανώσεις και εξέφραζε σε μεγάλο βαθμό την βούλησή τους και τη θέση τους στην Ι.Σ.Ι.. Η Ιεραρχία όμως παρά τις αντιδράσεις, και παρά το βασιλικό διάταγμα που διέτασσε την αναστολή των εργασιών της προχώρησε στην κάλυψη των κενών μητροπόλεων. Η κυβέρνηση απείλησε τους αρχιερείς με την νομοθετική ακύρωση των εκλογών και τη σύσταση «αριστίνδην συνόδου». Στο πλαίσιο αυτής της έκρυθμης κατάστασης συγκροτείται ομάδα πανεπιστημιακών, μεταξύ αυτών και του αρχιμανδρίτη, τότε, Ιερώνυμου Κοτσώνη, η οποία σε έκθεσή της συνιστά την ακύρωση των εκλογών, τη σύσταση «αριστίνδην συνόδου» και τη θεσμοθέτηση του ορίου ηλικίας των 80

¹²⁶ Στο ίδιο σ. 2551 υποσημείωση 1

¹²⁷ Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* ο.π. σ. 120-154

¹²⁸ Η πολιτική πίεση που ασκούσαν οι θρησκευτικές οργανώσεις γίνεται αντιληπτή και από κάποιους μητροπολίτες οι οποίοι σημειώνουν σε έγγραφο που κοινοποιήθηκε στους πιστούς και προσπαθούσε να εξηγήσει τις περιπλοκές γύρω από το θέμα του «μεταθετού». Έτσι, σημειώνουν: «και γεννάται το ερώτημα, διατί η Κυβέρνησις η τόσο προθύμως υποσχεθείσα και αμέσως πραγματοποιήσασα την υπόσχεσίν της ταύτην προς παροχήν τη Εκκλησία της δυνατότητος πλήρώσεως των Ιερών Μητροπόλεων και [...] εξ υστέρων μετέβαλε άρδην σκέψιν και απόφασιν; Η απάντησις είναι λίαν εύκολος: Τα λεγόμενα Χριστιανικά Σωματεία και δύο εως τρεις Βουλευταί, οίτινες στηρίζουν την Κυβέρνησιν ήσκησαν επ' αυτής καταθλιπτικήν και ανεπίτρεπτονπίεσιν προ της οποίας υπεχώρησεν η Κυβέρνησις». Εγκύκλιος 1352, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' ο.π. σ. 533

χρόνων στους μητροπολίτες. Η έκθεση αυτή αποτελεί όπως φαίνεται προπομπό των δράσεων του Ιερώνυμου ως αρχιεπισκόπου. Τελικά το 1966 επέρχεται συμβιβασμός μεταξύ μητροπολιτών και κυβέρνησης. Έτσι η κυβέρνηση αναγνώρισε τις εκλογές και τις μεταθέσεις αλλά καθιερώθηκε νομοθετικά το όριο των 80 χρόνων κάτι που τον αμέσως επόμενο χρόνο, με την επιβολή της δικτατορίας θα αποδεικνυόταν ολέθριο¹²⁹.

¹²⁹Στο ίδιο σ. 154-158

3.3. Η διαμόρφωση του εθνικόφρονος λόγου της Εκκλησίας.

Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος χρονικά ταυτίζεται με την εποχή που διαμορφώνεται το περιβάλλον της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης. Η περίοδος 1945-1949 κυριαρχείται από τις έντονες πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις που κορυφώνονται με την επικράτηση των δυο αντίπαλων υπερεθνικών ιδεολογιών και με την θεσμοθέτηση του status quo και της ισορροπίας δυνάμεων του Ψυχρού πολέμου¹³⁰. Έτσι, μέσα στο ρευστό ακόμα διεθνές πλαίσιο σφυρηλατούνται και οι επιμέρους όψεις των υπερεθνικών ιδεολογιών μέσα από την αλληλεπίδρασή τους με τις ιδεολογικές παραδόσεις και τις απαιτήσεις της συγχρονίας. Τέτοια περίπτωση μοιάζει να είναι και η εθνικοφοροσύνη.

Με την κλιμάκωση των συγκρούσεων και την επικράτηση του Εμφυλίου πολέμου, η Εκκλησία τάσσεται ανεπιφύλακτα στο πλευρό της κυβέρνησης των Αθηνών. Η στάση της αυτή διατυμπανίζεται με μια σειρά εγκυκλίων που εκδίδει και απευθύνονται είτε προς τον λαό, δηλαδή κοινοποιούνται δημόσια και διαβάζονταν από άμβωνος ως κήρυγμα στους ναούς και σε άλλα θρησκευτικά κέντρα, είτε προς τους μητροπολίτες της Εκκλησίας της Ελλάδος δίνοντάς τους οδηγίες με σκοπό την ομογενοποίηση των πράξεων και των λόγων των αρχιερέων και των υφιστάμενών τους κληρικών.

Η πρώτη από αυτές τις εγκυκλίους είναι η εγκύκλιος 499^α με χαρακτηριστικό τίτλο «Συνοδική παραίνεσις προς κατάπαυσιν της εν Ελλάδι ανταρσίας», η οποία κοινοποιείται «προς τον ευσεβή Έλληνικόν λαόν» στις 3 Ιουνίου του 1947¹³¹. Η εγκύκλιος αυτή αποτελεί την πρώτη σαφή καταδίκη των κομμουνιστών από μεριάς της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας, δηλαδή από ένα από τα ανώτατα συλλογικά όργανά της και το πρώτο δείγμα ιδεολογικής και προπαγανδιστικής σύμπλευσης κυβέρνησης-διοικούσας Εκκλησίας.

Ο λόγος της αποστολής της εγκυκλίου αναγράφεται στο κείμενο της. Σύμφωνα με αυτό, η Εκκλησία «δεν γνωρίζει πολιτικές μερίδας, δεν γνωρίζει κοινωνικούς διαφορισμούς», αλλά από την άλλη ως «απ' αιώνων συμπαραστάτης του Γένους [...] φορέυς εν αδιαιρέτω μετά του Γένους ενότητι», «δεν δύναται να μείνη ξένη, όταν μια μερίς στασιάζει κατ' αυτού τούτου του Έθνους, με την ύπαρξιν, τας παραδόσεις και τα ιδανικά του οποίου είναι δι' ακαταλύτων δεσμών συνδεδεμένη». Η Εκκλησία δηλαδή αναγνωρίζει εμμέσως πως η διαμάχη είναι πολιτική. Ακόμα, αποδέχεται και διατυμπανίζει την θέση ότι ο πόλεμος στην πραγματικότητα δεν είναι Εμφύλιος, θέση που αποτελούσε κεντρικό άξονα του προπαγανδιστικού λόγου της κυβέρνησης και κατ' επέκταση όλων των εθνικοφρόνων δυνάμεων. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, ο πόλεμος διεξάγεται μεταξύ του έθνους –που εκπροσωπείται από τους εθνικόφρονες και του μη έθνους,

¹³⁰ Robert J. McMahon, *The Cold War, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2003 σ.16-34

¹³¹ Εγκύκλιος 499^α, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β' οπ.π.* σ. 451

άλλωστε στην εγκύκλιο δηλώνεται σαφώς πως ο Κομμουνισμός αποτελεί μεταφύτευση «ξένων ιδεολογιών»¹³².

Στην εγκύκλιο ο Εμφύλιος περιγράφεται με πολλούς διαφορετικούς ορισμούς που προοδευτικά κατά την ανάγνωση οξύνονται. Έτσι, ο πόλεμος αρχικά ορίζεται ως «αδελφοκτόνος αγώνας» και στη συνέχεια δηλώνεται πως «πρόκειται περί αντιδικίας προς τα βαθύτερα εθνικά ιδανικά, περί οργανωμένης, προμελετημένης απόπειρας να καταλυθεί δι' επιμόνου, μακράς και υπούλου εργασίας ο εθνικός κόσμος, πρόκειται περί προσπαθείας ανιέρου να χωρισθή ο λαός από την πνευματικήν του κληρονομίαν, την ιστορικήν του αυτονομίαν και την μακραίωνα παράδοση αυτού». Ακόμα, ακολουθούν χαρακτηρισμοί της πολεμικής σύγκρουσης όπως «στάσις», «επιβουλή» και τέλος «η σπαράσσουσα το Έθνος αιματηρά ανταρσία». Στο πλαίσιο αυτό οι κομμουνιστές χαρακτηρίζονται με διάφορους τρόπους και τους αποδίδονται διάφορες ιδιότητες. Οι ιδιότητες αυτές συνοψίζονται ως εξής, ότι έχουν σχέση με το έγκλημα (καταστροφείς και εγκληματίες), ότι ο κομμουνισμός μεταδίδεται σαν νόσος («νοσούντες από ξένες ιδεολογίες»), ότι εχθρεύονται σταθερές αξίες («αποσπασμένοι από την Ελληνικήνοικογενείαν») και τέλος η λεκτική απεικόνιση των κομμουνιστών διανθίζεται με τις πιο προσφιλείς στην Ιερά Σύνοδο αντιχριστιανικές/αντιθρησκευτικές ιδιότητες (βέβηλοι, αντίχριστοι, πλανηθέντες, δυνάμεις του κακού)¹³³.

Ακόμα, στην εγκύκλιο γίνεται μια προσπάθεια να εξηγηθεί η διόγκωση του κομμουνιστικού κινήματος και οι λόγοι που οδήγησαν στον Εμφύλιο. Έτσι, ο κομμουνισμός αναπτύχθηκε καθώς «η δοκιμασία μιας βαρβάρου Κατοχής, η επακολουθήσασα εξαθλίωσις, η πανταχόθεν επιδειχθείσα λήθη και αδιαφορία, παρεπίκραναν την ψυχήν πολλών και την κατέστησαν ώριμον, ίνα καταστή λεία της προσωπικής αυθαιρεσίας, της βίας και του πνεύματος της καταστροφής» ενώ «εν αρχή» φαινότουσαν «δεδικαιολογημένοι αι πλάναι». Έτσι, συντελέσθηκε η «διάβρωσις ελληνικών συνειδήσεων» και η λησμόνηση «της ιστορικής αυτών αποστολής» και των «ιδεωδών, τα οποία εξ αυτών των ιδίων εξεπήγασαν, δια να καταυγάσουν και να κυριαρχήσουν εν των κόσμω» και ακολούθησε ο εναγκαλισμός τους με «τας δυνάμεις του κακού» και η χρησιμοποίησή τους για πολιτικούς σκοπούς¹³⁴.

Πέρα από την λεκτική καταδίκη του κομμουνισμού και την απόλυτη ταύτιση λόγου μεταξύ Εκκλησίας και εθνοκοφρόνων δυνάμεων, η Εκκλησία προβάλλει και τον ρόλο που θα ήθελε να διαδραματίσει σε αυτόν τον πόλεμο, αυτοπροβάλλεται ως ηθική και πνευματική δύναμη του έθνους. Έτσι, προβάλλει την «μετάνοια» ως πνευματικό και ιδεολογικό εργαλείο, όχι όμως μετάνοια τόσο ως προς την εκκλησία, αλλά ως προς το έθνος. Χρησιμοποιεί δηλαδή μια θεμελιώδη έννοια του χριστιανικού λόγου, πολιτικοποιώντας την, απευθύνοντάς την στους κομμουνιστές καθώς πιστεύει πως «δεν είναι δυνατόν άνθρωποι γαλουχηθέντες από την Εκκλησίαν μας, από τα εθνικά ιδανικά, ίσως και κρατερώς αγωνισθέντες εις τους εθνικούς

¹³²Στο ίδιο

¹³³Στο ίδιο

¹³⁴Στο ίδιο

αγώνας, εν τέλει να μην αντιληφθούν, ότι η μέθοδος της καταστροφής και του εγκλήματος δεν είναι δυνατόν να οδηγή εις σκοπούς ορθούς και αξίους τοιούτων θυσιών»¹³⁵. Δύο μήνες μετά, όταν αντιλαμβάνεται όμως πως «ο υλισμός [...] περισφίγγει τας σκέψεις και ενεργείας πολλών» και το κάλεσμα για μετάνοια δεν βρήκε ανταπόκριση αναστρέφει το κάλεσμα προς τον κλήρο, μέλη του οποίου όπως είδαμε είχαν υποστηρίξει αριστερές ιδέες, και το «χριστεπώνυμο πλήρωμα» προτρέποντάς τους σε «ειλικρινή μετάνοια», νηστεία, συμμετοχή στα μυστήρια και στη διοργάνωση τακτικών κηρυγμάτων και παρακλήσεων¹³⁶. Εδώ φαίνεται πως η μετάνοια λειτουργεί ως εργαλείο συσπείρωσης και πειθαρχίας μέσα από κοινά τελετουργικά και κυρίως μέσα από τα κηρύγματα που αναπαρήγαγαν σε γενικές γραμμές την κυρίαρχη εθνικόφρονα προπαγάνδα της εποχής, εξαγνίζοντάς την μέσα από τον μυστηριακό και υπερβατικό λόγο και τις ανάλογες πράξεις στο πλαίσιο της λατρείας.

Ως προς το κήρυγμα, δηλαδή την ομιλία που απευθύνει συνήθως κάποιος ιερέας σε κάποιο σημείο πριν ή μετά τη θεία μετάληψη, ξεφεύγει από το στενό πλαίσιο του ναού, οργανώνεται και διευρύνεται. Άλλωστε, κατά τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό: «είναι μακραίων η παράδοση της Ελληνικής Εκκλησίας να ευρίσκεται παραστάτις του Έθνους [...] και να κηρύττει εις τας δυσκόλους στιγμάς την πίστην προς τον Θεόν και τα πεπρωμένα της Φυλής»¹³⁷. Μαθαίνουμε έτσι από μια εγκύκλιο του 1948 πως μεταδίδονταν και από τον ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών σε ειδική εκπομπή, την «ώραν της Αποστολικής Διακονίας» η οποία είχε σκοπό «την διαφώτιση αυτού [του Ελληνικού λαού] από θρησκευτικής, ηθικής και εθνικής πλευράς [...] πράγμα όπερ ασκεί μεγάλην επιρροήν επί της συνειδήσεως των ακροατών»¹³⁸, ενώ σε άλλη εγκύκλιο δηλώνεται η θέληση της Ιεράς Συνόδου ως προς τον εκσυγχρονισμό του κηρύγματος ώστε «να ανταποκριθῇ πλήρως προς τας συγχρόνους απαιτήσεις»¹³⁹. Μια εικόνα του πως δομούνταν το ραδιοφωνικό κήρυγμα μας δίνεται μέσα από μια επιστολή μητροπολίτη προς την Ιερά Σύνοδο το 1958. Εκεί αναφέρεται πως «ακούει ο ορθόδοξος λαός της Ελλάδος κηρύγματα από ραδιοφώνου εις διαλογικὴν μορφήν μεταξύ ανδρός και γυναικός υποδυομένων λ[όγου] χ[άρη] τα πρόσωπα του Ιησού Χριστού και της Σαμαρείτιδος, ακούει κηρύγματα εις θεατρικά σχεδιάσματα (sketch) [...] υπάρχει και η θρησκευτική ώρα εις τα ραδιοφωνικά προγράμματα και με την καύχησιν των ραδιοφωνικών σταθμών, ότι δεν παραλείπουν να εξυπηρετήσουν την Εκκλησίαν»¹⁴⁰. Οι λόγοι για τους οποίους το κήρυγμα αναβαθμίζεται την εποχή αυτή είναι προφανείς, η Εκκλησία χρησιμοποιεί την νομιμοποίηση που της παρέχεται ως νόμιμος εκφραστής της θρησκευτικής συνείδησης της πλειοψηφίας για να διατρανώσει, μέσα από μια μίξη πολιτικού και

¹³⁵Στο ίδιο

¹³⁶Εγκύκλιος 505, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β΄* οπ.π. σ. 457-458

¹³⁷Λόγος του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στην έναρξη των εργασιών της Κ' Ιεραρχίας την 15^η Ιουλίου 1948. Βλ. Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2572

¹³⁸Εγκύκλιος 511, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β΄* οπ.π. σ. 463

¹³⁹Εγκύκλιος 512, *Στο ίδιο* σ. 463-464

¹⁴⁰Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2798-27999. Η παρένθεση από το πρωτότυπο. Η αναβάθμιση της ραδιοφωνικής παρουσίας της Εκκλησίας φαίνεται να συνδέεται με την ραγδαία εξάπλωση των ραδιοφώνων ήδη πριν από τον πόλεμο και την παράλληλη προσπάθεια ελέγχου του μέσου από τις κυβερνήσεις πανευρωπαϊκά. Βλ. Richard Bessel, «Η Ευρωπαϊκή κοινωνία τον 20ό αιώνα», στο T.C.W. Blanning (επίμ.), *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης*, (μτφρ.) Σπύρος Πλουμίδης, Τουρίκη, Αθήνα 2009 σ.347-348

θηρσκευτικού λόγου, τις πολιτικές της απόψεις. Με τον τρόπο αυτό η πολιτική νομιμοποιείται και αποκτά υπερβατικά στοιχεία που αποδεικνύουν το ορθό και «ευλογημένο» των επιλογών, ενώ η πίστη σε συγκεκριμένες πολιτικές νοθεύεται με δογματικά στοιχεία καθιστώντας την απαράβατη. Παράλληλα οι πολιτικές ιδέες προπαγανδίζονται μέσω ενός μηχανισμού τεράστιου σε μέγεθος και με απίστευτες δυνατότητες.

Με την πάροδο του χρόνου, καθώς ο Εμφύλιος μαινόταν, φαίνεται όλο και πιο πολύ στις εγκυκλίους της Συνόδου η επίδραση νέων -για την εποχή- ιδεών όπως του αντιολοκληρωτισμού. Έτσι, από τον Δεκέμβρη του 1948 ξεκινούν οι αναφορές στις εγκυκλίους περί «ελευθέρων προσωπικότητας» την οποία απειλούν τα «υλιστικά ρεύματα»¹⁴¹, ενώ παράλληλα αρχίζει να γίνεται μνεία για πρώτη φορά για τις Ηνωμένες Πολιτείες και την βοήθειά τους μέσω της «διανομής ειδών»¹⁴². Υπό το πρίσμα του αντιολοκληρωτισμού η έννοια της ελευθερίας η οποία ούτως ή άλλως χρησιμοποιούνταν ευρύτατα από τον εκκλησιαστικό λόγο, ειδικά σε ότι έχει να κάνει με το έθνος. Η έννοια αποκτά και άλλα νοήματα, εισέρχεται στον χώρο του προσωπικού για να χαρακτηρίσει τον μη κομμουνιστή ως ελεύθερη προσωπικότητα, θεωρείται «υψίστη αξία» η ελευθερία και η ανθρώπινη τιμή, ενώ συγχρόνως αποκτά και υπερεθνική σημασία ως συλλογική ταυτότητα των «ελευθέρων λαών», δηλαδή του λεγόμενου δυτικού κόσμου, σε αντίθεση με τα «ανελεύθερα καθεστώτα». Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος της Εκκλησίας αναβαθμίζεται και αναβαπτίζεται στα νάματα του αντιολοκληρωτισμού για να αυτοανακηρυχθεί σε εγκύκλιο ως «ο κατ' εξοχήν πνευματικός θεσμός, θεσμός ελευθερίας και θείας χάριτος που στερεώνει την ελευθερίαν και την ανθρωπίνην τιμήν ως υψίστην αξίαν»¹⁴³.

Στο ίδιο πλαίσιο ο Εμφύλιος για πρώτη φορά τοποθετείται ως συνέχεια των πολεμικών επιχειρήσεων του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Έτσι, την «ωμή βία των αξονικών δυνάμεων» διαδέχεται «η άνευ προηγουμένου καταστρεπτική μανία του συμμοριτισμού»¹⁴⁴. Στο σχήμα αυτό «τα πλήγματα του συμμοριτισμού» ερμηνεύονται ως ενέργειες «προς τον σκοπόν [της] γενικής εξαθλιώσεως της Χώρας και της εντεύθεν καταπτώσεως του ηθικού του Ελληνικού λαού και της φρικτής υποδουλώσεώς του εις πολιτικά και κοινωνικά συστήματα εντός των οποίων εξαφανίζεται το φώς του Ελληνικού πολιτισμού, κρημνίζεται η ελευθερία και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, περιορίζεται η κίνησις της κοινωνικής ζωής εντός των βιολογικών ενστίκτων και σκοπών». Ακόμα, σύμφωνα με την οπτική αυτή, ο Εμφύλιος αποκτά διεθνείς διαστάσεις «ως μεγαλειώδης θυσία προς διάσωσιν της ελευθερίας όλου του κόσμου» η οποία «θέλει εκτιμηθή βαθύτατα υπο των μεγάλων Δημοκρατιών, ως είναι σήμερον αι Ηνωμέναι Πολιτείαι της Αμερικής και η Μεγάλη Βρετανία», οι χώρες στις οποίες «στηρίζεται η ελπίς όλων των ελευθέρων λαών προς θεμελίωσιν της ειρήνης, προς στερέωσιν των ελευθέρων θεσμών»¹⁴⁵. Φαίνεται λοιπόν πως κατά τον τελευταίο χρόνο του Εμφυλίου η ιδεολογική ζύμωση

¹⁴¹Εγκύκλιος 530, *Αι Συνοδικαί Εγκυκλίοι, τόμος Β'* οπ.π σ. 479

¹⁴²Εγκύκλιος 529, *Στο ίδιο* σ. 477

¹⁴³Εγκύκλιος 533, *Στο ίδιο* σ. 482-484

¹⁴⁴Και η λέξη «συμμοριτισμός», για να περιγράψει τους κομμουνιστές, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην συγκεκριμένη εγκύκλιο. *Στο ίδιο* σ. 482

¹⁴⁵*Στο ίδιο* σ. 482-483

παράγει εθνικόφρονα λόγο που αποτυπώνεται στα εκκλησιαστικά κείμενα με την μορφή που θα καθιερωθεί τελικώς, με κύρια στοιχεία τον αντικομμουνισμό, τον αντιολοκληρωτισμό, τον συντηρητισμό και τον εθνικισμό¹⁴⁶.

Τέλος δεν φαίνεται τυχαίο το ότι η εγκύκλιος που εισάγει τα περισσότερα από τα στοιχεία του αντιολοκληρωτικού λόγου, είναι η εγκύκλιος 533, με τίτλο «περί του πανηγυρικού εορτασμού της Εθνικής εορτής ως ημέρας διαδηλώσεως της ζωής του Έθνους». Οι πανηγυρικοί αυτοί εορτασμοί αφορούσαν την διοργάνωση της εβδομάδος «Νίκη και Εργασία», μιας πενθήμερης σειράς εκδηλώσεων που έλαβε χώρα μεταξύ 20^{ης} και 25^{ης} Μαρτίου 1949, με την πρώτη ημέρα να είναι αφιερωμένη στην Εκκλησία¹⁴⁷. Κατά τον Στρατή Μπουρνάζο οι εκδηλώσεις αυτές «εντάχθηκαν σε ένα πρόγραμμα ψυχολογικού πολέμου των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών» αν και εμφανίζονται ως πρωτοβουλία της συζύγου του Αμερικανού πρεσβευτή και τίθενται υπό την αιγίδα της βασιλικής οικογένειας της Ελλάδας¹⁴⁸.

Η διαπλοκή διεθνούς διπλωματίας και Εκκλησίας δεν εμφανίστηκε πρώτη φορά με τον εορτασμό της εβδομάδος «Νίκη και Εργασία». Ένα χρόνο πριν, το 1948, με αφορμή τους εορτασμούς για την επέτειο ανακήρυξης του αυτοκέφαλου του Πατριαρχείου της Μόσχας, ο Πατριάρχης Μόσχας Αλέξιος έστειλε επιστολή στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό με την οποία δηλώνει πως «αποφασίζομεν να υψώσωμεν την φωνήν της Ορθοδόξου Ρωσικής Εκκλησίας» καθώς απορεί, για το πως «είναι δυνατόν να επιτρέπονται εν χώρα χριστιανική σκληραί αμοιβαίαι εξοντώσεις ομήρων»¹⁴⁹;

Ο Δαμασκηνός απάντησε με μια επιστολή που χαρακτηρίστηκε από μέλη της Συνόδου «αποστομωτική». Στην επιστολή του αυτή απαντάει ως προς το ζήτημα της ομηρείας, παράλληλα υπερασπίζεται την κυβέρνηση και αναπαράγει την προπαγάνδα της για τα γεγονότα ενώ ψέγει τον Αλέξιο ως φερέφωνο της Σοβιετικής κυβέρνησης. Έτσι, ως προς τους ομήρους ο αρχιεπίσκοπος αναφέρει πως «το Ελληνικόν Κράτος, εις τον αγώνα ουδέποτε μετεχειρίσθη το γνωστόν σύστημα της ομηρείας», κάτι που για τον συγγραφέα της επιστολής κάνουν οι κομμουνιστές, και συνεχίζει: «το Ελληνικόν κράτος ουδέποτε εξετέλεσε ομήρους ή κρατουμένους, αλλά μόνο καταδικασθέντας εις θάνατον κατόπιν νομίμου και δημοσίας διαδικασίας». Ακόμα, ο Δαμασκηνός αναφέρει πως η πολεμική σύγκρουση στην Ελλάδα δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «εμφύλιος πόλεμος εκ των συνήθων» καθώς «μια μικρά, αλλά δυναμικώς οργανωμένη μειοψηφία, επαναστατήσασα κατά του νομίμου κράτους, επιδιώκει, με μόνον μέσον την ωμήν και αδυσώπητον βίαν, να κυριαρχήσει της χώρας, εις την προσπάθειαν δ' αυτήν ευρίσκει αμέριστον την συνδρομήν των Κυβερνήσεων των γειτονικών χωρών», έτσι κατά τη συλλογιστική του αρχιερέα τα εγκλήματα αυτά της «συμμοριακής μειοψηφίας» ανήκουν στο

¹⁴⁶Αν και ο όρος «εθνικοφροσύνη» εμφανίζεται πρώτη φορά μεταπολεμικά σε λόγο του μητροπολίτη Φλωρίνης Βασιλείου στις 6/4/1946 ως χαρακτηρισμός της εφημερίδας *Ελληνικόν Αίμα* η οποία κατά τον ίδιο αντιπροσωπεύει «συντηρητικόν και εθνικόφρονα κόσμον». Βλ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2510

¹⁴⁷Στο ίδιο

¹⁴⁸Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων», *οπ.π.* σ. 26

¹⁴⁹Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2578

κοινό ποινικό δίκαιο και ως τέτοια δικάζονταν. Τέλος, ο αρχιεπίσκοπος δεν παραλείπει μέσα στο κείμενό του να στηλιτεύσει το Σοβιετικό καθεστώς και εμμέσως τον πατριάρχη, τον οποίο θεωρεί ως φερέφωνο των Σοβιετικών και την επιστολή εσκεμμένα υπέρ των κομμουνιστικών θέσεων¹⁵⁰. Έτσι, θεωρεί πως ο πατριάρχης στέλνει την επιστολή του γιατί στην Σοβιετική Ένωση δεν μπορεί να μάθει την αλήθεια καθώς «η πικρά αλήθεια δεν εύρε, φαίνεται, τρόπον να θραύσει τους περιβάλλοντας Υμάς υψηλούς φραγμούς», ενώ θεωρεί πως οι κομμουνιστές ανήκουν «εις τους διώκτας της χριστιανικής θρησκείας –εκείνους τους οποίους η Υμετέρα Μακαριότης από καιρού γνωρίζει και γνωρίζομεν, με την σειράν μας τώρα και ημεείς»¹⁵¹.

Οι επιστολές αυτές μεταξύ των δυο προκαθημένων αποτελούν μια σαφή ένδειξη του πως η -υπό διαμόρφωση- ψυχροπολεμική πολιτική κατάσταση επηρέασε τον εκκλησιαστικό χώρο και παράλληλα του πως οι εκκλησιαστικοί ταγοί εξυπηρέτησαν με τον τρόπο τους αυτό το κλίμα. Ο Ψυχρός πόλεμος βρήκε τον Ορθόδοξο κόσμο να τέμνεται από το «σιδηρούν παραπέτασμα» και την Εκκλησία της Ελλάδος να είναι η μόνη στραμμένη στη Δύση αφού τα άλλα κράτη με Ορθόδοξο πληθυσμό ανήκαν στο Ανατολικό μπλόκ άρα και οι Εκκλησίες τους, ενώ τα Πατριαρχεία της Ανατολής και η Εκκλησία της Κύπρου αποτελούν ξεχωριστές περιπτώσεις¹⁵².

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός πεθαίνει το 1949 και τον διαδέχεται στον αρχιεπισκοπικό θρόνο ο Σπυρίδων Βλάχος. Ο νέος αρχιεπίσκοπος στον ενθρονιστήριο λόγο του, τον Ιούνιο του 1949, συνοψίζει ουσιαστικά όλες τις ιδεολογικές πτυχές του εκκλησιαστικού λόγου της εποχής. Έτσι, εύχεται υπέρ του τερματισμού της «επαράτου ανταρσίας η οποία έχει προκαλέσει ποταμούς αίματος «του ευγενεστέρου αίματος της νεολαίας μας» οι οποίοι «χύνονται δια να ποτίσωσι το ιερόν δένδρον της ελευθερίας, της παγκοσμίου ελευθερίας, ήτις είναι κατάκτησις του ελληνικού πνεύματος, δωρηθείσα ως αιώνιον κτήμα εις την ανθρωπότητα». Στο ίδιο πλαίσιο δηλώνει ικανοποιημένος από την «παρά πάντων αναγνώρισις του παγκοσμίου χαρακτήρος του ελληνικού αγώνος» και τέλος εύχεται υπέρ «των παραστρατημένων τέκνων» της χώρας «το ένστικτον της φυλετικής αυτασυντηρησίας (sic) να εξυπνήση εις τα βάθη της ψυχής των και να τους επαναφέρει εις τους κόλπους της Εκκλησίας και της πατρίδος»¹⁵³. Η εκλογή του Σπυρίδωνα επιβεβαιώνει τους πολιτικούς συσχετισμούς που ήδη είχαν διαμορφωθεί στην Ιεραρχία και

¹⁵⁰ Κατά τον μητροπολίτη Κορινθίας Μιχαήλ «Η Ρωσική Εκκλησία ευρίσκεται εις πρωτοφανή κατάρπτωσιν, διότι ο Αλέξιος (σ.σ. Πατριάρχης Μόσχας και πασών των Ρωσιών) γίνεται όργανον του Στάλιν και σφίγγει την αιμοσταγή χείρα αυτού», βλ. Θ. Στράγκας, *οπ.π* σ. 2580

¹⁵¹ Στο ίδιο σ. 2578-2580. Να σημειωθεί εδώ ότι αν και έγινε πρόταση για τον αφορισμό των αριστερών από τον μητροπολίτη Κορίνθου Μιχαήλ, η ιδέα αυτή δεν προχώρησε σε αντίθεση με την Καθολική Εκκλησία που αφόρισε τους κομμουνιστές. Βλ. Γ. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, *οπ.π.* σ. 94

¹⁵² Αυτά βέβαια στα πρώτα χρόνια του Ψυχρού πολέμου καθώς με την εκλογή του Αθηναγόρα Σπύρου ως Οικουμενικού Πατριάρχη το Πατριαρχείο παίρνει σαφέστατη θέση υπέρ της Δύσης. Βλ. Vasilios N. Makrides, «The Orthodox Church of Greece», στο L. Lenstean (επίμ.), *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-1991*, Routledge, Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2010 σ. 253-255. Το γεγονός αυτό ήταν αντιληπτό και από τους ίδιους τους μητροπολίτες οι οποίοι το χρησιμοποιούσαν κάποιες φορές σαν επιχείρημα το ότι η Ελλάδα είναι «εις τας μέρας ημών το μόνον ελεύθερον Ορθόδοξον Κράτος». Βλ. Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2761

¹⁵³ Σπυρίδων Βλάχος, αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, «Ενθρονιστήριος λόγος, 9 Ιουνίου 1949», στο *Θεολογία*, τ.27, τεύχος 1^ο, Ιανουάριος-Μάρτιος 1956 σ. 1-7

αποδεικνύει την ιδεολογική συνέχεια που υπήρχε στον αρχιεπισκοπικό θρόνο καθώς και την πολιτική ομοιογένεια της Συνόδου της Ιεραρχίας που τον εξέλεξε.

Είκοσι μέρες μετά την ενθρόνισή του ο Σπυρίδων μαζί με τα άλλα μέλη της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου υπογράφουν μια από τις τελευταίες εγκύκλιους του Εμφυλίου, με χαρακτηριστικό τίτλο «Περί πνευματικής υπό της Εκκλησίας ενισχύσεως του αγώνος της πατρίδος». Στην εγκύκλιο ο Εμφύλιος αναφέρεται ως «πόλεμος ιερός» γιατί διεξάγεται για την χριστιανική αλήθεια, τον πολιτισμό και την ελευθερία. Ακόμα είναι άδικος καθώς «επιδιώκεται η ανατροπή της πολιτικής του [του έθνους] υποστάσεως υπό εθνών, τα οποία ενώ κατά τον τελευταίον πόλεμον ήσαν εγκληματίαι κατά της ελευθερίας του κόσμου, κατά της ιερότητος της ανθρωπίνης αξιοπρεπείας». Έτσι, «επιθυμούσα να συμβάλει και εκείνη εις την ταχύτεραν νικηφόρον έκβασίν του», στέλνει αυτή την εγκύκλιο με σκοπό να δώσει οδηγίες στους μητροπολίτες ώστε να συντονιστούν καλύτερα οι προπαγανδιστικές τους ενέργειες και προς επίτευξη αυτού του σκοπού προτείνει να επισκέπτονται «τα θέατρα του πολέμου, δια λόγων και έργων παραμυθούντες» όπως και τους τραυματίες ή τους «οικείους των αγωνιστών εις τας πόλεις και χωριά της περιφερείας των»¹⁵⁴. Στην εγκύκλιο αυτή φαίνονται οι προθέσεις της Εκκλησίας ως προς την καλύτερη λειτουργία της προπαγάνδας της, αξιοποιώντας το κύρος των μητροπολιτών ως αρχιερέων αλλά και ως ανώτερων κρατικών λειτουργών αλλά και την «παραμυθητική» δράση της Εκκλησίας, δηλαδή την δυνατότητα να παρηγορεί, να πείθει και να πειθαρχεί μέσα από την επίκληση του υπερβατικού.

Η χρήση θρησκευτικών σχημάτων και εννοιών για την ανάλυση γεγονότων είναι μια συνηθισμένη πρακτική στο δημόσιο λόγο των αρχιερέων. Ο Εμφύλιος σίγουρα αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τέτοιου είδους αναλύσεις, αφού οι αρχιερείς θεωρούσαν πως «τα ηρωϊκά κατορθώματα των τέκνων του [Έθνους] [...] είναι γεννήματα της χριστιανικής του πίστεως»¹⁵⁵. Μανιχαϊστικά σχήματα όπως η κλασική παρομοίωση των κομμουνιστών ως «κακών» που μάχονται το «καλό» που εκπροσωπείται από τις δυνάμεις του Εθνικού Στρατού, ή η ανάλογη παρομοίωση της μιας πλευράς με το «σκότος» και της άλλης με το «φώς» ή της πάλης μεταξύ πολιτισμού και βαρβαρότητας ήταν συνηθισμένες. Ακόμα, συχνά επιστρατεύονται κλασικές βιβλικές αναφορές από την *Καινή Διαθήκη* όπως αυτή: «το Έθνος σταυρούται διηνεκώς, αλλά και ανίσταται πάντοτε και λάμπει το φώς»¹⁵⁶, στην οποία το έθνος υποστασιοποιείται και ταυτίζεται με τα πάθη του Χριστού. Στο ίδιο πλαίσιο οι κομμουνιστές ταυτίζονται με τον Ηρώδη στην προπαγάνδα σχετικά με το «παιδομάζωμα»¹⁵⁷ ή με τον άσωτο υιό από την σχετική παραβολή¹⁵⁸, ή επιστρατεύονται εικόνες από την *Παλαιά Διαθήκη* όπως η ιστορία του Αδάμ και της Εύας όπου οι κομμουνιστές ταυτίζονται με τον «κατηραμένο όφη»¹⁵⁹. Στην αντίπερα όχθη ο Εθνικός Στρατός παρομοιάζεται με τον Ιωσήφ που προστατεύει τον μικρό Χριστό και την

¹⁵⁴Εγκύκλιος 541, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 541

¹⁵⁵Από υπόμνημα της Ιεράς Συνόδου προς την Βουλή το 1948, βλ. Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2616

¹⁵⁶Στο ίδιο

¹⁵⁷Εγκύκλιος 574, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 529

¹⁵⁸Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2742

¹⁵⁹Εγκύκλιος 574, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 529

Παναγία ενώ το ελληνικό έθνος με φύλακα άγγελο που με την «πύρινη του ρομφαία» συντροφεύει αιωνίως το χριστιανικό πολιτισμό και η ίδια η Ιεραρχία με ποιμένες που προστατεύουν το ποίμνιο από τους «βαρείς λύκους» που θέλουν να το κατασπαράξουν¹⁶⁰.

Φαίνεται λοιπόν πως η Εκκλησία χρησιμοποιώντας θρησκευτικά μοτίβα για να ντύσει τον προπαγανδιστικό της λόγο αποσκοπούσε στο να τα κάνει πιο εύληπτα για το εκκλησίασμα που είχε γαλουχηθεί με αυτές τις ιστορίες. Η ανάλυση της συγχρονίας υπό το πρίσμα της θρησκευτικής γραμματείας έδινε στον προπαγανδιστικό λόγο μεσσιανικά χαρακτηριστικά, τον επιβεβαίωνε μέσα από το αλάθητο του δόγματος που δεν σηκώνει αντιρρήσεις και του προσέδιδε ιστορικό βάθος σαν να πρόκειται για γεγονότα που έχουν ξανασυμβεί στο μυθικό παρελθόν και έχουν βρει λύση μέσα από την δράση των ηρώων της θρησκευτικής γραμματείας, τους οποίους ο ακροατής ή αναγνώστης καλείται να μιμηθεί. Μάλιστα, η χρήση αυτών των μοτίβων είναι τόσο συχνή στον εκκλησιαστικό προπαγανδιστικό λόγο που ο Δημήτρης Αρκάδας κάνει λόγο για «ένα καινούργιο, θρησκευτικο-πολιτικό ευαγγέλιο της εθνικοφροσύνης» το οποίο δημιούργησε «η εκκλησιαστική διοίκηση, κάτω από την πίεση των έκτακτων ιστορικών αναγκών», το οποίο εύστοχα ονομάζει «Κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιον»¹⁶¹.

¹⁶⁰ Δ. Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο», οπ.π. και Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2520

¹⁶¹ Στο ίδιο

3.4. Η αποστολή.

Σύμφωνα με έναν εκ των κορυφαίων εκείνη την εποχή πανεπιστημιακών θεολόγων με τεράστια απήχηση στον εκκλησιαστικό χώρο, τον Παναγιώτη Μπρατσιώτη:

«Θα είναι κρίμα, δια να μη είπω έγκλημα, δια το οποίον θα δώσωμεν λόγον ενώπιον του Θεού και της ιστορίας, εάν δεν χρησιμοποιήσωμεν εγκαίρως την θρησκευτικότητά του ταύτην προς ηθικήν αυτού αναμόρφωσιν και προς ανάδειξιν αυτού εις λαόν άξιον της εν τω κόσμω αποστολής του, αποστολής η οποία επί τη βάσει της ιστορίας του και της πείρας πιστεύομεν ακραδάντως, ότι πόρρω απέχει από του να δύναται να θεωρηθή ως λήξασα»¹⁶².

Ποια είναι όμως αυτή η αποστολή;

«Η Ελλάς εφώτισε και ποδηγέτησε την ανθρωπότητα εις το αγαθόν και το καλόν με την προχριστιανικήν γνώσιν, αίσθησιν και πολιτείαν της, ήτοι με το προκλασσικόν και κλασσικόν της μήνυμα. Το αυτό επραγματοποίησε και με την χριστιανικήν γνώσιν, αίσθησιν και πολιτείαν της επί άλλου επιπέδου, ασυγκρίτως ανωτέρου, ήτοι με την Ορθοδοξίαν. Η Ελλάς όμως δεν είναι μόνον μνήμη. Είναι και παρόν και μέλλον. Συνεχίζουσα την πνευματικήν και ηθικήν Ιστορίαν της και παραμένουσα, εις ό,τι το ωραίον και υψηλόν συγκεντρώνει η Ιστορία της, [...] σώζει μεθ' εαυτής την σύγχρονον και την αυριανήν ανθρωπότητα, εξάγουσα αυτήν εκ του πνευματικού και ηθικού σκότους»¹⁶³

Η αποστολή λοιπόν αυτή ή όπως φαίνεται και από το παραπάνω απόσπασμα είναι ο φωτισμός της οικουμένης. Ο σκοπός αυτός μοιάζει να επιβεβαιώνεται από την ιστορία, αφού αυτή αποδεικνύει πως σε κάθε εποχή ο ελληνισμός λειτουργούσε σαν φάρος υψηλών ιδανικών και θα συνεχίσει στο παρόν και το μέλλον. Κεντρικός άξονας αυτού του ιστορικού αφηγήματος είναι βέβαια ο χριστιανισμός, άλλωστε η Ορθοδοξία θεωρούνταν «ελληνικόν δημιούργημα» καθώς η αρχαία ελληνική θρησκευτικότητα βρίσκει «μακαρίαν διέξοδον και τελείωσιν εις τον χριστιανισμόν, την Ορθοδοξίαν». Οι προχριστιανικοί αιώνες δεν θεωρούνται σύμφωνα με αυτό το αφήγημα ασύμβατοι με την Ορθοδοξία καθώς «[η προχριστιανική Ελλάδα] προετοιμαζομένη και αναζητούσα την [θεία] Χάριν, είναι ήδη έργον της Χάριτος»¹⁶⁴. Συνεπώς ολόκληρη η ελληνική ιστορία φαίνεται να καθοδηγείται από την «Χάριν» και να περιστρέφεται γύρω από το χριστιανισμό, αρχικά με την προετοιμασία της προχριστιανικής Ελλάδας να δεχθεί το χριστιανισμό και ύστερα με την διάδοση του ή όπως σαφέστατα το θέτει η Σύνοδος σε επιστολή

¹⁶² Π. Ι. Μπρατσιώτης, «Η Εκκλησία ενώπιον των συγχρόνων προβλημάτων», *Εκκλησία*, τεύχος ΚΒ' (1945) σ. 24, όπως παρατίθεται από Δημήτρης Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο», οπ.π. σημ. 55

¹⁶³ Βασίλης Μουστάκης, «Εθνική Ηθική», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964 σ. 356

¹⁶⁴ Βασίλης Μουστάκης «(Ελληνικόν και Ορθοδοξία)», συμπληρωματικό λήμμα του λήμματος «Έλλην», *Θρησκευτική και Ηθική* οπ.π. σ. 652-653

της προς τη Βουλή «Ο Κύριος είναι το κέντρον της Ιστορίας του Έθνους και πηγή εμπνεύσεως των γενεών του»¹⁶⁵.

Ο ελληνισμός, στο τελεολογικό αυτό αφήγημα λειτουργεί ως σκεύος εκλογής, κάτι σαν περιούσιος λαός για το χριστιανισμό¹⁶⁶. Άρα αφού ο ελληνισμός ήταν ο εκλεκτός λαός από τον Θεό και η αποστολή του ήταν θεία και ιερή. Η αποστολή αυτή ερμηνευόταν με όρους πεπρωμένου, ήταν ο «προδιαγεγραμμένος δρόμος της Ιστορίας» τα ιδεώδη «τα οποία εξ αυτών των ιδίων εξεπήγασαν [των Ελλήνων] [...] να καταυγάσουν και να κυριαρχήσουν εν τω κόσμω»¹⁶⁷.

Η θεωρία περί του πεπρωμένου και της ιστορικής αποστολής του έθνους νοείται μονάχα μέσα στα ιστορικά της συμφραζόμενα. Τα θεμέλια της ανάγονται στο ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανισμού που απαντάται ήδη από τον 19^ο αιώνα στα γραπτά του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου. Από πολύ νωρίς επικεντρώνεται στη μεσσιανικής έμπνευσης «θεόθεν αποστολή και το θεόδοτον πρόγραμμα του ελληνισμού και της ορθοδοξίας»¹⁶⁸, ενώ στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα λαμβάνει το αντικομμουνιστικό του πρόσημο και εξελίσσεται για να καθαγιαστεί επί Χούντας¹⁶⁹. Την εποχή του Εμφυλίου όμως ο ελληνοχριστιανισμός αποτυπώνεται σε μεγάλο μέρος του εκκλησιαστικού λόγου κάτι που αποδεικνύει την καθολική του αποδοχή από την Εκκλησία. Μια νέα όμως πτυχή του ελληνοχριστιανισμού ανακύπτει εκείνη την εποχή όταν συναντάται και ζυμώνεται με τον αντιλοκκληρωτισμό και τη δυτική υπερεθνική ψυχροπολεμική κίνηση ιδεών. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται προσπάθεια να διαφημιστεί η «ηθική του δύναμις και

¹⁶⁵Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2616

¹⁶⁶ Για το θεολογικό περίβλημα του ιδεολογήματος του «περιούσιου λαού» βλ. Δημήτρης Γ. Μαγριπλής, «Θρησκεία και Ιδεολογία- Ορθοδοξία και σύγχρονος κόσμος», στο Δ. Μαγριπλής (επίμ.), *Κριτικές Προσεγγίσεις στον Ορθόδοξο Πολιτισμό. Όψεις του Ελληνικού παραδείγματος*, εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2007 σ. 52-53

¹⁶⁷Εγκύκλιος 499^α, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' *οπ.π.* σ. 451

¹⁶⁸Παναγιώτου Γ. Τημελή, *Η ανάστασις του ελληνοχριστιανισμού ήτοι μελέται και κάτοπτρον κοινωνικόν εις πέντε ομιλίας Θρησκεία - Παιδεία - Πολιτεία :Η θεόθεν αποστολή και το θεόδοτον πρόγραμμα του ελληνισμού και της ορθοδοξίας*, Εκ του Τυπογραφείου Αριστομένους Ζ. Διαλησμά, Αθήνα 1902, ψηφιοποιημένο από την Ανέμη, την ψηφιακή βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου Κρήτης, στο <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/4/1/metadata-240-0000051.tkl> (τελευταία επίσκεψη 29-11-2020)

¹⁶⁹Πολύκαρπος Καραμούζης, «Ο Ελληνοχριστιανισμός ως κυρίαρχη πολιτικοθρησκευτική θεωρία ελληνικότητας. Από την πνευματική διανόηση στην αντικομμουνιστική ιδεολογία» στο

<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:SEwD-pZwPaQJ:https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/SOCTHEOL104/%25CE%25A3%25CE%25A5%25CE%259C%25CE%25A0%25CE%259B%25CE%2597%25CE%25A1%25CE%25A9%25CE%259C%25CE%2591%25CE%25A4%25CE%2599%25CE%259A%25CE%2591%2520%25CE%259A%25CE%2595%25CE%25A6%25CE%2591%25CE%259B%25CE%2591%25CE%2599%25CE%2591%2520%25CE%2595%25CE%2593%25CE%25A7%25CE%2595%25CE%2599%25CE%25A1%25CE%2599%25CE%2594%25CE%2599%25CE%25A9%25CE%259D/%25CE%259D%25CE%2595%25CE%2591%2520%25CE%2595%25CE%259D%25CE%259F%25CE%25A4%25CE%2597%25CE%25A4%25CE%2591%2520%25CE%25A0.%2520%25CE%259A%25CE%2591%25CE%25A1%25CE%2591%25CE%259C%25CE%259F%25CE%25A5%25CE%2596%25CE%2597%25CE%25A3%2520%25CE%25B5%25CE%25BB%25CE%25BB%25CE%25B7%25CE%25BD%25CE%25BF%25CF%2587%25CF%2581%25CE%25B9%25CF%2583%25CF%2584%25CE%25B9%25CE%25B1%25CE%25BD%25CE%25B9%25CF%2583%25CE%25BC%25CF%258C%25CF%2582.doc+&cd=4&hl=el&ct=clnk&gl=gr> (τελευταία επίσκεψη 1-12-2020)

γνωσθή αύτη εις τους λαούς των μεγάλων Δημοκρατιών και μάλιστα εις τον λαόν των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου διάφοροι προπαγάνδαι προσπαθούν να δηλητηριάσουν την κοινή γνώμην εις βάρος της Μητρός Ελλάδος»¹⁷⁰. Η επίδραση του αντιολοκληρωτισμού φαίνεται και από τον υπερτονισμό νέων εθνικών χαρακτηριστικών όπως «ο έρωσ προς την ελευθερίαν» που κατά τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό «είναι γνώρισμα των Ελλήνων», άλλωστε κατά τον ίδιο «τους Έλληνας ετίμησεν ο Θεός, εις αυτούς εμπιστευθείς το Ευαγγέλιον της ελευθερίας»¹⁷¹.

Όπως γίνεται σαφές και από τα παραπάνω, ως ο κυριότερος εχθρός του ελληνοχριστιανισμού αναγορεύεται ο κομμουνισμός. Ο ελληνοχριστιανισμός ετεροκαθορίζεται μέσα από την αντιπαλότητά του με τον κομμουνισμό, ο οποίος «υποσκάπτει την ενότητα και την αποστολήν του Έθνους»¹⁷². Έτσι, ενώ ο ελληνοχριστιανισμός θεωρείται ως επιστέγασμα της ιστορικής μνήμης, οι κομμουνιστές αντίθετα λησμονούν «τον λόγο των ιδίων αγώνων, τον λόγον των μόχθων και των θυσιών των αλλεπαλλήλων ελληνικών γενεών»¹⁷³. Παράλληλα, ο δυτικός κόσμος ανανοηματοδοτείται μέσα στο αφήγημα του ελληνοχριστιανισμού ως χριστιανικός πολιτισμός που μάχεται τον άθεο κομμουνισμό και έτσι, ενώ ο ελληνοχριστιανισμός ευαγγελίζεται τον εκχριστιανισμό του κόσμου μέσω του ελληνικού έθνους, οι κομμουνιστές εγκληματούν κατά του χριστιανισμού και του χριστιανικού πολιτισμού¹⁷⁴. Σύμφωνα με τα παραπάνω η Εκκλησία ως νόμιμος εκφραστής του χριστιανισμού αναβαθμίζεται σε άξονα αφενός της ιστορίας του Έθνους, αφετέρου της σχέσης του με το χριστιανικό κόσμο. Έτσι, «εάν η Εκκλησία έπαυε να συγκινή το Έθνος θα παρεδίδετο τούτο εις σκοτεινάς κατευθύνσεις και θα μετεβάλλετο από όργανον θείας δικαιοσύνης εις μέσον σατανικών σκοπών. [...] Η σημερινή μορφή της Πολιτείας άνευ της Εκκλησίας θα εκρημνίζετο εις ερείπια»¹⁷⁵.

Μέσα από την ψυχροπολεμική ρητορική της διαμάχης Ανατολής-Δύσης ή πολιτισμού-βαρβαρότητας, ο ελληνοχριστιανισμός αναπροσαρμόζει το ιστορικό αφήγημα που θα δικαίωνε την αποστολή του, φωτίζοντας και ερμηνεύοντας νέες πτυχές της εθνικής ιστορίας. Έτσι, το Ελληνικό έθνος φαίνεται να αποκτά μια παράλληλη αποστολή καθώς αναγορεύεται σε ασπίδα του πολιτισμού και του χριστιανισμού, τόσο στο παρελθόν όπως για παράδειγμα με την ανάσχεση των Περσικών στρατευμάτων, όσο και στην συγχρονία με τον Εμφύλιο πόλεμο.

«Όπως έσωσε κατά την ένδοξον εκείνην τιτανομαχίαν του Μαραθώνος τον ευρωπαϊκόν πολιτισμον από τας βαρβαρικές περσικάς ορδάς, όπως ημύνθη καρτερώς και απέκρουσε την αραβικήν επιδρομήν κατά του Βυζαντίου τω 665 περίπου μ.Χ. και έσωσε τον ελληνοχριστιανικόν πολιτισμόν της Ευρώπης, ούτω και νυν προσφέρει την ευγενεστέραν και ιερωτέραν θυσίαν υπέρ εαυτής, προς εξαγνισμόν της, και υπέρ ολοκλήρου της ανθρωπότητος,

¹⁷⁰Εγκύκλιος 533, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' σ. 482

¹⁷¹Δ. Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος...*, σ. 48-49

¹⁷²Από τον εναρκτήριο λόγο του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στην Σύνοδο της Ιεραρχίας στις 5-7-1948, βλ. Θ. Στράγκας, σ. 2571

¹⁷³Εγκύκλιος 499^α, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' σ. 451

¹⁷⁴Εγκύκλιος 574, *Στο ίδιο* σ. 528

¹⁷⁵Θ. Στράγκας, σ. 2616-2617

παρεμποδίζουσα την εισβολήν του θηριοπροσώπου κομμουνισμού εις την λοιπήν Ευρώπην και Ασίαν».¹⁷⁶

Η αποστολή αυτή φαίνεται να είναι εγγεγραμμένη ως διαχρονική υποχρέωση του έθνους. Από την άλλη όμως και ο κομμουνισμός φαίνεται να έχει διαχρονικά σταθερά χαρακτηριστικά. Σε αυτή την προοπτική ο κομμουνισμός αποτυπώνεται ως επίγονος όλων των βαρβάρων που θέλουν να καταστρέψουν τον πολιτισμό, ως «Μια σκοτία δύναμις, [η οποία] προελαύνουσα από τα παμπάλαια ορμητήρια της βαρβαρότητας εισήλασεν εις τον πεπολιτισμένον κόσμον της Ευρώπης»¹⁷⁷.

Μέσα από αυτή την οπτική ο Εμφύλιος νοείται ως θυσία προς τον εξαγνισμό του έθνους. Εδώ φαίνεται εσκεμμένη ταύτιση του έθνους με το χριστιανικό σχήμα του μαρτυρίου που οδηγεί στην απολύτρωση ή σε άλλες μορφές του έθνους που ως σύγχρονος μεσσίας «σταυρούται διηνεκώς, αλλά και ανίσταται πάντοτε και λάμπει ως φώς που θερμαίνει τας καρδίας όλων των λαών»¹⁷⁸. Στο σχήμα αυτό βέβαια πάντα στο τέλος υπάρχει η αμοιβή στους ουρανούς. Στην περίπτωση όμως του έθνους η ανταπόδοση θα έρθει στο από μέλλον όπου «θα λάμπη τότε η Γη, ως Παράδεισος των μεγαλείων της Τριαδικής Θεότητας. Και θ' αστραποβολή η Ελλάς, ως ο εκθαμβωτικότερος αδάμας της θείας Δημιουργίας»¹⁷⁹. Έτσι, κατά τον Δημήτρη Αρκάδα «η μεσσιανική αποστολή της Ελλάδας αποκαλύπτει μια παράδοση σχέση: ο προσωρινός θάνατός της μοιάζει να είναι όχι μόνο επιθυμητός από τον Θεό, αλλά πολύ περισσότερο αναγκαίος και ιστορικά νομοτελειακός, διότι η ανάστασή της θα σημάνει την ιστορική διάσωση και ανάσταση του παγκόσμιου πολιτισμού»¹⁸⁰. Από την άλλη βέβαια «υπάρχουν φιλοσοφικά και πολιτειακά συστήματα, εντός των οποίων σταυρούται ο Θεός»¹⁸¹, αλλά γι αυτά τα κομμουνιστικά «συστήματα» δεν φαίνεται πουθενά στον ελληνοχριστιανικό λόγο να υπάρχει ανάσταση.

Το ελληνοχριστιανικό όραμα όμως δεν αποτελεί μονάχα αποστολή για το έθνος, αλλά και πηγή από όπου αντλεί δίκαια «τα οποία καθιέρωσαν αγώνες ολόκληρων χιλιετιών»¹⁸². Τα δίκαια αυτά αλλάζουν μέσα στην ροή του χρόνου ανάλογα με την συγκυρία. Έτσι, μετά τον πόλεμο μεταφράζονται στις εδαφικές επιδιώξεις της Ελλάδος, την περίοδο του Εμφυλίου στην ένταξη της χώρας στον δυτικό κόσμο, με την έκρηξη του Κυπριακού στην απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα κ.ο.κ.. Βέβαια, κοινός παρανομαστής όλων αυτών είναι η συνειδητοποίηση πως λόγω αυτής της λαμπρής πορείας του έθνους, όλοι οι υπόλοιποι λαοί που έχουν ευεργετηθεί από το ελληνικό πνεύμα χρωστούν αιώνια ευγνωμοσύνη στο έθνος, «τι δεν οφείλει η ανθρωπότης του

¹⁷⁶Γρηγοριάδου, Χ., Ηγουμένου Μονής Πετράκη, «Το Ανέσπερον Φως. Χαίρε Κεχαριτωμένη, ο Κύριος μετά Σου», εφημ. ΕΜΠΡΟΣ, 26/3/1949 σ. 4, όπως παρατίθεται από: Πολύκαρπος Καραμούζης, «Ο Ελληνοχριστιανισμός...», οπ.π.

¹⁷⁷Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2620

¹⁷⁸Από υπόμνημα της Ιεράς Συνόδου προς την Βουλή το 1948, Στο ίδιο σ. 2616

¹⁷⁹Θεοδόσιος Σπεράντσας, «Ίδου νέος παγκόσμιος ρόλος», Εκκλησία ΛΗ' (1961), σ. 434, όπως παρατίθεται από Δ. Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο», οπ.π.

¹⁸⁰Στο ίδιο

¹⁸¹Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2617

¹⁸²Εγκύκλιος 400, Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β' οπ.π σ. 372

Βορρά, της Ανατολής και της Δύσεως εις τον Ελληνοχριστιανικόν Πολιτισμόν, ταυτόν δ' ειπείν εις την Ελληνικήν Ορθοδοξίαν», αναρωτιόταν ο μητροπολίτης Κυθήρων Μελέτιος το 1958¹⁸³.

Από την δεκαετία του 1950 με αφορμή το Κυπριακό εμφανίζονται τα πρώτα ρήγματα στην σχέση εθνοπροσύνης-εθνικισμού παρά την προηγούμενη ένταξη του δεύτερου στην πρώτη. Το Κυπριακό ανέδειξε μια μορφή αλυτρωτικού εθνικισμού η οποία αμφισβητούσε την νομιμοφροσύνη προς τους συμμάχους. Έτσι, υπήρξε μια άμπωτη στην χρήση αντιολοκληρωτικών σχημάτων¹⁸⁴. Αυτό εκφράστηκε και στο πεδίο του ελληνοχριστιανισμού όπου αναδείχθηκαν πτυχές που θόλωναν την εικόνα του πολιτισμένου χριστιανικού κόσμου της Δύσης υπέρ μιας νέας ιδέας που ενδυνάμωνε τον ρόλο του ελληνισμού. Ένα νέο δίπολο επικράτησε εκείνη την εποχή, η διαίρεση πνευματικού-τεχνικού/υλικού πολιτισμού.

Η άποψη αυτή δεν ήταν νέα. Ήδη από το 1948 υπάρχουν αναφορές πως ο τεχνικός πολιτισμός οδηγεί σε μια κατάσταση που «εξησθένησεν η χριστιανικήν πίστις, παρεμερίσθη ο Χριστός ως κέντρον της Ιστορίας»¹⁸⁵. Η διαίρεση αυτή φαίνεται πως πράγματι έβρισκε πάτημα στον φόβο των ανθρώπων για την αλματώδη πρόοδο των επιστημών και της τεχνολογίας, αλλά παράλληλα ενίσχυε την θέση της Εκκλησίας ως εκφραστή του πνεύματος, ως εκπροσωπούσα «το πνευματικόν βάθος του Έθνους»¹⁸⁶. Με το Κυπριακό όμως, αυτή η διαίρεση υιοθετείται για να περιοριστεί η σημασία της υλικής δυνάμεως, δηλαδή των οικονομικών, πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων που εμπόδιζαν την Ελλάδα να αναλάβει πιο ενεργό ρόλο με απώτερο σκοπό την ενσωμάτωση της μεγαλονήσου. Αντί αυτών η Ελλάδα πρέπει να προτάξει τις πνευματικές της δυνάμεις, ή όπως αποτυπώνεται και στον λόγο του αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνα: «Εις αυτήν την εποχήν της πνευματικής και ηθικής κρίσεως του κόσμου, θα δείξουν πάλι οι Έλληνες, ότι η υλική δύναμις και η βία δεν κατισχύει του πνεύματος της ελευθερίας και τα όσια και ιερά των λαών δεν δύνανται να γίνονται αντικείμενα συναλλαγής»¹⁸⁷.

Ο παραπάνω διαχωρισμός θα επικρατήσει έκτοτε στον εκκλησιαστικό λόγο συνδεόμενος με διάφορα θέματα και κυρίως με το ζήτημα της παιδείας. Άλλωστε, ο σκοπός της παιδείας με βάση το άρθρο 16 του συντάγματος του 1952 ήταν η ανάπτυξη «της εθνικής συνειδήσεως των νέων, επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»¹⁸⁸. Για την Εκκλησία αυτό σήμαινε την εντατική μαθητεία των νέων στην χριστιανική φιλολογία και την αρχαιοελληνική γραμματεία εις βάρος των θετικών επιστημών.

Η διάκριση αυτή συντηρούνταν σε μεγάλο βαθμό από την εμφανή αδυναμία της ελληνικής τεχνολογικής παραγωγής να ακολουθήσει τη διεθνή τεχνολογική κούρσα και έφτανε σε σημείο δαιμονοποίησης των τεχνολογικών αλμάτων της εποχής. Κατά τον μητροπολίτη Καστορίας

¹⁸³Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2842

¹⁸⁴Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, *οπ. π.* σ. 219-220

¹⁸⁵Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2617

¹⁸⁶Εγκύκλιος 541, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' *οπ.π.* σ. 494

¹⁸⁷Δ. Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος...*, *οπ.π.* σ. 49

¹⁸⁸Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί...*, *οπ.π.* σ. 526-527

Δωρόθεο: «Δεν θα ήτο υπερβολή αν εδέχετο τις, ότι ο κακός δαίμων περιεβλήθη το ένδυμα του τεχνικού πολιτισμού και προσπαθεί να αποσπάση δια δολίων υποσχέσεων των άνθρωπον εκ της ευεργετικής επιδράσεως και προστασίας του Ελληνοχριστιανικού Πνεύματος, δηλ[αδή] εκ του φωτός προς το σκότος», ενώ κατά τον μητροπολίτη Κυθήρων Μελέτιο «ο τεχνικός και υλιστικός πολιτισμός και αι πυρηνικαί δοκιμαί, αι πτήσεις εις το Διάστημα, είναι εις φοβερός κίνδυνος δια την πνευματικήν προσωπικότητα του ανθρώπου»¹⁸⁹.

Επομένως, για το ελληνοχριστιανικό αφήγημα που ήθελε το Ελληνικό έθνος πρώτο σε όλα έπρεπε η σημασία της τεχνολογικής καθυστέρησης να μειωθεί για να εξυψωθεί στην θέση του το πνεύμα, θέση η οποία θεωρήθηκε πως θα δικαιωθεί στο μέλλον. Επομένως, αν και τα ξένα έθνη «παρουσιάζουν ίσως τεχνικάς επιτεύξεις» (αι οποίαι εν κατακλείδι οφείλονται πάλιν αποκλειστικώς εις το Ελληνικόν Πνεύμα) δεν δύνανται όμως να παρουσιάσωσι [...] ανάλογον προς τον Ελληνικόν Πολιτισμόν», συνεπώς «η Ελλάς [...] κατέχει δικαιωματικώς την πρώτην θέσιν μεταξύ των Εθνών, ούσα η μήτηρ του συγχρόνου ως και παντός μελλοντικού Πολιτισμού»¹⁹⁰. Η αντίδραση στην τεχνολογική και κοινωνική πρόοδο αντλεί την επιχειρηματολογία της στην αντίληψη που υπάρχει ήδη από τον 18^ο αιώνα στους κόλπους της Ορθόδοξης σκέψης πως η κληρονομιά του διαφωτισμού μετέτρεψε την δύση σε έναν κόσμο σε κρίση και παρακμή λόγω της υποχώρησης της χριστιανικής πίστης. Πίσω από την απαξίωση της προόδου αποκαλύπτεται η βαθιά απέχθεια των υποστηρικτών της παράδοσης απέναντι στο μοντερνισμό και το διαφωτισμό και λανθάνει η ουτοπία της επιστροφής στην προνεωτερική κοινωνία, την κοινωνία που θα διοικείται από τον θείο λόγο¹⁹¹.

Από τα παραπάνω αποκαλύπτεται η διχασμένη άποψη της Εκκλησίας για τη δύση. Έτσι, η δύση από την μια πλευρά σχηματοποιείται ως χριστιανικός πολιτισμός, ως προϊόν του Ελληνοχριστιανικού πνεύματος και της ακτινοβολίας του ελληνισμού. Η ανάλυση αυτή έρχεται να εναρμονίσει την θεωρία του Ελληνοχριστιανισμού με τις διεθνείς υπερεθνικές ιδεολογίες της ψυχροπολεμικής εποχής και να εγγράψει την θέση της Ελλάδας ως πυλώνα της δύσης και παράγοντα στην διαμόρφωσή της. Η άλλη όψη του νομίσματος εμφανίζει την δύση ως πεδίο υποχώρησης του χριστιανισμού και επικράτησης καινών δαιμονίων. Η οπτική αυτή ευθυγραμμίζεται με την αντι-δυτική και αντι-διαφωτιστική παράδοση της Ορθοδοξίας και την κληρονομιά της ρήξης με το μοντερνισμό. Από τη δεκαετία του 1950 και εξής οι δύο αυτές τάσεις στο Ελληνοχριστιανικό λεκτικό οπλοστάσιο συνυπάρχουν. Η εφαρμογή τους συνήθως έχει να κάνει με τον εκάστοτε στόχο των βελών. Για παράδειγμα, εάν ο στόχος είναι ο κομμουνισμός, επιστρατεύεται η άποψη πως ο εχθρός είναι κοινός για όλη τη χριστιανική δύση, ενώ εάν γίνεται λόγος για τη νεολαία και τα μοντέρνα κινήματα εκεί ψέγεται η δύση ως φορέας υλισμού –διαφορετικής φύσεως βεβαίως από τον ιστορικό υλισμό- και αποχριστιανοποίησης.

¹⁸⁹Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2839 και 2856

¹⁹⁰Στο ίδιο σ. 2855

¹⁹¹Κώστας Κατσάπης, «"Οι σύγχρονοι εκ Δύσεως επιδρομείς" και "το νεωτεριστικό των πνεύμα". Η επαναφορά της νεολαίας στην Ελληνορθόδοξη παράδοση ως αντίδραση στον μοντερνισμό (1964-1974)», στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επίμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010 σ. 281-283

4. Δευτερεύοντες άξονες εκκλησιαστικού λόγου

4.1. Εκκλησία και Στρατός.

«Υπέρ του κατά ξηράν, θάλασσαν και αέρα φιλοχρίστου ημών στρατού, του Κυρίου δεηθώμεν»¹⁹². Η ευχή αυτή διαβάζεται από τους ιερείς στις περισσότερες λειτουργίες και αποδεικνύει την βαθιά σχέση στρατού-Εκκλησίας. Η σχέση αυτή θεσμικά στην νεώτερη ιστορία ξεκινά ήδη από την επαναστατική περίοδο και σταδιακά παγιώνεται με τη δημιουργία της θρησκευτικής υπηρεσίας στρατού. Στρατιωτικοί ιερείς ακολουθούν σε όλες τις επιχειρήσεις του Ελληνικού στρατού τον 19^ο και 20^ο αιώνα¹⁹³.

Πως ορίζεται όμως ο ρόλος του στρατιωτικού ιερέα και ποια είναι τα καθήκοντά του; Σύμφωνα με το ανάλογο λήμμα της *Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαίδειας*, οι στρατιωτικοί ιερείς είναι «οι υπό της Πολιτείας και της Εκκλησίας επιστρατευόμενοι δια την θρησκευτικήν διαπαιδαγώγησιν και προσφοράν των μέσων αγιασμού εις τα τέκνα των ελληνοχριστιανικών οικογενειών, άτινα προσφέρουν τας υπηρεσίας των εις την πατρίδα και την θρησκείαν, ως Έλληνες στρατιώται»¹⁹⁴. Ο ρόλος λοιπόν των κληρικών αυτών είναι να διαπαιδαγωγούν και να «προσφέρουν τα μέσα αγιασμού», δηλαδή να καλύπτουν θρησκευτικές ανάγκες. Άρα από την μια πλευρά αναγνωρίζεται ο ρόλος του στρατού ως κατά μια έννοια εκπαιδευτικός θεσμός που μυεί τους στρατευμένους στην εθνική ιδεολογία με την καθοριστική συμβολή του κληρικού και από την άλλη δίπλα στα εκπαιδευτικά καθήκοντα υπάρχει και ο ρόλος του ιερέα ως θρησκευτικού λειτουργού. Η επίτευξη αυτών των σκοπών φαίνεται πως γινόταν με στρατιωτικό τρόπο, άλλωστε ο στρατιωτικός ιερέας φέρει βαθμό αξιωματικού, δηλαδή επιβάλλονται με σχέσεις ιεραρχίας και πειθαρχίας¹⁹⁵.

Για την περίοδο που καλύπτει η παρούσα μελέτη, τα πράγματα ξεκίνησαν το 1947 με την αναδιοργάνωση της Θρησκευτικής Υπηρεσίας Στρατού. Επικεφαλής της υπηρεσίας αυτής τέθηκε ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός Πουλάκος ως το 1951 που εκλέχθηκε μητροπολίτης

¹⁹² Η ευχή αυτή υπάρχει σε μεγάλο μέρος των λειτουργιών, από την Κυριακάτικη λειτουργία ως μικρότερες λατρευτικές πράξεις. Βλ. για παράδειγμα *Αι ακολουθίαι της Κυριακής*, (επίμ.) Τιμόθεος Ματθαϊάκης, Εκδόσεις Παπαδημητρίου, Αθήνα 2003

¹⁹³ Δέσποινα Μητσιοπούλου, *Στρατός και Εκκλησία στην Ελλάδα. Θεσμικές Αλληλεπιδράσεις*, Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ-Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2010 σ. 82-85

¹⁹⁴ Σπυρίδων Γ. Μακρής, «Στρατιωτικοί Ιερείς», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, Αθ. Μαρτίνος Αθήνα 1967 σ. 495.

¹⁹⁵ Δημήτρης Αρκάδας, «Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις: όψεις της πολιτισμικής ταυτότητας των στρατιωτικών ιερέων στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα», *Θέσεις*, τ. 130 (2015), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1290&Itemid=29#sdfootnote2anc (τελευταία επίσκεψη 23-12-2020)

Ιερισσού¹⁹⁶. Η υπηρεσία -όπως μαθαίνουμε από την σχετική εγκύκλιο του 1947- στελεχώθηκε «εκ των πλέον ικανών και μορφωμένων κληρικών» από ιεροκήρυκες και πνευματικούς, δηλαδή από κληρικούς με πανεπιστημιακή εκπαίδευση -οι οποίοι ήταν λίγοι εκείνη την εποχή- κάτι που φανερώνει την μεγάλη σημασία της για την Εκκλησία¹⁹⁷. Ενδεικτικό της έλλειψης εκπαιδευμένων κληρικών είναι, πως το 1952 μονάχα ένας στους δέκα είχε τελειώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ τη δεκαετία του 1960 μόλις το 5% των κληρικών ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης¹⁹⁸. Τέλος, ο λόγος που προβλήθηκε για τη δημιουργία της υπηρεσίας ήταν ο «κλονισμός [που] εδημιουργήθη μεταπολεμικώς εις τας ηθικάς και θρησκευτικάς αξίας»¹⁹⁹, δηλαδή ο ρόλος της ήταν να πολεμήσει την ανηθικότητα και την αθεΐα, κάτι που -δεδομένων των κατηγοριών που προσάπτονται στους κομμουνιστές και της γενικής στάσης της Εκκλησίας- μοιάζει με έμμεση παραδοχή για αντικομμουνιστική δράση.

Ο Εμφύλιος πόλεμος αναβάθμισε την επιρροή του στρατού που αναδείχθηκε ως πρωταγωνιστικός πόλος στον αντικομμουνιστικό αγώνα. Η στράτευση της Εκκλησίας υπέρ των ίδιων δυνάμεων, έφερε τους δύο θεσμούς πιο κοντά. Άλλωστε, ο στρατός είχε αναλάβει την ένοπλη, ενώ η Εκκλησία την «πνευματική» μάχη κατά του κομμουνισμού. Οι εκκλησιαστικοί θεσμοί, όπως ήδη έχει φανεί, λειτουργούσαν ως νομιμοποιητές της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η Εκκλησιαστική διοίκηση είχε σαφή αντικομμουνιστική θέση, ενώ ο κλήρος είχε εν μέρει εκκαθαριστεί με αποτέλεσμα, τουλάχιστον στις τάξεις των αρχιερέων και του μεγαλύτερου μέρους των αρχιμανδριτών να υπάρχει ταύτιση απόψεων ως προς τις γενικές πολιτικές κατευθύνσεις. Ο στρατός από την άλλη, ως σώμα κληρωτών, είχε προβλήματα ως προς την ιδεολογική ταύτιση. Οι στρατιώτες, δεν συμερίζονταν πάντα την άποψη των προϊσταμένων τους σχετικά με την ανάγκη καταπολέμησης του κομμουνισμού και δεν ήταν πάντα διατεθειμένοι να πολεμήσουν. Άλλωστε, πολλοί από αυτούς ήταν αριστεροί, μέλη του ΚΚΕ και της ΕΠΟΝ, ενώ στους κόλπους του στρατεύματος λειτουργούσε κομματική οργάνωση του ΚΚΕ. Έτσι, υπήρχαν επεισόδια αυτομόλησης στρατιωτών στις τάξεις των ανταρτών και λιποταξιών. Υπολογίζεται πως το 1945 το 15% του στρατού ελέγχονταν από την κομματική οργάνωση, ενώ μέχρι τα τέλη του 1946, περίπου 2.000 φαντάροι είχαν αυτομολήσει προς τον ΔΣΕ. Οι ανώτεροι στρατιωτικοί γρήγορα ανακάλυψαν πως σε έναν Εμφύλιο πόλεμο, και μάλιστα με τόσο βαρύ ιδεολογικό φορτίο, οι διακρίσεις μεταξύ φιλικών και εχθρικών δυνάμεων δεν είναι απόλυτες και πως ακόμα και στις τάξεις του στρατού μπορούσε να κρύβεται ο «εχθρός». Για την κατάσταση αυτή μια λύση φαινόταν ως μονόδρομος για την στρατιωτική ηγεσία, ο έλεγχος των φρονημάτων των φαντάρων. Σε αυτή την κατεύθυνση οι στρατιώτες που ήταν ή θεωρήθηκαν αριστεροί στέλνονταν από τον Μάιο του 1947 στην Μακρόνησο. Εκεί, στάλθηκαν συνολικά 25.000 άντρες στους οποίους εφαρμόστηκε ένα απάνθρωπο πρόγραμμα «αναμόρφωσης» που

¹⁹⁶ Σ. Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνικοφρόνων», *οπ.π.* σ. 29 και Δ. Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος...*, *οπ.π.* σ. 116

¹⁹⁷ Εγκύκλιος 980, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' *οπ.π.* σ. 110

¹⁹⁸ David Close, *Ελλάδα 1945-2004*, *οπ.π.* σ. 162

¹⁹⁹ Εγκύκλιος 495, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' *οπ.π.* σ. 447

περιείχε απίστευτη και συστηματική σωματική και ψυχολογική βία, τρομοκρατία και προπαγάνδα²⁰⁰.

Όπως φάνηκε, το ζητούμενο από πλευράς στρατιωτικής διοίκησης ήταν η πολιτική ομογενοποίηση του στρατεύματος. Η ιδεολογική κατήχηση των κληρωτών αποτελούσε μια σταθερά στη λειτουργία του στρατεύματος τουλάχιστον για ολόκληρη την περίοδο μέχρι και τη Χούντα²⁰¹. Στον σκοπό αυτό η Εκκλησία φάνηκε πως θα ήταν ο ιδανικός σύμμαχος. Ο υπερβατικός λόγος της θρησκείας μπορούσε να δώσει ένα όραμα για να παλέψουν οι οπλίτες, μια ανταμοιβή για όσους πέσουν στο πεδίο της μάχης και ένα ξαλάφρωμα για όσους είχαν τύψεις. Η ανάμειξή του με πολιτικά στοιχεία, έδινε στους θρησκευόμενους ή μη στρατιωτικούς την αίσθηση του αγιασμένου και σκοπού για τον οποίο θα μπορούσαν να πολεμήσουν «ηρωικά», νομιμοποιούσε τις πολιτικές θέσεις και επιλογές των προϊσταμένων τους και δικαιολογούσε την πειθάρχηση σε αυτούς ενώ προσέδιδε στον ίδιο τον πόλεμο ταυτότητα «σταυροφορίας» και «ιερού πολέμου»²⁰². Παράλληλα, η Εκκλησία μέσω της παρουσίας της στα στρατόπεδα προωθούσε το δικό της όραμα για την κοινωνική, ηθική και έμφυλη οργάνωση, τις θρησκευτικές της ιδέες και γενικότερα την διδασκαλία και κατήχησή της, προσδοκώντας να συστρατεύσει κόσμο.

Η παρουσία ιερέων φαίνεται πως ήταν έντονη στο στράτευμα. Οι αρχιερείς προέτρεπαν κληρικούς ή υποψήφιους κληρικούς να ενταχθούν στο στράτευμα, πολλές φορές εξομοιώνοντας την αυστηρή ζωή και την υπακοή του μοναχικού βίου με την πειθαρχία και την συλλογική εργασία της στρατιωτικής ζωής²⁰³. Έτσι, έγινε πρόταση «να συσταθεί ειδική υπηρεσία εν τω στρατώ» για απόφοιτους Ιερατικών σχολών ώστε να μην απομακρύνονται από «της Μητρός Εκκλησίας» μέχρι να φτάσουν σε ηλικία που να μπορούν να χειροτονηθούν²⁰⁴. Τέλος, μέσα από τις εγκυκλίους φαίνεται η προτεραιότητα που δίνεται στην κάλυψη των θέσεων στρατιωτικών ιερέων και ειδικά «εν μέσω μαχομένων μονάδων»²⁰⁵.

Οι στρατιωτικοί ιερείς υπήρχαν σε όλες τις δομές του στρατεύματος εκείνη την εποχή, σε όλα τα όπλα και σε όλα τα σημεία του χάρτη, από το ΓΕΣ στην Αθήνα ως τη Μακρόνησο και από την «γραμμή πρόσω» του Εμφυλίου ως την Κορέα την δεκαετία του 1950²⁰⁶. Ειδικά για την

²⁰⁰ Π. Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, οπ.π. σ. 167-171

²⁰¹ Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος, Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. 1, (μτφρ.) Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002 σ. 405

²⁰² Για τον Εμφύλιο ως «ιερό πόλεμο», Βλ. εγκύκλιος 541, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 494

²⁰³ Δημήτρης Αρκάδας, «Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις...», οπ.π.

²⁰⁴ Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2541

²⁰⁵ «Επειδή δε το Γ.Ε.Σ. ενδέχεται να υποδείξη την ανάγκη της παρουσίας και άλλων Στρατιωτικών Ιερέων εν μέσω των μαχομένων Μονάδων, εφ' όσων ο αριθμός των σημερινών υπηρετούντων τοιούτων θα εκρίνετο ανεπαρκής, η Ιερά Σύνοδος έγνω όπως φέρει τούτο εις γνώσιν των Σεβ.[ασμιωτάτων] Ιεραρχών ίνα, από τούδε μεριμνώντας, ορίσωσιν εν καιρώ τους κατάλληλους κληρικούς». Εγκύκλιος 541, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 494

²⁰⁶ Στην Κορέα υπηρέτησε ο Χαρίτων Συμεωνίδης, μετέπειτα μητροπολίτης Πολυανής και Κιλκισίου. Βλ. Αμβρόσιου Ζωγράφου, Μητροπολίτη Κορέας «Η Ορθόδοξη Μαρτυρία στην Κορεατική Χερσόνησο, Ιστορική

παρουσία τους στη Μακρόνησο και τους τόπους εξορίας θα μπορούσε να γραφτεί μια ολόκληρη μελέτη μέσα από τις μαρτυρίες ανθρώπων που βρέθηκαν στα ξερονήσια²⁰⁷. Από την άλλη, τα ζητήματα των εξοριών, των εκτελέσεων, δεν αναφέρονται στις εγκυκλίους. Ακόμα και η λέξη που προσδιόριζε την εξορία στο διοικητικό λεξιλόγιο: η «εκτόπιση» ή η απλή αναφορά στη Μακρόνησο, απουσιάζουν από τον επίσημο λόγο της Εκκλησίας²⁰⁸. Αυτό δεν φαίνεται να συνέβη λόγω άγνοιας αφού για παράδειγμα ένας από τους στρατιωτικούς ιερείς που θήτευσαν στη Μακρόνησο ήταν ο Στυλιανός Κορνάρος, μετέπειτα μητροπολίτης Πρεβέζης από το 1952 και εξέχον μέλος της Ιεραρχίας, ενώ ο επικεφαλής της θρησκευτικής υπηρεσίας, ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός Πουλάκος εκλέχθηκε μητροπολίτης Ιερισσού το 1951. Η απουσία έστω και υπόνοιας νομίζω ότι εξηγείται στο πλαίσιο της ταύτισης με το κράτος και τον υστερικό αντικομμουνισμό της εποχής. Οι Ιεράρχες σίγουρα γνώριζαν, τουλάχιστον η πλειοψηφία τους, αλλά δεν ήθελαν να το αποτυπώσουν στις εγκυκλίους τους, δηλαδή σε επίσημο/δημόσιο έγγραφο. Επίσης, δύσκολα θα έριχναν βάρος και θα ανέφεραν κάτι που θα τροφοδοτούσε την προπαγάνδα αυτών που θεωρούσαν ως εχθρούς τους.

Όπως ήδη φάνηκε πολλοί στρατιωτικοί ιερείς εκλέχθηκαν μητροπολίτες. Το φαινόμενο αυτό δεν συνέβαινε για πρώτη φορά αυτήν την εποχή. Το εντυπωσιακό όμως είναι η διόγκωση του αριθμού των πρώην στρατιωτικών ιερέων που εκλέχθηκαν. Έτσι, το 1945 για παράδειγμα υπήρχαν πέντε πρώην στρατιωτικοί ιερείς ανάμεσα στους 73 αρχιερείς της Εκκλησίας της Ελλάδος²⁰⁹ οι περισσότεροι εκ των οποίων υπηρέτησαν κατά τους Βαλκανικούς πολέμους και τη Μικρασιατική εκστρατεία. Το 1966 όμως ήταν 21 ανάμεσα σε 65 αρχιερείς, δηλαδή αποτελούσαν το 32%, και όλοι είχαν υπηρετήσει την περίοδο του Εμφυλίου. Φαίνεται πως η Ιεραρχία κάλυπτε συστηματικά τις κενές θέσεις μητροπολιτών και βοηθών μητροπολιτών που άδειαζαν λόγω θανάτου, παραιτήσεως ή των εκκαθαρίσεων με πρώην στρατιωτικούς κληρικούς μετά τον Εμφύλιο²¹⁰. Έτσι, από τις 53 χειροτονίες που έγιναν μεταξύ 1949 και 1965, που ήταν οι τελευταίες πριν την Χούντα, οι 21 αφορούσαν πρώην στρατιωτικούς ιερείς, δηλαδή ένα ποσοστό της τάξης του 39,6%²¹¹.

Προσέγγιση», άρθρο στον επίσημο ιστότοπο της μητρόπολης Κορέας <https://www.orthodoxkorea.org/%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CF%81%CE%AD%CE%B1%CF%82/> (τελευταία επίσκεψη 13-1-2020)

²⁰⁷ Για μια ανθολόγηση των συγκλονιστικών μαρτυριών σχετικά με την δράση των στρατιωτικών ιερέων στην Μακρόνησο και τους τόπους εξορίας βλ. Δημήτρης Αρκάδας, «Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις...», οπ.π.

²⁰⁸ Μόνο μετά τον Εμφύλιο εμφανίζονται αναφορές σε «κρατούμενους» συνήθως στο πλαίσιο κοινοποίησης εγγράφων του υπουργείου Δικαιοσύνης προς μητροπολίτες. Μια από αυτές, αποκαλυπτική για την χρήση του χριστιανισμού ως μέσου σωφρονισμού κρατουμένων και επαναφοράς τους στην νομιμοφροσύνη είναι και η εγκύκλιος «περί ενισχύσεως της πνευματικής χειραγωγίας απολυθέντων κρατουμένων» του 1951, βλ. εγκύκλιο 633, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 588-589

²⁰⁹ Το σύνολο των αρχιερέων προκύπτει από το άθροισμα των μητροπολιτών και των τιτουλάριων επισκόπων.

²¹⁰ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αναπλήρωσης λόγω εκκαθάρισης αποτελεί η μητρόπολη Χίου, που καθαιρείται ο καταδικασθείς επί «εαμισμού» μητροπολίτης Ιωακείμ Στρουμπής για να πάρει την θέση του ο – πρώην- μητροπολίτης Ενόπλων Δυνάμεων Παντελεήμων Φωστίνης που ήταν σφοδρός αντικομμουνιστής.

²¹¹ Για την εξαγωγή των παραπάνω ποσοστών χρησιμοποίησα τα βιογραφικά των αρχιερέων όπως φαίνονται στις εγκυκλίους «προς αρχιερατεία εκλογίμων», *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 420, 471, 448-449, 469, 485,

Για να γίνει κάποιος, συνήθως αρχιμανδρίτης, αρχιερέας στην Εκκλησία της Ελλάδος πρέπει πρώτα να συμπεριληφθεί σε έναν ειδικό κατάλογο «υποψηφίων προς αρχιερατεία εκλογίμων» που κοινοποιείται υπό τη μορφή εγκυκλίου σε όλους τους μητροπολίτες. Οι εγκύκλιοι «προς αρχιερατεία εκλογίμων» έχουν συνήθως σταθερή δομή στην οποία αναγράφονται όλα όσα θεωρούνται προσόντα για το αναφερόμενο πρόσωπο σε τέσσερις πέντε-γραμμές με σκοπό να κοινοποιηθούν στα μέλη της Ιεραρχίας ώστε όταν χρειαστεί να γίνει κάποια εκλογή για νέο αρχιερέα, οι μητροπολίτες να γνωρίζουν το «ποιόν» αυτού που θα επιλέξουν. Υπάρχουν όμως ορισμένα σταθερά ζητούμενα για να προταθεί κάποιος και ορισμένα που προσμετρώνται επιπλέον θετικά για τον υποψήφιο. Υποχρεωτικό είναι «να είναι Έλλην πολίτης ή Έλλην το γένος», να είναι άγαμος, «να έχει ορθώς και υγιώς περί την πίστην και να διακρίνεται επί συνέσει και βίω ανεπιλήπτω», να είναι πτυχιούχος Θεολογικής, να είναι άνω των 40 και να μην είναι καταδικασμένος από κάποιο δικαστήριο, είτε ποινικό, είτε εκκλησιαστικό. Στα «πλέον τούτων» συμπεριλαμβάνονται να είναι αρκετά χρόνια κληρικός και να έχει διατελέσει εκπαιδευτικός σε οποιαδήποτε βαθμίδα ή να έχει διατελέσει ως ηγούμενος σε κάποια μονή ή ως διοικητικό προσωπικό σε κάποια μητρόπολη ή τέλος «να έχει υπηρεσίαν» ως ιεροκήρυκας στις Ένοπλες Δυνάμεις²¹². Σημαντικό επίσης είναι πως οι αρχιμανδρίτες που εντάσσονται στους «εκλόγιμους» πάντα έχουν προταθεί από κάποιον εν ενεργεία μητροπολίτη και εγκρίνονται από τον εκάστοτε υπουργό Παιδείας²¹³.

Συνεπώς, αφού οι υποψήφιοι συγκεντρώνουν στο πρόσωπό τους την έγκριση και των αρχιερέων και της πολιτείας, εκφράζουν τις προσδοκίες των ανθρώπων αυτών να αναπαράγουν και να διαιωνίσουν τις απόψεις τους, είτε θρησκευτικές, είτε ιδεολογικές, είτε πολιτικές. Ακόμα, ο μηχανισμός αυτός επιτυγχάνει την πολιτική και ιδεολογική στεγανοποίηση της Ιεραρχίας και συνακόλουθα τον αποκλεισμό από ευκαιρίες ανέλιξης σε ανώτερες βαθμίδες για κληρικούς που δεν ταυτίζονταν με τους ήδη χειροτονημένους αρχιερείς. Τέλος, η δυνατότητα του υπουργού να εγκρίνει ή να απορρίψει κάποια υποψηφιότητα αποκαλύπτει αφενός -την ήδη γνωστή- ανάμειξη της πολιτείας στη λειτουργία της Εκκλησίας και αφετέρου την προσπάθεια από μέρους της πολιτείας να διασφαλίσει την ανέλιξη μόνο των αρεστών σε αυτήν υποψηφίων, κάτι που διασφαλίζει, για τα δεδομένα της εποχής, την σταθερή προσήλωση του εκκλησιαστικού χώρου στην πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές της πολιτείας, άρα την προσήλωση στην κυρίαρχη ιδεολογία, την εθνικοφροσύνη.

Στην ίδια κατεύθυνση, η μεταπήδηση κάποιου κληρικού από το σώμα των αξιωματικών στο σώμα των μητροπολιτών μπόλιαζε την Ιεραρχία με στοιχεία της στρατιωτικής κοσμοθεωρίας και

566-567, 613-615, 619, 643, 789, από το *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', οπ.π. σ. 16-18, 76-77, 86, 153-155, 624-625, 637-638. Ακόμα για τα βιογραφικά των αρχιερέων βλ. Δ. Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος...*, οπ.π. σ. 101-143 και Γ. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, οπ.π. σ. 100. Τέλος πολύ βοηθητική ήταν η ιστοσελίδα <http://markmarkou.sites.sch.gr> στην οποία συγκεντρώνονται βιογραφικά και πληροφορίες για όλους όσους έχουν διατελέσει μητροπολίτες στην Εκκλησία της Ελλάδος και αλλού. (τελευταία επίσκεψη 11-12-2020).

²¹² Εγκύκλιος 1081, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' οπ.π σ. 203-205

²¹³ Η πρακτική του να εγκρίνονται οι υποψήφιοι αρχιμανδρίτες από τον εκάστοτε υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων δεν γνωρίζω αν συνεχίζεται ή τότε διακόπηκε. Η πληροφορία από Θ. Στράγκα, οπ.π. σ. 2636

της κουλτούρας των αξιωματικών η οποία κατά τον Jean Meynaud χαρακτηρίζονταν από φανατικό αντικομμουνισμό και από την απόλυτη αφοσίωση στο NATO ενώ αποτελούσε κύριο όργανο συντήρησης της καθεστηκυίας τάξης²¹⁴. Από την άλλη, η ύπαρξη μορφωμένων κληρικών στο στράτευμα φαίνεται πως άσκησε επιρροή και προς τους αξιωματικούς. Έτσι, αρκετοί από αυτούς έβλεπαν τον ρόλο του στρατού ως προστάτη των ηθικών αξιών. Κατά το αφήγημα αυτό ο στρατός και η λιτή στρατιωτική ζωή, έρχονταν σε πλήρη σύγκρουση με τη διαβρωμένη αντίληψη, πως αποκλειστική επιδίωξη του μοντέρνου ανθρώπου ήταν η απόκτηση υλικών απολαύσεων²¹⁵. Ακόμα, ο έντονος ηθικισμός κάποιων αξιωματικών του στρατού αποτυπωνόταν σε κείμενα που εξέδιδε το Γενικό Επιτελείο ή άλλοι εκδοτικοί οίκοι τα οποία καταφέρονταν εναντίων των σύγχρονων για την εποχή νεανικών πολιτισμικών κινημάτων, υποστήριζαν τη χριστιανική οπτική για την οικογένεια και της έμφυλες σχέσεις ενώ παράλληλα προσπαθούσαν να ξεριζώσουν από το στράτευμα πρακτικές που αν και διαδεδομένες αντέβαιναν στη χριστιανική πίστη, όπως η βλασφημία²¹⁶. Τέλος, αρκετοί από τους αξιωματικούς ήταν ενεργά μέλη σωματείων όπως η Ζωή, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τον Στυλιανό Παττακό, από τα οποία αντλούσαν αρκετές από τις ιδέες τους²¹⁷.

Την περίοδο από το 1946 ως το 1967 εμφανίζονται, σε δεκαεπτά σχετικές εγκυκλίους, εκατόν ένα ονόματα υποψηφίων αρχιμανδριτών. Εξ αυτών οι τριάντα εννέα είχαν υπηρετήσει ως στρατιωτικοί ιερείς, οι περισσότεροι την εποχή του Εμφυλίου, εκτός από έναν που υπηρέτησε στον πόλεμο της Κορέας και ακόμα τέσσερις είχαν διατελέσει ιεροκήρυκες ή στρατιωτικοί ιερείς σε φυλακές. Έτσι, όπως φαίνεται και στον πίνακα 1, αυτοί που είχαν υπηρετήσει ως στρατιωτικοί ιερείς αποτελούν το 39% του συνόλου των προταθέντων ενώ αυτοί που είχαν διατελέσει ιερείς φυλακών το 4%. Συνολικά δηλαδή 43% όλων των υποψηφίων είχαν δραστηριοποιηθεί ενεργά την περίοδο του Εμφυλίου.

Εάν μάλιστα αναλυθούν τα ποσοστά αυτά ανά έτος, όπως γίνεται στον πίνακα 2, με βάση δηλαδή τη χρονιά που προτείνονται οι εκάστοτε υποψήφιοι αποκαλύπτεται πως τα έτη με τους περισσότερους υποψήφιους στρατιωτικούς ιερείς είναι το 1951, το 1952 το 1955 και το 1957,

²¹⁴ J. Meynaud, κ.α. , *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. 1, οπ.π. σ. 405-406 και 408

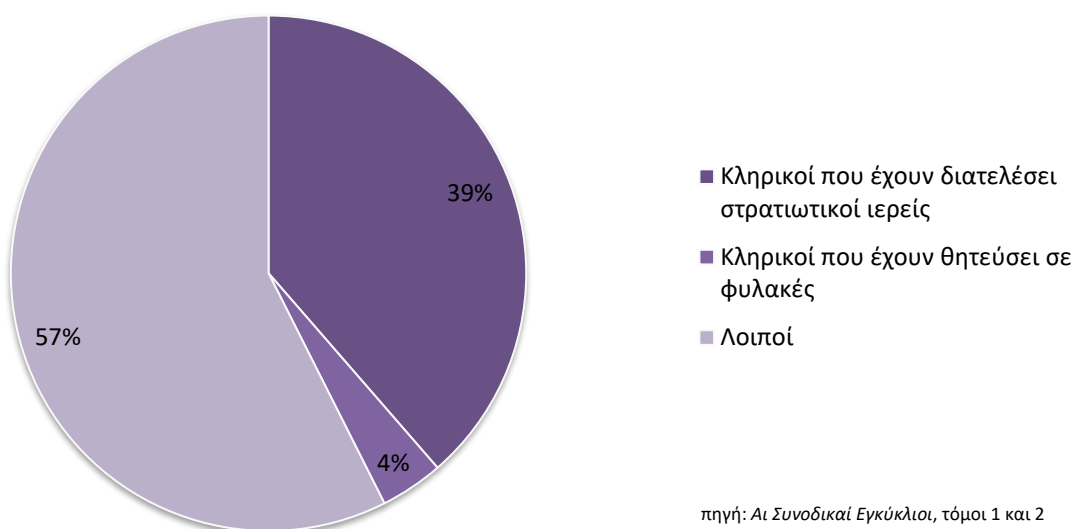
²¹⁵ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. 2, (μτφρ.) Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002 σ. 272-273

²¹⁶ Δ. Αρκάδας, «Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις...» οπ..π.. Στο άρθρο του ο Δημήτρης Αρκάδας παραθέτει και ένα απόσπασμα από το βιβλίο *Μια Εκστρατεία* που εξέδωσε η Διεύθυνση Θρησκευτικής Υπηρεσίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού: «Ε λοιπόν, ο βλάσφημος είναι ο καλύτερος σύμμαχος του Κομμουνιστή και μη σου φαίνεται καθόλου παράξενο αυτό. Τι επιδιώκουν οι Κομμουνισταί; Να κλονίσουν τα θεμέλια της ζωής του έθνους. Έμπαιναν οι συμμορίτες στα χωριά, και έκαναν δυο φορές την ημέρα αντιθρησκευτική διαφώτιση στους χωρικούς. Γιατί; Για να κλονίσουν την πίστι τους. Περνά και ο εθνικός μας στρατός σήμερα μέσα από ένα χωριό, και ακούν οι χωρικοί ένα στρατιώτη της πατρίδος, να βλαστημά τα ιερά και τα όσια της πίστεως. Αμφιβάλλεις λοιπόν ότι επιτυγχάνεται ο ίδιος σκοπός;».

²¹⁷ Γιάννης Α. Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού (Ελλάδα 1960-1974)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974 σ. 302 και Γιώργος Θεολογίτης, «Ο ευσεβής "ταξίαρχος" Στυλιανός», άρθρο στο διαδικτυακό περιοδικό Ημεροδρόμος, <https://www.imerodromos.gr/pattakos-zoi/> (τελευταία επίσκεψη 1-12-2020)

πράγμα διόλου τυχαίο καθώς μόλις είχε τελειώσει ο Εμφύλιος αλλά το ιδεολογικό και πολιτικό πλέγμα που είχε γεννηθεί μέσα σε αυτόν μεσουρανούσε. Να σημειωθεί εδώ πως για τα έτη από 1946 και 1947, κάποιοι ιερείς που σημειώνω ως στρατιωτικούς δεν είχαν υπηρετήσει ακόμα αλλά προτάθηκαν πριν υπηρετήσουν, κάτι που αποδεικνύει το ότι οι κληρικοί που κλήθηκαν να συνδράμουν τον Εθνικό στρατό αποτελούσαν μέρος της ελίτ των ιερέων καθώς είχαν ανώτερη μόρφωση και ήδη κάποιοι είχαν υπηρετήσει σε διοικητικές θέσεις στον εκκλησιαστικό οργανισμό.

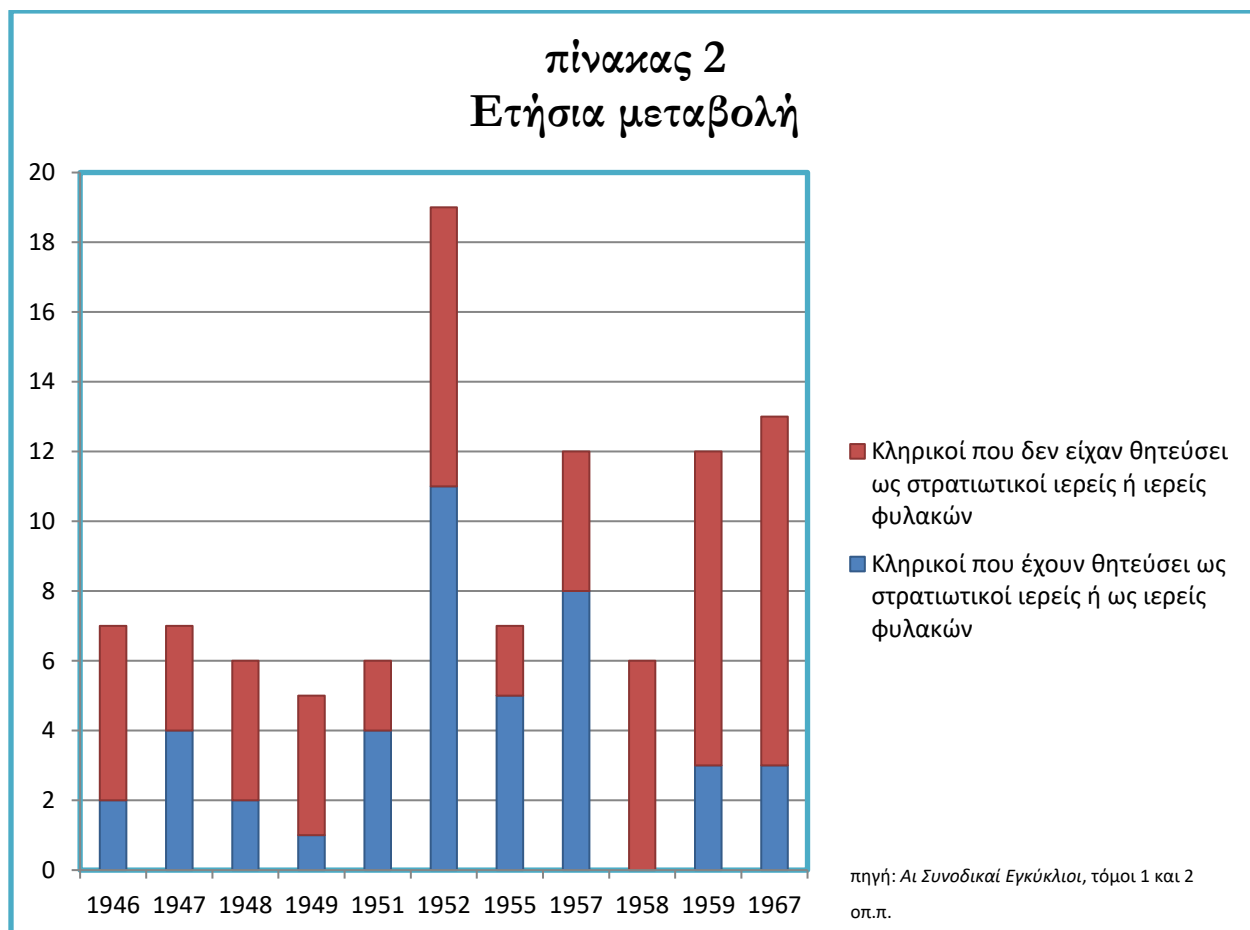
πίνακας 1
Κληρικοί προς αρχιερατεία 1946-1967

Η μελέτη των βιογραφικών των υποψήφιων θα μπορούσε να αποτελεί θέμα ξεχωριστής έρευνας. Πίσω από τη φορμαρισμένη περιγραφή των προσόντων ξεδιπλώνονται δίκτυα και ενδιαφέρουσες προσωπικές ιστορίες. Βλέπουμε για παράδειγμα κληρικούς που μετακινούνται συνεχώς στην επαρχία λαμβάνοντας θέσεις πρωτοσύγκελου ή ιεροκήρυκα σε διαφορετικές μητροπόλεις, κάτι που εμφανίζεται πολύ συχνά και μοιάζει συνηθισμένο. Επίσης, υπάρχει η περίπτωση του Δαμασκηνού Χατζόπουλου ο οποίος υπηρέτησε στο μέτωπο του Ελληνοϊταλικού πολέμου, στην Πίνδο, συνελήφθη και για μια τριετία ήταν κρατούμενος στο ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου²¹⁸. Τέλος, δεν λείπουν περιπτώσεις κληρικών που όταν

²¹⁸ Μια τρανταχτή παράλειψη αποκαλύπτεται σε αυτή την εγκύκλιο. Μετά το βιογραφικό του Δαμασκηνού Χατζόπουλου για τον οποίο δίνει αρκετές πληροφορίες ακολουθεί του Σεραφείμ Τίκα, του μετέπειτα αρχιεπισκόπου Αθηνών. Το βιογραφικό του Σεραφείμ είναι λιτό και παραλείπει να αναφέρει την αντιστασιακή του δράση με τον ΕΔΕΣ την περίοδο της Κατοχής, κάτι που ίσως ερμηνεύεται από την αμηχανία των

προτάθηκαν υπηρετούσαν στο εξωτερικό, όπως στην Ουάσιγκτον των ΗΠΑ²¹⁹. Όλες αυτές οι διαδρομές μας δίνουν μια γεύση για τα πυκνά δίκτυα ανθρώπων που περιστρέφονται και στελεχώνουν τον εκκλησιαστικό οργανισμό και αποκαλύπτουν το εύρος της οργάνωσής του και την έκταση των δραστηριοτήτων του.

Όπως φαίνεται και από τα παραπάνω ένα μεγάλο μέρος των κληρικών που είχαν δραστηριοποιηθεί την περίοδο του Εμφυλίου στο πλευρό των αντικομμουνιστικών δυνάμεων ανελίχθηκαν σε αρχιερατικές θέσεις. Με βάση αυτή την πληροφορία μπορεί να ερμηνευτεί και η σταθερή προσήλωση της διοικούσας εκκλησίας σε αντικομμουνιστικές και εθνικόφρονες θέσεις, η αντίδραση μεγάλης μερίδας της Ιεραρχίας προς την επούλωση των τραυμάτων του εμφυλίου και της εθνικής συμφιλίωσης και στη διατήρηση της μνήμης του Εμφυλίου τα επόμενα χρόνια²²⁰. Μάλιστα, η Εκκλησία χρησιμοποιεί καθιερωμένα τελετουργικά προς το σκοπό αυτό

εκκλησιαστικών ταγών εκείνης της εποχής, του 1947, απέναντι στο φαινόμενο της αντίστασης. Για τα δύο βιογραφικά βλ. Εγκύκλιος 496, Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β' οπ.π σ. 449

²¹⁹ Εγκύκλιος 894, Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Γ' οπ.π σ. 19

²²⁰ Για την αντίδραση στην πολιτική ειρήνευσης του Πλαστήρα βλ. Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 103-105

όπως δεήσεις και μνημόσυνα και ουσιαστικά φτιάχνει ένα παράλληλο εορτολόγιο γεμάτο από τα γεγονότα του Εμφυλίου καθιερώνοντας ένα σταθερό μοτίβο υπενθύμισης.

Σε αυτό το πλαίσιο η 29^η Δεκεμβρίου, «ότε εορτάζεται η μνήμη των 14.000 νηπίων τα οποία έσφαξεν ο Ηρώδης στην Βηθλεέμ» καθιερώνεται ως «ημέρα εθνικού πένθους δια το παιδομάζωμα» για να θυμίζει «το έγκλημα, το οποίον ήρπασε τα χιλιάδας των αθώων παιδιών» και «τα κρατεί τώρα όπισθεν του σιδηρού παραπετάσματος» αν και ο στρατός «απήλλαξε το πάτριον έδαφος του μιάσματος του θεοστυγούς και ξενοδούλου συμμοριτισμού»²²¹. Επίσης, η 25^η Αυγούστου καθιερώνεται ως «ημέρα εθνικού προσκυνήματος» η οποία τιμάται με δεήσεις «υπέρ των πεσόντων στρατιωτικών εις τον αντικομμουνιστικόν αγώνα», με ομιλίες των μητροπολιτών, δεκάλεπτη κωδωνοκρουσία και ραδιοφωνικό μήνυμα του αρχιεπισκόπου²²², ενώ με άλλη εγκύκλιο του 1958 καλούνται οι ιερείς «όπως επι τη επετείω της μάχης Γράμμου» να τελέσουν δοξολογίες και να «εξαρθή από άμβωνος [η] σημασία της νίκης ταύτης», όλα αυτά «δέον να λάβωσι πανηγυρικών χαρακτήρα»²²³. Σε ίδιας θεματολογίας εγκύκλιο του 1959 τονίζεται η ανάγκη «του αγρύπνως ίστασθαι έναντι του υπούλως και επικινδύνως δρώντος κοινωνικού εχθρού» και πως «η Εκκλησία πρωτοστατούσα πάντοτε εν άपाσι τοις εθνικοίς αγώσι καλείται και σήμερον ίνα εν συνεργασία μετά των κατά τόπους πολιτικών και στρατιωτικών Αρχών πρωτοστατήσει δια την τελειοτέραν έκφρασιν της εν τη νίκη κατά των Κομμουνιστοσυμμοριτών εμπερικλειομένης μεγάλης έννοιας»²²⁴. Η επέτειος της μάχης του Γράμμου αποτελεί σταθερό σημείο στις εγκυκλίους αφού κάθε χρόνο στέλνεται μια για να υπενθυμίσει την ανάγκη τέλεσης δοξολογιών ενώ από το 1959 ονομάζεται ημέρα «Εφέδρου Πολεμιστού και Πολεμικής Αρετής των Ελλήνων»²²⁵. Λιγότερο συχνή είναι η προτροπή προς τέλεση «επιμνημοσύνων δεήσεων υπέρ των πεσόντων κατά το Δεκεμβριανόν Κίνημα του 1944», αν και αυτή επαναλαμβάνεται²²⁶. Παράλληλα, από το 1961 και εξής ξεκινάει να αναφέρεται ο εορτασμός της ναυτικής εβδομάδας κατά την οποία προτρέπονται οι κληρικοί να εξάρουν το ναυτικό και τον ρόλο του «εις την διάδοσιν του Χριστιανισμού και εις τους Εθνικούς αγώνας»²²⁷.

Οι σχέσεις με τον στρατό ήταν πολύ ψηλά στην ατζέντα των ηγετών της εκκλησίας και αυτό φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό εγκυκλίων που αφορούν θέματα που άπτονται των σχέσεων αυτών. Ήδη από το 1948 η Ιεραρχία στέλνει ένα «χαιρετιστήριο» γράμμα προς τις Ένοπλες Δυνάμεις στο οποίο προσπαθούν να εμψυχώσουν τους στρατιώτες και να τους εμφυσησουν την ιδέα πως μάχονται αγώνα «ιερό»²²⁸, ενώ παράλληλα ορίζουν πως τα μνημόσυνα των

²²¹ Εγκύκλιος 574, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' οπ.π σ. 528-530

²²² Εγκύκλιος 643, *Στο ίδιο* σ. 600

²²³ Εγκύκλιος 974, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', οπ.π. σ. 106

²²⁴ Εγκύκλιος 1038, *Στο ίδιο* σ. 164-165

²²⁵ Εγκύκλιος 1053, *Στο ίδιο* σ. 179

²²⁶ Εγκύκλιος 999, *Στο ίδιο* σ. 125

²²⁷ Εγκύκλιος 1158, *Στο ίδιο* σ. 292

²²⁸ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2620-2622

στρατιωτικών θα τελούνται δωρεάν «και μετά πάσης επιβλητικότητας και κατανύξεως»²²⁹. Η πιο προφανής όμως περίπτωση διαπλοκής μεταξύ στρατιωτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων εμφανίζεται το 1951 με το κίνημα των αξιωματικών του ΙΔΕΑ. Στην ανάκριση που έγινε μετά την αποτυχία του αποκαλύφθηκε πως οι πραξικοπηματίες σκόπευαν να τοποθετήσουν τον αρχιεπίσκοπο Σπυρίδωνα στη θέση του αντιβασιλέα ή του πρωθυπουργού. Κατά τον ανακριτή Ζωζωνάκη «οι περί τον ΙΔΕΑ κινούμενοι απέβλεπον πάντοτε εις τον Αρχιεπίσκοπον, δι' ό και ο μεν αντισυνταγματάρχης Καραμπότσος [σ.σ. μέλος του ΙΔΕΑ] ωμίλει εις τα Ιωάννινα περί δυναμικωτέρας κυβερνήσεως υπό τον Αρχιεπίσκοπον [...] ο δε ταξίαρχος Χρηστέας [σ.σ. ο επικεφαλής του πραξικοπήματος] και ένας άλλος ταξίαρχος επεσκέφθη τον Μακαριώτατον και του επρότεινε να αναλάβει την προεδρίαν της κυβερνήσεως»²³⁰. Πάντως δεν γνωρίζουμε ακριβώς τον ρόλο του αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνα στο πραξικόπημα καθώς αρνήθηκε να καταθέσει²³¹, αλλά γνωρίζουμε πως πολλά από τα ηγετικά στελέχη του ΙΔΕΑ παρακολουθούσαν τις διαλέξεις του Ελληνικού Φωτός, μιας εκ των δορυφορικών οργανώσεων της Ζωής που είχε πρωτοστατήσει στην «πνευματική μάχη» κατά του κομμουνισμού. Το γεγονός αυτό είναι πολύ σημαντικό καθώς ο ΙΔΕΑ αποτέλεσε την μήτρα των πραξικοπηματιών της 21^{ης} Απριλίου και ορισμένοι από τους αξιωματικούς που συμμετείχαν στο αποτυχημένο κίνημα του 1952 θα πρωταγωνιστήσουν και στο απριλιανό πραξικόπημα²³².

²²⁹ Εγκύκλιος 528, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β' σ. 476

²³⁰ και Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* σ. 108

²³¹ «Ο Ι.Δ.Ε.Α. ήθελε αντιβασιλέα τον αρχιεπίσκοπον», *Ελευθερία*, αρ. φ. 2250, 16/1/1952

²³² Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Οι γνωστοί «άγνωστοι» Απριλιανοί συνωμότες», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, τ. 6, επιμέλεια σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 2010 σ. 24-29

4.2. Εκκλησία και Στέμμα

Στο κανονικό δίκαιο η θέση του βασιλιά ορίζεται ως ανώτερη των λαϊκών, κατώτερη όμως του κλήρου, μια θέση που φαίνεται να θεμελιώνεται στην ιστορική πορεία των σχέσεων Εκκλησίας-μοναρχίας, όταν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες συγκαλούσαν Οικουμενικές συνόδους και ευλογούσαν από το ιερό βήμα το λαό²³³. Όμως και στην νεώτερη εκκλησιαστική ιστορία ο μονάρχης συνέχισε να έχει προνομιακή μεταχείριση. Έτσι, με την ίδρυση της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος ορίζεται πως αρχηγός της θα είναι ο βασιλιάς Όθωνας, αν και ρωμαιοκαθολικός ο ίδιος στο θρήσκευμα, μια διάταξη που δεν βασίζεται βέβαια στην ορθόδοξη παράδοση, αλλά στα προτεσταντικά πρότυπα των Βαυαρών αντιβασιλέων και καταργήθηκε με τον Συνοδικό Τόμο του 1850. Ο ίδιος βασιλιάς είχε μάλιστα και το δικαίωμα να επιλέγει τον υποψήφιο της αρεσκείας του μεταξύ τριών που πρότεινε η Σύνοδος για τις εκάστοτε κενές μητροπολιτικές θέσεις²³⁴. Στην κοσμοθεωρία των αρχιερέων το στέμμα προβαλλόταν ως συστατικό στοιχείο της εθνικής ενότητας μαζί με την πίστη²³⁵.

Η πίστη στο θεσμό της μοναρχίας φαίνεται πως ήταν παγιωμένη στον ανώτερο κλήρο. Το ίδιο το ιδεολογικό περιεχόμενο του στέμματος έλκει την καταγωγή του από τις Βυζαντινές παραδόσεις²³⁶. Στην ιστορική αφήγηση της Εκκλησίας οι Βυζαντινοί χρόνοι αποτελούν ιδανικό μνημονικό ορόσημο. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες αντιμετωπίζονται ως θεματοφύλακες της πίστης και «μαικήνες» της Εκκλησίας και οι παραλληλισμοί με το «ένδοξο» Βυζαντινό παρελθόν αποτελούν κοινό τόπο στους λόγους των μητροπολιτών. Σε αυτό το πλαίσιο ο βασιλιάς ενσάρκωσε την μεσσιανική προσδοκία της εκπλήρωσης του μύθου του μαρμαρωμένου βασιλιά και η δυναστεία των Γλύξμπουργκ λογίστηκε ως συνέχεια της τελευταίας Βυζαντινής δυναστείας των Παλαιολόγων. Τέλος, η πτώση της δυναστείας των Ρομανόφ και η επικράτηση των Μπολσεβίκων στην Ρωσία μετά το 1917 κατέδειξαν και μια νέα ιδιαιτερότητα του εκάστοτε βασιλιά των Ελλήνων, ήταν ο μόνος Ορθόδοξος μονάρχης, κάτι που τονιζόταν συχνά από τους ταγούς της Εκκλησίας στα κείμενα και τους λόγους τους²³⁷.

Στο πλαίσιο αυτό, ο μονάρχης παρουσιαζόταν συχνά στον δημόσιο λόγο της εποχής ως ευσεβής και πολύ συχνά στα επίκαιρα της εποχής ο βασιλιάς ή μέλη της βασιλικής οικογένειας εμφανίζονται σε δεήσεις και άλλες θρησκευτικές λειτουργίες. Έτσι, ο βασιλιάς Παύλος προβάλλονταν από τα επίκαιρα να προσκυνάει «γονυπετής» και με «κατάνυξην» της εικόνα του

²³³ Συντάκτης μάλιστα του λήμματος είναι ο Ιερώνυμος Κοτσώνης, πρωθιερέας των ανακτόρων και μελλοντικός – επί Χούντας- αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Βλ. Ιερώνυμος Κοτσώνης, «Βασιλεύς (Κανονικόν Δίκαιον)», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.3, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1963 σ. 712-713

²³⁴ Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 13-14 και 24-25

²³⁵ Δ. Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο», οπ.π.

²³⁶ Π. Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία...*, οπ.π. σ. 51

²³⁷ Δ. Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο», οπ.π.

«Άξιον Εστί» που είχε έρθει για πρώτην φοράν από το Άγιον Όρος»²³⁸, σε άλλο φιλμ δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στο ότι «ο βασιλεύς και ο διάδοχος ασπάζονται τον τίμιον σταυρόν»²³⁹, ενώ κάθε χρόνο προβάλλονταν στις ταινίες επικαίρων ως ένα από τα πρώτα θέματα ο εορτασμός της ονομαστικής εορτής του βασιλιά στον μητροπολιτικό ναό Αθηνών²⁴⁰.

Η σχέση Εκκλησίας- στέμματος επιστεγάζεται σε υλικό επίπεδο στην αρχιερατική ενδυμασία αφενός από το επιστήθιο εγκόλπιο που φέρουν στο οποίο συνήθως μια κορώνα στέφει την θρησκευτική εικόνα που υπάρχει στο κέντρο της και αφετέρου από την μίτρα που φορούν στο κεφάλι τους²⁴¹. Σε συμβολικό επίπεδο η σχέση αυτή εκφράζεται μέσα από τα πολυχρόνια, δηλαδή τη μνημόνευση των ονομάτων της βασιλικής οικογένειας κατά τη θεία λειτουργία²⁴².

Τα πολυχρόνια συναντώνται πολύ συχνά ανάμεσα σε άλλες εγκυκλίους. Περιέχουν συνήθως τυποποιημένες ευχές υπέρ της μακροημέρευσης του βασιλιά, της βασίλισσας και του διαδόχου του θρόνου²⁴³. Οι ευχές αυτές συναντώνται πολύ συχνά στους τόμους των εγκυκλίων και μέσω αυτών θα μπορούσε κάποιος να καταδείξει σχηματικά ολόκληρη την ιστορία του ελληνικού θρόνου, αφού καταγράφουν αλλαγές στη διαδοχή, βαφτίσεις, γάμους και τα λοιπά. Ο μητροπολίτης της Εκκλησίας της Κρήτης Ειρηναίος Γαλανάκης μάλιστα, ερμηνεύει τα πολυχρόνια ως «μια συναίσθησις και πράξις χρέους της» αφού ο «Χριστιανισμός αναγνωρίζει το Κράτος-Εξουσίαν ως εν μέσον της Χάριτος του Θεού προς διατήρησιν της ανθρωπίνης ζωής». Επομένως «ο Χριστιανός προσεύχεται ίνα δια της Προσευχής προφυλάξει το Κράτος και τους Άρχοντας από την κακήν χρήσιν της δυνάμεως και της Εξουσίας του»²⁴⁴. Στο ίδιο πλαίσιο κατά καιρούς οι μητροπολίτες συνέθεταν ειδικές ευχές που της απέπεμπαν προς τους βασιλείς. Για παράδειγμα στην ονομαστική εορτή του βασιλιά Παύλου στις 29 Ιουνίου του 1950 στην ευχή γινόταν παραλληλισμός της βασιλείας του Θεού με την βασιλεία του Παύλου ως εξής:

²³⁸ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Προσκύνημα της εικόνας του “Άξιον Εστί” στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ελευθερίου στην Αθήνα από τον Βασιλιά Παύλο», κωδικός τεκμηρίου D3536, κωδικός θέματος T11251, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α. http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3536&thid=11251 (τελευταία επίσκεψη 12/12/2020)

²³⁹ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Τελετή διαβεβαίωσης του νέου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Θεόκλητου ενώπιον του Βασιλιά Παύλου στα Βασιλικά Ανάκτορα της Κέρκυρας», κωδικός τεκμηρίου D2580, κωδικός θέματος T12189, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α. http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2580&thid=12189 (τελευταία επίσκεψη 12/12/2020)

²⁴⁰ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Δοξολογία στη Μητρόπολη Αθηνών για την ονομαστική εορτή του Βασιλιά Παύλου», κωδικός τεκμηρίου D2498, κωδικός θέματος T11600, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α. http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2498&thid=11600 (τελευταία επίσκεψη 12/12/2020)

²⁴¹ Για την καθιέρωση της επίσεψης του εγκολπίου καθώς και για μια ανάλυση του νοήματός του βλ. Π. Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία...*, οπ.π. σ. 39-40

²⁴² Δ. Αρκάδας, «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο», οπ.π.

²⁴³ Ένα παράδειγμα μια τέτοιας ευχής από το 1964: «Πολυχρόνιον ποιήσαι Κύριος ο Θεός τον Ευσεβέστατον Βασιλέα ημών Κωνσταντίνον συν τη Φιλοχρίστω Βασιλίσση ημών Άννη Μαρία και τη Ευσεβεστάτη Βασιλίσση Μητρί Φρειδερίκη· Κύριε φύλαττε Αυτούς εις πολλά έτη! Είς πολλά έτη! Είς πολλά έτη! (sic)». Οι μόνες αλλαγές που μπορεί να παρουσιαστούν έχουν να κάνουν, εκτός από την εναλλαγή των προσώπων, με την αλλαγή του προσωνυμίου «Φιλόχριστος» σε «Ευσεβέστατος» στην περίπτωση που αναφέρεται σε ορθόδοξο χριστιανό. Βλ. Εγκύκλιος 1289, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ΄ οπ.π. σ. 436-437

²⁴⁴ Ε. Γαλανάκης, *Η πολιτική ευθύνη...*, οπ.π. σ. 12

«Ευλόγησον, Κύριε, τον βασιλείον ημών οίκον και στερέωσον αυτού τους θεμελίους. Σὺ γὰρ εἶ ὁ θεμελιὼν τὴν γῆν ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς καὶ οὐ κλιθήσεται εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος. Ευλόγησον, Κύριε, τὸ σκήπτρον ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ Βασιλέως ημῶν. Ράβδος γὰρ δυνάμεως καὶ ράβδος ευθύτητος ἡ ράβδος τῆς βασιλείας Σου. Ὁ Θεός, τὸ κρίμα Σου τῷ Βασιλεὶ ημῶν δὸς καὶ τὴν δικαιοσύνην Σου τῷ υἱῷ τοῦ Βασιλέως, κρίνειν τὸν λαόν Σου ἐν δικαιοσύνῃ καὶ τοὺς πτωχοὺς σου ἐν κρίσει. Επισκίασον, Κύριε, τὸν Βασιλέα ημῶν ἐν ἡμέρᾳ εἰρήνης. Ανατελοῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη καὶ πλήθος εἰρήνης. Επισκίασον, Κύριε, τὸν Βασιλέα ημῶν ἐν ἡμέρᾳ πολέμου. Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεός τῶν δυνάμεων, ὁ κραταιὸς καὶ δυνατὸς ἐν πολέμῳ. Επισκίασον, Κύριε, τὴν ζωὴν τοῦ Βασιλέως ημῶν καὶ τίμησον αὐτόν καὶ εὐφρανὸν αὐτόν ἐν χαρᾷ μετὰ τοῦ προσώπου Σου. Σὺ γὰρ προέφθασας αὐτόν ἐν εὐλογίαις χρηστότητος, ἔθηκες ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου. ὦ Κύριε, εὐδόωσον δη. Σώσον τοὺς πιστοὺς Βασιλεῖς ημῶν καὶ παράσχου αὐτοῖς εἰρηνικόν τὸ βασιλείον, ἵνα καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι»²⁴⁵.

Ἡ υποστήριξη πρὸς τὸ στέμμα ἀποτελεῖ πάγιο γνῶρισμα τῆς Ἱεραρχίας, οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ελάχιστες καὶ συνήθως ἔχουν νὰ κάνουν με τὴν περίοδο τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ καὶ τὴν ταύτιση κάποιον ἀρχιερέων με τὸ βενιζελισμό²⁴⁶. Μικρὴ παραφωνία, πού δεν ἀναιρεῖ ὁμως τὸν κανόνα, εἶναι ἡ προσωπικὴ διένεξη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ με τὸ βασιλιά Γεώργιο λόγω τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ ζητήματος τοῦ 1938 καὶ τῆς εὐνοίας πού ἔδειξε ὁ βασιλιάς πρὸς τὸν ἀντίζηλό τοῦ ἀρχιεπίσκοπο Χρῦσανθο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὁμως δεν ἀπέτρεψε τὴν Ἱεραρχία ἀπὸ τὸ νὰ ζητήσει πρὶν ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα τοῦ 1946, δηλαδή σε μιὰ στιγμή πού ἀκόμα ἡ ἐπαναφορὰ τῆς μοναρχίας δεν ἦταν δεδομένη, νὰ τῆς ἐπιτραπεί ὁ πολυχρονισμὸς τοῦ βασιλιά Γεωργίου²⁴⁷. Ὁ θάνατος τοῦ Γεωργίου καὶ ἡ διαδοχὴ τοῦ ἀπὸ τὸν Παῦλο τοῦ 1947, πού δεν ἔφερε τὸ στίγμα τοῦ Διχασμοῦ καὶ τῶν μεσοπολεμικῶν πολιτειακῶν διενέξεων, καθὼς καὶ ἡ ἀναγόρευση τοῦ στέμματος σε πηγὴ ἐνότητος τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ στρατοπέδου, οδήγησαν σε μιὰ νέα περίοδο σταθερότητας γιὰ τὸ βασιλικὸ θεσμό²⁴⁸.

Παράλληλα τὸ παλάτι ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Εμφυλίου καὶ ἔπειτα ἀποκτᾷ ἐπιπλέον ορατότητα καὶ νομιμοποίηση μέσα ἀπὸ τὴν οργάνωση ἐνὸς ἐκτεταμένου φιλανθρωπικοῦ δικτύου. Ἡ φιλανθρωπία τοῦ στέμματος στόχευε κυρίως σε νέα άτομα καὶ γινόταν πράξη μέσω διαφόρων

²⁴⁵ «Εὐχή ἐπὶ τῇ ονομαστικῇ εορτῇ τοῦ Βασιλέως Παύλου», *Εκκλησία*, τ. 27 (1950) σ. 230-231, ὅπως παρατίθεται ἀπὸ, Δ. Ἀρκάδας, «Τὸ κατὰ Ἀντικομμουνιστὴν Εὐαγγέλιο», ὁ.π.

²⁴⁶ Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ταύτισης ἐπισκόπου με τὸν βενιζελισμό ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν ἐπὶ Διχασμοῦ, Μελετίου Μεταξάκη, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀπομακρύνθηκε με τὴν ἥττα τοῦ Βενιζέλου στὶς ἐκλογές τοῦ 1920 καὶ ἀνεδείχθη κατόπιν σε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας. Γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ βενιζελικοῦ Μελετίου Μεταξάκη καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ στὴν Ἐκκλησία βλ. Ἀνδρέας Νανάκης, μητροπολίτης Ἀρκαλοχωρίου, Καστελλίου καὶ Βιάννου, *Ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν καὶ Μελετῶν «Ἐλευθέριος Κ. Βενιζέλος»- Ἐκδόσεις Βάνιας, Χανιά-Θεσσαλονίκη 2008 σ. 63-84

²⁴⁷ Γ. Καραγιάννης, *Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν Κατοχὴ στὸν Εμφύλιο*, ὁ.π. σ. 92 καὶ Εγκύκλιο 464, *Αἱ Συνοδικαὶ Εγκύκλιοι*, τόμος Β' ὁ.π. σ. 424

²⁴⁸ Κωνσταντῖνα Μπότσιου, «Ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς βασιλευμένης: Στέμμα καὶ κρίση ἡγεμονίας τῇ δεκαετίᾳ τοῦ '60», στο Ἀ. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (ἐπιμ.), *Ἡ «σύντομη» δεκαετία τοῦ '60, Θεσμικὸ πλαίσιο, κομματικὲς στρατηγικὲς, κοινωνικὲς συγκρούσεις, πολιτισμικὲς διεργασίες*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2008 σ. 103-104

φορέων που ελέγχονταν από τον βασιλιά ή την βασίλισσα. Κεντρική θέση ανάμεσα στους ευεργετούμενους της βασιλικής φιλανθρωπίας κατείχαν τα παιδιά του εμφυλίου. Η στοχοθεσία προς τα παιδιά δεν ήταν τυχαία καθώς αυτά βρέθηκαν στο επίκεντρο του κυκλώνα του Εμφυλίου και δοκίμαζαν πολλές κακουχίες. Σύμφωνα με στοιχεία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού από τους 706.086 συνολικά «ανταρτόπληκτους» οι 338.084 ήταν κάτω των 18 ετών, ενώ από αυτούς οι 113.000 ήταν κάτω των 8 ετών. Η UNESCO υπολόγιζε τον αριθμό των παιδιών-προσφύγων σε 120.000 εκ των οποίων 90.000 ζούσαν χωρίς τις οικογένειές τους σε άθλιες συνθήκες. Εξ αυτών μόνο 4.000 λάμβαναν συσσίτιο και κανένα δεν μπορούσε να πάει κανονικά σχολείο παρά μόνο να παρακολουθήσει ένα πρόγραμμα στοιχειώδους εκπαίδευσης.²⁴⁹

Τα παιδιά αποτέλεσαν το «μήλο της έριδος» ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα του εμφυλίου. Οι δύο αντίπαλοι προσπάθησαν να επικρατήσουν στον «πόλεμο των παιδιών» ο καθένας με τα μέσα που διέθετε και η «μάχη» αυτή αποδείχθηκε πρόσφορο έδαφος για την προπαγάνδα κάθε αντιπάλου. Μετά την ανακοίνωση της μεταφοράς παιδιών από τον ΔΣΕ και το αίτημα της κυβέρνησης των Αθηνών για την επιστροφή τους, το ζήτημα των παιδιών απασχόλησε τα διεθνή fora και αποτέλεσε την πρώτη σημαντική διεθνή αντιπαράθεση του Ψυχρού πολέμου. Το σχέδιο μεταφοράς των παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες του ΔΣΕ και το ανάλογο σχέδιο μεταφοράς στις παιδοπόλεις του Εράνου έχουν προσεγγιστεί από εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές σκοπιές. Οι συλλήβδην κατηγορίες περί «απαγωγής» και «γενιτσαρισμό» και τα απλουστευτικά σχήματα γενικά χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον στον πόλεμο προπαγάνδας²⁵⁰.

Στην αντιπαράθεση αυτή πρωταγωνιστικό ρόλο είχε η βασίλισσα Φρειδερίκη η οποία συνέστησε με βασιλικό διάταγμα στις 10 Ιουλίου 1947 ένα ίδρυμα με τίτλο: «Έρανος 'Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος'» υπό την Υψηλήν Προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης». Ο Έρανος δημιουργήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες των παιδιών-προσφύγων που είχαν κατακλύσει τις παρυφές των αστικών ή ημιαστικών κέντρων την εποχή του εμφυλίου, δηλαδή αυτών που η κυβέρνηση των Αθηνών αποκαλούσε «συμμοριόπληκτους», καθώς και των παιδιών των οποίων οι γονείς υπηρετούσαν στον ΔΣΕ ή βρίσκονταν φυλακισμένοι ως πολιτικοί κρατούμενοι. Η δημιουργία του Εράνου είχε για το παλάτι πολλαπλά οφέλη. Μέσω αυτού η βασιλική οικογένεια κατοχύρωνε την θέση της στην πολιτική αρένα γενικότερα και στο χώρο της εθνοπροσύνης ειδικότερα. Ακόμα, η λειτουργία των παιδοπόλεων έδειχνε το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον του παλατιού και αποσπούσε τα μάτια της κοινής γνώμης από τις διαμαρτυρίες για τις μαζικές εκτελέσεις που έκανε η κυβέρνηση προς το τέλος του Εμφυλίου²⁵¹. Το έργο του Εράνου έδωσε θεσμική και εθνική νομιμοποίηση στη μοναρχία και τα παιδιά των παιδοπόλεων αποτέλεσαν σύμβολο του «αντισυμμοριακού» αγώνα²⁵². Ακόμα, στις παιδοπόλεις κυριαρχούσε η

²⁴⁹ Λουκιανός Χασιώτης, *Τα παιδιά του εμφυλίου*, Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950), Εστία, Αθήνα 2013 σ.135-136

²⁵⁰ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν – Loring Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου: πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015 σ.149 και 323

²⁵¹ Στο ίδιο σ. 122-124

²⁵² Λ. Χασιώτης, *Τα παιδιά του εμφυλίου*, ο.π. σ.277-284

φιλοβασιλική ιδεολογία αφού τα παιδιά μάθαιναν να αγαπούν και να εξυμνούν την βασίλισσα και να την θεωρούν μητέρα. Η μεταφορική αναφορά της βασίλισσας ως μητέρας ανάγεται στο πλαίσιο ενός εθνικιστικού μεταφορικού λόγου όπου τα μέλη ενός έθνους είναι δεμένα σαν οικογένεια. Μέσω αυτής της μεταφοράς νομιμοποιήθηκε μέρος της δράσης του Εράνου αφού οι αριστεροί γονείς κρίθηκαν «εθνικά» ακατάλληλοι να διαπαιδαγωγήσουν τα παιδιά τους και τον ρόλο τους ανέλαβε το κράτος²⁵³.

Ο Έρανος από την αρχή της λειτουργίας του δέχθηκε την στήριξη μεγάλου μέρους της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας καθώς και των οικονομικών και πνευματικών παραγόντων της εποχής. Απόδειξη γι αυτό είναι πως στην πρώτη συντονιστική επιτροπή του Εράνου συμμετείχαν μεταξύ άλλων: ο πρωθυπουργός Δ. Μάξιμος, ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Γ. Ματζαβίνος, ο πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, οι πρόεδροι του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας και άλλα σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής.²⁵⁴ Αν και το ίδρυμα αφορούσε τις Βόρειες Επαρχίες, δηλαδή την περιοχή που είχε το στρατηγείο του ο αντάρτικος στρατός, μέσω των κατά τόπους εφορευτικών του επιτροπών έφτασε να καλύπτει το σύνολο σχεδόν της Ελληνικής επικράτειας²⁵⁵.

Ο Έρανος είχε μια ξεχωριστή μεταχείριση ως προς τα οικονομικά του. Χρηματοδοτούνταν από φιλανθρωπίες, από εισφορές διεθνών οργανισμών όπως η UNICEF, η UNRRA και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός και από φόρους που επέβαλε η κυβέρνηση²⁵⁶. Η τελευταία όρισε σειρά έμμεσων φόρων όπως το τέλος στα εισιτήρια θεάτρου, τέλος σε κάποια εισαγόμενα προϊόντα, ειδικό φόρο στον καπνό κ.α. Τα χρήματα αυτά δίνονταν στο ίδρυμα, χωρίς αυτό να χρειάζεται να δίνει αναφορά στο κράτος για τις δαπάνες του αφού νομικά αποτελούσε πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου. Έτσι ο Έρανος αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους πρωταγωνιστές στο χώρο της Πρόνοιας αναπληρώνοντας το κράτος²⁵⁷.

Η ηλικία των τροφίμων των παιδοπόλεων είχε οριστεί από 4-16 χρονών συγκεντρώθηκαν όμως και μικρότερα παιδιά και μεγαλύτερα κυρίως αγόρια υπό τον φόβο της επιστράτευσής τους στον ΔΣΕ. Την περίοδο της ακμής τους λειτούργησαν στην Ελληνική επικράτεια 53 παιδοπόλεις, 23 στην Αθήνα, 12 στην Θεσσαλονίκη, 3 στα Ιωάννινα, 2 στην Λαμία, 3 στην Ρόδο, 2 στην Σύρο και από μία σε Καβάλα, Αγρίνιο, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Τήνο, Μυτιλήνη και Κέρκυρα²⁵⁸. Αν και ο αριθμός των παιδιών δεν είναι εξακριβωμένος υπολογίζεται πως στις παιδοπόλεις ζούσαν

²⁵³ Ρ. Βαν Μπούσχoten – L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*, ο.π. σ. 145

²⁵⁴ Λ. Χασιώτης, *Τα παιδιά του εμφυλίου*, ο.π. σ.173-174

²⁵⁵ Τασούλα Βερβενιώτη, «Καλλιόπη Μουστάκα: αρχηγός Παιδόπολης “Αγία Σοφία” Βόλου», *Αρχειοτάξιο* 10 (2008), σ. 186

²⁵⁶ Ρ. Βαν Μπούσχoten – L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*, ο.π. σ. 125-126

²⁵⁷ Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. 2, ο.π. σ.392-393

²⁵⁸ Τασούλα Βερβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005 σ.107

περίπου 18.000 παιδιά²⁵⁹. Την ίδια εποχή φτιάχνονται και από τον βασιλιά Παύλο οι τρεις τεχνικές σχολές της Λέρου, της Κω και της Κρήτης του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος. Εκεί οι τρόφιμοι ζούσαν σε συνθήκες στρατιωτικής πειθαρχίας και εκπαιδεύονταν σε τεχνικά επαγγέλματα. Στις τεχνικές σχολές στέλνονταν νεαροί αντάρτες και μη, καθώς και οι πιο «δύσκολες περιπτώσεις» των παιδοπόλεων προς «αναμόρφωση»²⁶⁰.

Ο θρησκευτικός κόσμος της χώρας φαίνεται πως στρατεύεται ενθουσιωδώς στο πλευρό των ανακτόρων ως προς την φιλανθρωπική του δράση. Η υποστήριξη που του παρέχει είναι είτε άμεση, με την περιοδεία κληρικών και ατόμων από τις οργανώσεις της Ζωής, είτε έμμεση με την παραγωγή άρθρων και τη συχνή αναφορά στο ζήτημα σε λόγους αρχιερέων. Έτσι, ο αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων αφιέρωνε το χριστουγεννιάτικό του μήνυμα του 1949 στα παιδιά που βιώνουν τη «φρίκη» και τον πόνο «δια το αποτολμηθέν παιδομάζωμα» που πάρθηκαν «εις εχθρικές χώρας» για να τους ενσταλάξουν «το μίσος κατά της Πατρίδος των και του πολιτισμού των δημοκρατικών χωρών», ενώ παράλληλα εκθείαζε την «πρώτη μητέρα του Έθνους», την «σεπτή ημών Ανάσση» η οποία «ως μήτηρ και αυτή» αισθάνεται «βαθύτερον τον πόνον των μητέρων»²⁶¹. Το ιδεολογικό δίπολο παιδομάζωμα-παιδοσώσιμο κυριαρχεί στα γραπτά του χώρου με πολύ συχνές αναφορές στα έντυπα των οργανώσεων, στα εκκλησιαστικά φύλλα και στις εγκυκλίους.

Μέσω των εγκυκλίων η Σύνοδος διανέμει έτοιμους λόγους που θα εκφωνούνταν από τον κλήρο. Στους λόγους αυτούς διαφημίζεται το φιλανθρωπικό έργο και κυρίως οι συντελεστές του, δηλαδή η βασιλική οικογένεια. Για παράδειγμα σε μια τέτοια εγκύκλιο που αφορά τις δράσεις του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος απαριθμούνται όλες οι δράσεις και τα πεδία στα οποία το Ίδρυμα έχει ενεργοποιηθεί και τονίζεται πως η προσπάθεια αυτή «οφείλεται εις την Α.Μ. τον Βασιλέα, ο οποίος συνέλαβε την ιδέαν της ιδρύσεως του» και έκτοτε «προϊσταται αυτοπροσώπως του Ιδρύματος»²⁶².

Μέσα από την ίδια εγκύκλιο γίνεται αντιληπτός και ο σκοπός της φιλανθρωπίας. Άλλωστε κατά την Βάσω Θεοδώρου, η φιλανθρωπία και κατ' επέκταση η δωρεά, εκτός των άλλων, λογίζεται και ως «στρατηγική συγκρότηση του συμβολικού κεφαλαίου των δωρητών»²⁶³. Στο πλαίσιο αυτό φαίνεται πως η φιλανθρωπία ενέχει πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές συνιστώσες. Το παλάτι μέσω του αυτού του δικτύου αναλάμβανε μια αρμοδιότητα που σε άλλες χώρες είχε το κράτος, με χρήματα που λάμβανε για το σκοπό αυτό και από την πολιτεία, θεμελιώνοντας μια εικόνα πολύ φιλική προς τον λαό. Έτσι, η βασίλισσα προβαλλόταν σε κάθε

²⁵⁹ Π. Βόγλης, «Ο Εμφύλιος των αμάχων», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα/5, επιμέλεια σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασιλής Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 201 σ. 164

²⁶⁰ Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – L. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*, οπ.π. σ.136-138

²⁶¹ Δ. Κούκουνας, *Η Εκκλησία της Ελλάδος...*, οπ.π. σ. 47-48

²⁶² Εγκύκλιος 903, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', οπ.π. σ. 29-34

²⁶³ Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, τ. 25 (2003) σ. 176

γωνιά της χώρας μέσω του τύπου, της Εκκλησίας αλλά και των ίδιων των τοπικών παραρτημάτων του ιδρύματος ως μητέρα που πονάει και ο βασιλιάς ως φιλεύσπλαχνος άρχοντας. Παράλληλα, τα ίδια τα ευεργετούμενα άτομα γίνονταν ένθερμοι υποστηρικτές του στέμματος. Τέλος, η ίδια η διαδικασία της ευεργεσίας είχε ηθικούς σκοπούς. Το Ίδρυμα, κατά την εγκύκλιο «ανέλαβε να σώσει» τα «αγριεμένα, φοβισμένα, ψειριασμένα και βρώμικα» παιδιά, να τους ξαναδώσει «τον ανθρωπισμόν τους» και «ως καλοί Χριστιανοί και καλοί Έλληνες» να ξαναβγούν στην κοινωνία. Ο βασιλιάς φαίνεται λοιπόν πως κατανοεί πως «την αγάπην μας οφείλομεν να την δίδομεν όχι μόνο εις τους καλούς [...] αλλά και εις τους κακούς». Έτσι, μέσω της εργασίας και της κατήχησης τα αγόρια μεταμορφώνονταν από «συμμοριτόπαιδες» και «συμμοριόπληκτοι» σε «καλούς Έλληνες» και «καλούς τεχνίτες» και «οι μικρές ελληνοπούλες μαθαίνουν νοικοκυριό, μαθαίνουν να γίνουν καλές μητέρες»²⁶⁴.

Το αποτέλεσμα λοιπόν της φιλανθρωπικής δράσης ικανοποιούσε, εκτός από το στέμμα και την Εκκλησία. Οι δύο θεσμοί φαίνεται να μοιράζονται παρόμοιο όραμα οργάνωσης της κοινωνίας και μέσω της φιλανθρωπίας το όραμα αυτό μοιάζει να ενσαρκώνεται. Επομένως, φιλανθρωπία είναι το όχημα που όχι μόνο «σώζει» τα παιδιά από τον κομμουνισμό, αλλά τα κατηχεί στις αξίες της πολιτικής εξουσίας διδάσκοντάς τους την πειθαρχία σε αυτήν. Ταυτόχρονα, ως βάση της κατήχησης και σκοπός της διαδικασίας ορίζεται ο ιδανικός ανθρωπότυπος που ευαγγελίζεται η Εκκλησία, ο άνθρωπος που μοιράζεται με αυτήν, την πίστη και τα πολιτικά πιστεύω και που το κοινωνικό του φέρεσθαι κανοναρχείται από τα συντηρητικά προτάγματα οργάνωσης των φύλων και της εργασίας. Φαίνεται τέλος, πως η φιλανθρωπία του θρόνου παρακάμπτει τη θρησκευτική φιλανθρωπία, που με βιβλικούς όρους ορίζεται ως απλό διακόνημα για τη σωτηρία της ψυχής και περνά στην σφαίρα της πολιτικής συστράτευσης στο πλαίσιο της εθνικόφρονος δράσης.

²⁶⁴ Εγκύκλιος 903, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', οπ.π. σ. 29-32

5. Οι δύο όψεις της σελήνης.

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσω να αναλύσω κάποια σταθερά ιδεολογικά μοτίβα στο λόγο των εκκλησιαστικών παραγόντων και τις αντινομίες που αυτά παρήγαγαν σε σχέση με το κυρίαρχο ιδεολογικό μοντέλο της εθνοφροσύνης. Έτσι, θα εξεταστούν συνοπτικά η σχέση της Εκκλησίας με το συντηρητισμό και τον εθνικισμό, ιδεολογίες που αποτελούν θεμέλια του εκκλησιαστικού λόγου και στοιχεία τους μπολιάζουν το λόγο της εθνοφροσύνης. Σε αυτό το πλαίσιο θα εξεταστούν παράλληλα, σαν δίπολα, από την μια ο συντηρητισμός ο ηθικισμός και από την άλλη ο εθνικισμός και το Κυπριακό. Κοινή συνισταμένη του λόγου περί του Κυπριακού και του ηθικισμού είναι ότι αντιβαίνουν στις νόρμες της εθνοφροσύνης και έρχονται στην επιφάνεια σχεδόν παράλληλα στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως γεννήθηκαν εκείνη την εποχή, ο λόγος περί ηθικής άλλωστε είναι σταθερό μοτίβο στα κηρύγματα των κληρικών. Εικάζω όμως πως είχαν επισκιαστεί τα προηγούμενα χρόνια από τον κυρίαρχο λόγο της εθνοφροσύνης που οι συνθήκες και η πόλωση του Εμφυλίου τον είχαν καταστήσει πρωταγωνιστικό στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της Εκκλησίας.

Αυτό φαίνεται να αλλάζει λόγω των αμφισβητήσεων που έφερε το Κυπριακό στην εμπιστοσύνη στη δυτική συμμαχία. Τα γεγονότα της Κύπρου διέψευσαν την εικόνα της Ιεραρχίας για την ανωτερότητα των δυτικών και διέλυσαν την εικόνα του λαμπρού δυτικού πολιτισμού. Έφεραν έτσι στην επιφάνεια ένα λόγο αφενός εθνικιστικό και αλυτρωτικό και αφετέρου αντιμοντερνιστικό, αντίθετο στον διαφωτισμό και τα πνευματικά και τεχνολογικά επιτεύγματα της δύσης. Μια συνολική ρητορική που ήταν αντίθετη στη δύση η οποία είχε τις ρίζες της στην πλούσια αντιδυτική παράδοση της ορθόδοξης σκέψης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ο εθνικόφρων λόγος θάφτηκε κάτω από τα συντρίμια του αντιδυτικισμού. Το αντίθετο, τα δύο αυτά ρεύματα συνυπήρξαν στους λόγους των μητροπολιτών και προσαρμόζονταν ανάλογα με την περίσταση. Υπήρξαν εποχές που κάποιο από αυτά τα ρεύματα ήταν σε έξαρση, για παράδειγμα ο λόγος περί Εμφυλίου δομείται βάσει της ιδεολογίας της εθνοφροσύνης και η πίστη στη δύση αποτελούσε αδιαπραγμάτευτη αρχή. Στον αντίποδα ο λόγος περί της Κύπρου βασίζεται σε εθνικιστικές αρχές και στην επίθεση στη δυτική διπλωματία. Άλλωστε, οι ιδέες και τα ρητορικά σχήματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν ξεκομμένες από τη συγχρονία τους.

5.1. Συντηρητισμός

Η εκκλησία στην Ελλάδα λειτουργεί ως ο κατεξοχήν φορέας συντηρητισμού. Αυτό δεν είναι μονάχα μια σημερινή διαπίστωση αλλά είναι ένα σταθερό μοτίβο στην ιστορία της εκκλησίας. Άλλωστε κατά τον Andrew Heywood «Οι συντηρητικοί θεωρούν τη θρησκεία ως μια πολύτιμη πηγή σταθερότητας και κοινωνικής συνοχής. (...) Κοινά στοιχεία μεταξύ θρησκείας και πολιτικής, εκκλησίας και κράτους είναι αναπόφευκτα και επιθυμητά»²⁶⁵. Ο ίδιος συγγραφέας ορίζει τις βασικές έννοιες που συγκροτούν το συντηρητισμό: την παράδοση, δηλαδή οι «αξίες, πρακτικές και θεσμοί που έχουν αντέξει στον χρόνο», την ανθρώπινη ατέλεια, δηλαδή την αίσθηση πως η ηθική κατάπτωση- η αμαρτία κατά την εκκλησιαστική ορολογία- λανθάνει μέσα σε κάθε άτομο και γι' αυτό οι άνθρωποι προτιμούν την ευταξία στο πλαίσιο της κοινότητας, την οργανική κοινωνία δηλαδή την απεικόνιση της κοινωνίας ως ζωντανού οργανισμού που απαρτίζεται από θεσμούς όπως η οικογένεια ή το έθνος, την ιεραρχία και την ιδιοκτησία²⁶⁶.

Η Εκκλησία ομνύει συνεχώς στην παράδοση και νομιμοποιεί τον λόγο της και τις πράξεις της μέσα από αυτήν. Η πίστη στην παράδοση επιβεβαιώνει την αξία της εκκλησίας ως σταθερού στο χρόνο θεσμού και της δίνει κύρος. Η παράδοση προσφέρει το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται η λατρευτική πράξη, δομείται το κήρυγμα και νομιμοποιείται η οποιαδήποτε απόφαση της Ιεραρχίας. Παράλληλα, η εκκλησία υποστηρίζει κάθε έκφανση αυτού που ονομάζει παράδοση, κυρίως ήθη και έθιμα, είτε συνδέονται με μορφές λαϊκής θρησκευτικότητας, είτε όχι. Στον εκκλησιαστικό λόγο της εποχής μάλιστα υπήρχε έντονα το δίπολο παράδοση- μοντέρνα ρεύματα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Ως προς την έννοια της ανθρώπινης ατέλειας, αυτή βρίσκεται στον πυρήνα του εκκλησιαστικού λόγου. Στη χριστιανική θεολογία υπάρχει η έννοια της αμαρτίας η οποία ορίζεται ως «ενοχή του ανθρώπου απέναντι στον Θεό λόγω της αδυναμίας εφαρμογής του θελήματός του»²⁶⁷ και πάνω στην έννοια της αμαρτίας στηρίζεται μεγάλο μέρος της χριστιανικής ηθικής. Έτσι, στον επίσημο εκκλησιαστικό λόγο, τους «ιερούς [...] κανόνες της ηθικής τάξεως, δια της εφαρμογής των οποίων ο άνθρωπος καθίσταται τέκνον Θεού», θεμελιώσε ο ίδιος ο Χριστός²⁶⁸.

Η ηθική αποτελεί θεμελιώδες πρίσμα στην οπτική των συντηρητικών. Μάλιστα, ο Παναγιώτης Κονδύλης τονίζει στην μελέτη του για το συντηρητισμό την «ενότητα ηθικής και πολιτικής» η οποία θεωρούνταν αυτονόητη για τους συντηρητικούς του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, η οποία

²⁶⁵ A. Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, οπ.π. σ. 518-519

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 149-168

²⁶⁷ Αθανάσιος Παπαρνάκης, «Αμαρτία και ασθένεια στη Βιβλική θεολογία», ιστότοπος ECCLESIA.GR, Επίσημος ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/parnakis_astheneia.pdf (τελευταία επίσκεψη 16-11-2020)

²⁶⁸ Εγκύκλιος 820, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β'* οπ.π. σ. 791-792

εξηγείται μέσω της πίστης πως η πολιτική έχει θεία προέλευση, όπως και η ηθική, άρα οι «θεϊκές αλήθειες [...] είναι ως προς την ουσία και την θέση τους ισότιμες και εξίσου δεσμευτικές» με τον νόμο²⁶⁹.

Στην Εκκλησιαστική κοσμοθεωρία, ο θεσμός είναι ο προστάτης της ηθικής. Ο έντονα πουριτανικός λόγος της Εκκλησίας είχε σαν σκοπό την δημιουργία μιας νόρμας η οποία με όχημα την ηθική θα καθοδηγούσε τους ανθρώπους στις αξίες και τα ιδανικά της Εκκλησίας και της ιδεολογίας της. Έτσι, η ηθική στο λόγο της εκκλησίας δεν είναι μόνο θέμα προσωπικό καθώς λανθάνει η έννοια της συλλογικής ηθικής τάξης, «πας λαός έχει ιδιαίτερον χαρακτήρα ηθικόν και πνευματικόν»²⁷⁰. Στο σχήμα αυτό η κοινωνία ορίζεται με όρους είτε οικοδομήματος, είτε βιολογικούς ως ανθρώπινο σώμα και η ανηθικότητα ως επιμόλυνση. Υπό το πρίσμα αυτό η εκκλησία, η οικογένεια, το κράτος και άλλοι θεσμοί αντιμετωπίζονται ως μέλη ενός ανθρώπινου σώματος και οτιδήποτε, κατά τη μανιχαϊστική εκκλησιαστική αντίληψη, κακό ως ασθένεια ή μόλυνση. Έτσι, τονίζεται για παράδειγμα από τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό πως «η ηθικοθηρησκευτική διάπλασις [...] αποτελεί [...] τον θεμέλιον λίθον του εθνικού και θρησκευτικού οικοδομήματος»²⁷¹, ενώ σε μια εγκύκλιο του 1951 με ξεκάθαρο αντικομμουνιστικό λόγο αναφέρεται πως «Είναι εξ άλλου γνωστόν, ότι θεωρίας υλιστικά και συστήματα κοινωνικά [...] κυκλοφορούν ανά σύμπασαν την χώραν ημών ως μικρόβια επικίνδυνα, αποσκοπούντα εις την ηθικήν μόλυνσιν της κοινωνίας, και την ταύτην ακολουθούσαν ηθικήν ασθένειαν υπό ποικίλας συνθέσεις και μορφάς. Αλλ' ως τυγχάνει απαραίτητος η καταπολέμησις πάσης νόσου σωματικής, κατά μείζονα λόγον επιβάλλεται η μέριμνα προς προφύλαξιν της ποιήνης του Κυρίου από παντός ηθικού και παντοίου πνευματικού κινδύνου»²⁷². Όπως φαίνεται από το τελευταίο παράθεμα ο κομμουνισμός ορίζεται ως νόσος με βιολογικά χαρακτηριστικά που προσβάλλει την σωματοποιημένη κοινωνία. Οι αναλύσεις σαν κι αυτές δεν ήταν ασυνήθιστες στην μετεμφυλιακή Ελλάδα. Ο διαχωρισμός «μιασμάτων» και εθνοκοφρόνων αποτελούσε ένα συχνά χρησιμοποιούμενο σχήμα της εποχής που χρησιμοποιήθηκε μέχρι και από το βασιλιά Κωνσταντίνο στο χριστουγεννιάτικο διάγγελμα του το 1966²⁷³.

Μία ακόμα βασική έννοια που συνθέτει το συντηρητισμό είναι η πίστη στην ιεραρχία. Η εκκλησία είναι ένας θεσμός δομημένος με αυστηρή ιεραρχική δομή. Οι μητροπολίτες, όχι τυχαία, λέγονται «δεσποτάδες» στη γλώσσα του λαού και έχουν απόλυτη εξουσία στις μητροπόλεις τους. Ανώτερο όργανο της εκκλησιαστικής διοίκησης είναι η Σύνοδος της

²⁶⁹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός, Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, (μτφρ.) Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015 σ. 148

²⁷⁰ Βασίλης Μουστάκης, «Εθνική Ηθική», οπ.π. σ. 356-357

²⁷¹ Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2859

²⁷² Εγκύκλιος 661, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β...*, οπ.π σ. 612

²⁷³ Ιωάννης Στεφανίδης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος" 1958-1961», *Μνήμων*, τ. 29 (2011), σ. 201 και Μιχάλης Ν. Κατσιόγερας «49 χρόνια πριν... 1.1.1966», ιστότοπος εφημερίδας Καθημερινή, <https://www.kathimerini.gr/opinion/797957/49-chronia-prin-1-i-1966/> (τελευταία επίσκεψη 20-9-2020)

Ιεραρχίας, δηλαδή η συνέλευση όλων των μητροπολιτών που έχουν εκκλησιαστική περιφέρεια²⁷⁴. Η αυταρχικότητα του θεσμού αναδεικνύεται μέσα από τη διάκριση «ανώτερου» και «κατώτερου» κλήρου, με τον «ανώτερο» να λειτουργεί ως απόλυτη εξουσία ενώ ο «κατώτερος» δεν συμμετέχει σε κανένα σημαίνον όργανο λήψης αποφάσεων. Έτσι, για κάθε φιλόδοξο κληρικό που θα ήθελε να αναδειχθεί στην εκκλησιαστική ιεραρχία υπήρχε μόνο ένας δρόμος, να ενταχθεί στον άγαμο κλήρο και να εκλεγεί από τη Σύνοδο της Ιεραρχίας. Λόγω της κατάστασης αυτής δημιουργούνταν συχνά «αυλές» ισχυρών μητροπολιτών που επιδίωκαν να εκλεγούν τα πνευματικά τους «παιδιά» και συσσωματώσεις στους κόλπους των μητροπολιτών, όπως ήταν οι μητροπολίτες που προέρχονταν και υποστήριζαν την οργάνωση της «Ζωής», οι οποίοι προσπαθούσαν να εκλέγουν ημετέρους. Ακόμα, η εκκλησιαστική ιεραρχία παγιώνεται μέσα από την έννοια της «υπακοής», δηλαδή της απόλυτης πειθούς στο θέλημα του πνευματικού ή ανωτέρου ιεραρχικά, έννοια η οποία πρέπει να τηρείται απόλυτα ως θεόπνευστη.

Τέλος, ως προς την ιδιοκτησία, ενώ δεν γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους λόγους των αρχιερέων αυτό συμβαίνει, εικάζω, επειδή η πίστη σε αυτή θεωρείται αυτονόητη. Άλλωστε, στο σχετικό και αρκετά εκτενές λήμμα της *Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαίδειας* ορίζεται η ιδιοκτησία ως δικαίωμα και μέσα από τη σχετική παραπομπή σε ευαγγελικές περικοπές αποδεικνύεται η ανεκτικότητα του χριστιανισμού απέναντι στην ιδιοκτησία²⁷⁵. Η πίστη στην έννοια της ιδιοκτησίας τονίζεται ακόμα από τις συζητήσεις σχετικά με την εκκλησιαστική περιουσία στην οποία γίνεται σπανίως λόγος και για την προσωπική περιουσία των μητροπολιτών²⁷⁶. Η σύνδεση απόλυτης ιεραρχίας και πίστης στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας εξηγεί εν μέρει και την έντονη διαμάχη που ανακύπτει στα χρόνια μεταξύ του Εμφυλίου και της Χούντας ως προς το ζήτημα του «μεταθετού», δηλαδή της δυνατότητας μητροπολιτών να μετατίθενται από μικρότερες σε μεγαλύτερες μητροπόλεις.

²⁷⁴ Αποκλείονται δηλαδή οι «τιτουλάριοι» επίσκοποι και μητροπολίτες οι οποίοι φέρουν τίτλο κάποιας «πάλαι ποτέ διαλαμψάνσης» επισκοπής και ασκούν συνήθως χρέη βοηθού επισκόπου σε μεγάλες μητροπόλεις.

²⁷⁵ Παναγιώτης Ν. Δημητρόπουλος, «Ιδιοκτησία», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1965 σ. 737-742

²⁷⁶ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2777-2781

5.2 Εκκλησία, ηθική και αντιμοντερνισμός

Ο μεταπολεμικός κόσμος χαρακτηρίστηκε ως εποχή οικονομικής άνθησης και ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Η άνοδος αυτή ενώ δεν ήταν ίδια για όλες τις χώρες σηματοδότησε την απαρχή ενός υπερεθνικού φαινομένου: της καταναλωτικής κοινωνίας²⁷⁷. Η οικονομική αλλαγή επέφερε και κοινωνική αλλαγή. Έτσι, εμφανίστηκαν νέα κοινωνικά υποκείμενα, όπως η νεολαία, και νέα ρεύματα και κουλτούρες. Η αλλαγή που εκφράστηκε από την μεταπολεμική νεολαία ήταν σαρωτική. Ήταν η εποχή που εμφανίστηκαν οι μίνι φούστες και τα νάιλον καλσόν για τις νέες, αρκετοί νέοι υιοθέτησαν ένα στυλ που περιλάμβανε μούσια και μακριά μαλλιά ενώ όλοι οι νέοι πάλλονταν από τους ήχους μιας νέας μουσικής που ήταν δυναμική, προσιτή και πάνω από όλα δική τους²⁷⁸.

Εάν αυτές οι αλλαγές μπορούν να χαρακτηριστούν ως επανάσταση, υπήρξε και ο αντίλογος που στο ίδιο σχήμα θα θεωρούνταν αντεπανάσταση. Στην Ελλάδα η αντίδραση κατά των νέων ρευμάτων ήταν μεγάλη και εκφράστηκε από πολλούς διαφορετικούς ανθρώπους, φορείς και θεσμούς. Στην μεταπολεμική Ελλάδα κάθε προσπάθεια ανεξαρτησίας έναντι των κυρίαρχων δογμάτων της εθνοφοροσύνης μπορούσε να στιγματιστεί ως κομμουνιστική και να διωχθεί. Πρωταγωνιστικό ρόλο στον πόλεμο κατά των νέων ρευμάτων στην χώρα έλαβε ο ορθόδοξος κόσμος, η Εκκλησία και οι θρησκευτικές οργανώσεις.

Η Εκκλησία αντιλαμβανόταν τον εαυτό της ως την ηθική δύναμη του έθνους, « [η διοικούσα Εκκλησία εξασκεί] όλη την ηθικήν αυτής επιρροήν πλησίον της Κυβερνήσεως και της Βουλής προς το καλόν του Έθνους, προς το συμφέρον της Εκκλησίας και του Χριστεπωνύμου αυτής πληρώματος»²⁷⁹. Έτσι ήδη από τον Μεσοπόλεμο προβαλλόταν ως φύλακας της ηθικής τάξης, για τη διατήρηση της οποίας πολλές φορές απευθυνόταν προς το κράτος, μια αντίληψη που συνεχίστηκε και μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο²⁸⁰. Στη μεταπολεμική Ελλάδα, φαίνεται πως η χριστιανική ηθική έπαιζε πολύ μεγάλο ρόλο στις ζωές μιας μερίδας ανθρώπων, κάτι στο οποίο συνέβαλλε και η μεγάλη απήχηση του πουριτανικού λόγου των θρησκευτικών οργανώσεων όπως της Ζωής. Στον αντίποδα βέβαια των θρησκευτικών οργανώσεων την ίδια εποχή υπήρχαν τα νεανικά κινήματα που αμφισβήτησαν την κατεστημένη ηθική και έδιναν στη νεολαία ένα νέο πρότυπο ψυχαγωγίας και συμπεριφοράς που αμφισβητούσε τα παραδοσιακά και εκκλησιαστικά σχήματα της ευσέβειας, της εγκράτειας και της υπακοής. Ταυτόχρονα παρατηρούνταν μια τάση απομάκρυνσης, ιδίως των νέων, από την εκκλησία που εκφράστηκε μεταξύ άλλων με την αποχή

²⁷⁷ Harold James, «Η πτώση και η άνοδος της Ευρωπαϊκής οικονομίας τον 20ό αιώνα» στο T.C.W. Blanning (επίμ.), *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης*, (μτφρ.) Σπύρος Πλουμίδης, Τουρίκη, Αθήνα 2009 σ. 278-279

²⁷⁸ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, (μετ.) Ν. Σταματάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012 σ. 325 και 347-349 και

²⁷⁹ Λόγος Μητροπολίτη Σύρου Φιλάρτου στην Ιερά Σύνοδο στις 13-6-46, στο Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2517

²⁸⁰ Γιώργος Καραγιάννης, ««Αστυνομία ηθών» με ράσα στα χρόνια του Μεσοπολέμου (Α')», ιστοσελίδα Ημεροδρόμος, <https://www.imerodromos.gr/ekklisia-mesopolemos-1/> (τελευταία επίσκεψη 16-11-2020)

από τον κυριακάτικο εκκλησιασμό και με την μη αποδοχή του εκκλησιαστικού λόγου. Για το λόγο αυτό τα κινήματα αυτά πολεμήθηκαν πολύ από την επίσημη Εκκλησία και τις θρησκευτικές οργανώσεις και η εποχή του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε ως εποχή ηθικής παρακμής και απιστίας²⁸¹.

Η αντίληψη βέβαια περί «παραστρατημένης» νεολαίας δεν υπήρχε μόνο στον εκκλησιαστικό χώρο. Ήταν μια διαδεδομένη αντίληψη της εποχής που εμφανίζεται με παραλλαγές και στις δύο όχθες του διπολικού κόσμου. Στην Ελλάδα, το φαινόμενο του «τεντιμποϊσμού» όπως ονομάστηκε, συγκέντρωνε τα πυρά ολόκληρου του πολιτικού φάσματος, μερίδας του τύπου όπως και της Εκκλησίας²⁸². Το ότι η σημασία της νεολαίας ήταν μεγάλη μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο είναι μια παραδοχή που είχε γίνει κοινή για περισσότερους από όσους εξέφραζαν δημόσιο λόγο, είτε από τον εκκλησιαστικό χώρο, είτε εκτός του χώρου αυτού. Στο πλαίσιο των προσδοκιών της μετακατοχικής κοινωνίας τα παιδιά αποτελούσαν μια σταθερή κοινωνική αξία για το μέλλον²⁸³. Για τον ιστορικό Σπύρο Ασδραχά τα νέα άτομα συμβόλισαν «τις δύσκολες περιόδους της μεταπολεμικής και της μετεμφυλιακής Ελλάδας, το κόστος της συμμετοχής, της θυσίας, των ιδανικών, των αναζητήσεων και των συγκρούσεων»²⁸⁴.

Επίσης, οι ίδιοι οι άνθρωποι που βίωσαν τη νεανική τους ηλικία μεταξύ του 1945 και του 1967 είχαν αρκετά βιώματα και ιδιαιτερότητες που καθιστούν τις γενιές τους ξεχωριστές. Τα παιδιά του εμφυλίου ήταν μια γενιά που είχε ήδη βιώσει την εμπειρία του πολέμου κατά την περίοδο της κατοχής και κάποια είχαν πάρει μέρος στην Αντίσταση²⁸⁵. Κάποιοι άλλοι από αυτούς δεν γνώρισαν πόλεμο, ήταν κατά τον γνωστό στίχο του –νεολαίου εκείνη την εποχή- τραγουδιστή Τζίμη Πανούση «η αδικημένη γενιά του εξήντα/ δίχως κατοχή και πείνα/ χωρίς ρετσίνα»²⁸⁶. Αυτή η «αδικημένη γενιά του εξήντα» είναι που γίνεται συνήθως στόχος του λόγου περί «πτώσης των ηθών», η γενιά που δεν έζησε πόλεμο και αρνήθηκε σε μεγάλο βαθμό το κανονιστικό πλαίσιο κοινωνικοποίησης και ψυχαγωγίας που είχε καθιερωθεί από τις προηγούμενες γενιές²⁸⁷.

Στις διάφορες ομιλίες και κείμενά των αρχιερέων, η νεολαία ως υποκείμενο αντιμετωπίζεται ως ενιαίο σύνολο, χωρίς να γίνεται λόγος για τις διαφορετικές ομάδες και υποκείμενα που συστεγάζονται κάτω από τον όρο αυτό. Τα νέα άτομα περιγράφονται ως προτεραιότητα, ως δυνητικοί φορείς των ελπίδων για αναγέννηση και πρόοδο, ως χτίστες της μελλοντικής

²⁸¹ Κώστας Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία», μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013. σ.56-58 και 72-73

²⁸² Έφη Αβδελά, «"Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις": ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 90 (2005), σ. 30-31

²⁸³ Τασούλα Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ.Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009 σ. 83

²⁸⁴ Σπύρος Ασδραχάς, «Η νεότητα. Σταθερές και ιδιοπροσωπείες», στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010 σ. 11

²⁸⁵ Τ. Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», οπ.π. σ. 85-88

²⁸⁶ Τζίμης Πανούσης, «Κάγκελα Παντού», τραγούδι από το δίσκο *Ο Ρομπέν των Χαζών*, MBI, 1992

²⁸⁷ Ε. Αβδελά, «"Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις"», οπ.π. σ. 30-32

κοινωνίας που θα βασιλεύει ο λόγος του Θεού και θα λάμπουν τα ιδεώδη του έθνους. Σύμφωνα με την παραδοσιοκρατική αντίληψη των ηγετών της εκκλησίας, η νεολαία εμφανίζεται ως έχουσα ανάγκη καθοδήγησης, ως τέκνο που πρέπει να διδαχθεί από την πείρα των πρεσβυτέρων, ως μια ειδική κατηγορία ποιμνίου που χρίζει ιδιαίτερου τρόπου δράσης καθώς γίνεται εύκολα αντικείμενο «παραπλάνησης» από διάφορους «επιτήδεις»²⁸⁸.

Οι «επιτήδεις» αυτοί αλλάζουν ανάλογα με τη συγχρονία. Την δεκαετία του 1940 και ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τους ενσαρκώνουν οι κομμουνιστές οι οποίοι «χύνουν το δηλητήριο εις τας ψυχάς των νέων». Στην προοπτική του αντικομμουνιστικού αγώνα η νεολαία δεν λαμβάνει την σημασία που θα λάβει τα επόμενα χρόνια. Οι εκκλησιαστικοί ταγοί βλέπουν την νεολαία ως πεδίο έντονης δράσης του κομμουνισμού και παράλληλα ως προνομιακό πεδίο δράσης εκκλησιαστικών παραγόντων με σκοπό «την σωτηρίαν της νεολαίας, άρα του Έθνους»²⁸⁹. Βέβαια, η σωτηρία των νέων ήταν ένας σκοπός μακροπρόθεσμος που θα επιτυγχάνονταν μέσω του σχολείου και του στρατού. Ενώ λοιπόν γίνονται συζητήσεις για το θέμα φαίνεται πίσω από τις συζητήσεις πως για την εποχή προείχε η στρατιωτική σύγκρουση και η νίκη στον Εμφύλιο, τα υπόλοιπα θα διευθετούνταν μετά από αυτή.

Η κατακόρυφη αύξηση του ενδιαφέροντος της Εκκλησίας για τους νέους εντοπίζεται από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950. Στο πλαίσιο αυτό, η Εκκλησία προέβαλλε συνεχώς τον φόβο της «ηθικής κατάπτωσης», ιδίως της νεολαίας. «Η Ελληνική Φυλή εν κινδύνω, Έλληνες γρηγορείτε!», φώναζε στην Σύνοδο της Ιεραρχίας το 1958 ο μητροπολίτης Καστοριάς συνοψίζοντας το αίσθημα ηθικού πανικού που διακατείχε αρκετούς μητροπολίτες²⁹⁰. Το πλήθος των εγκυκλίων που κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για την δήθεν «κατάπτωση των ηθών» συνηγορεί στην άποψη αυτή. Μέσα από τις εγκυκλίους αυτές αναδύεται ένα συνεκτικό αφήγημα περί ηθικής κατάπτωσης της νεολαίας. Στο αφήγημα αυτό κυριαρχεί η αντίληψη πως «το κακόν προέρχεται και εκ της μεταπολεμικής ανωμαλίας, αλλά κυρίως εκ της παραμελήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων του Ευσεβούς Ελληνικού Λαού και της ανυπακοής εις τας διατάξεις του Θείου Νόμου», ενώ ως απότοκο αυτού του «κακού» ορίζεται εγκληματικότητα «μεταξύ της νεολαίας»²⁹¹. Φαίνεται πως οι συντάκτες της εγκυκλίου θεωρούσαν ως παράγοντες δημιουργίας του «κακού» αφενός, την μεταπολεμική «ανωμαλία» κάτι που μπορεί να περιγράψει την οικονομική ανάπτυξη που έδωσε στους εφήβους περισσότερη οικονομική ανεξαρτησία, αφετέρου την υποχώρηση του θρησκευτικού αισθήματος του λαού που εμφανίζεται ως ο νούμερο ένα παράγοντας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο χριστιανικός λόγος αναγορεύεται σε μοχλό για την καλλιέργεια των «χρηστών» ηθών και ο κύριος εκφραστής του, η Εκκλησία, σε άξονα αναφοράς για την επιδιωκόμενη θεραπεία του «κακού».

²⁸⁸ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2547

²⁸⁹ Στο ίδιο σ. 2547-2548

²⁹⁰ Στο ίδιο σ. σ. 2856

²⁹¹ Εγκύκλιος 1092, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ΄ *οπ.π.* σ. 213-214

Η εγκληματικότητα έχει πρωταγωνιστική θέση στον λόγο περί ηθικής της εποχής ενώ συχνά περιβάλλεται από επίθετα όπως «νεανική» ή «παιδική». Κατά την Έφη Αβδελά ο όρος «παιδική/νεανική εγκληματικότητα» αναφέρεται «στο σύνολο των βίαιων πράξεων και των συμπεριφορών που σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή θεωρούνται ότι παραβαίνουν το νόμο με τρόπους που κολάζονται ποινικά, αλλά το περιεχόμενό τους, όπως και η βαρύτητα του κολασμού τους, αλλάζουν στο χρόνο και ανάλογα με τα κοινωνικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα»²⁹².

Σε άλλη εγκύκλιο αποκαλύπτονται τα αίτια πίσω από «τα φοβερά εγκλήματα» των νέων: «οι άνομοι και αχαλίνωτοι έρωτες, λόγοι τιμής, υλικά συμφέροντα, φθόνος, ηθική φθορά ορισμένων νέων» αλλά κυρίως «το ότι έλειπεν από μερικής καρδιάς ο φόβος του Θεού, την δε θέσιν αυτού έλαβεν ο Σατανάς». Στη λογική αυτή το «έγκλημα» ερμηνεύεται ως συνάρτηση παθών με την θεολογική έννοια του όρου, δηλαδή ως κακές έξεις που προκαλούν την αμαρτία και το ξεστράτισμα από την οδό του Θεού. Ως τέτοια περιγράφονται «το πάθος της κτηνώδους απολαύσεως της σαρκός» και το «πάθος της εξυπηρετήσεως του υλικού συμφέροντος», δηλαδή δυο μείζονες κατηγορίες λαθών της χριστιανικής φιλολογίας ενώ τονίζεται πως το φαινόμενο είναι προϊόν μίμησης «κακών νέων άλλων κρατών». Επίσης στην εγκύκλιο αυτή γίνεται αναφορά για την διαταξικότητα του φαινομένου αυτού αφού οι νέοι δεν προέρχονται «μόνον εκ της τάξεως των αμορφώτων, αλλά και των λεγόμενων καλών οικογενειών». Τέλος, στην κατεύθυνση της θεραπείας του προβλήματος, η Εκκλησία προσκαλεί πιστούς και «τας ηγετικές τάξεις» σε «ιερά σταυροφορίαν προς κατάπαυσιν της εγκληματικότητας»²⁹³.

Το κάλεσμα σε «ιερή σταυροφορία» φαίνεται πως πήρε σάρκα και οστά μέσα από την σύμπραξη φορέων όπως της Εκκλησίας, με το παλάτι μέσω της βασίλισσας Φρειδερίκης, το υπουργείο Δικαιοσύνης, φορείς και νομικούς²⁹⁴. Στην εγκύκλιο 1147 μάλιστα εγκιβωτίζεται επιστολή της Ιεράς Συνόδου «προς κ. Εισαγγελέα Αρείου Πάγου» που τον προτρέπει να λάβει μέτρα όπως να παραγγείλει προς το κράτος να κατασχέσει «πάντα τα έντυπα, τα περιέχονται αναγνώσματα και εικόνες ασέμνους και διεγερτικής»²⁹⁵. Στα πρακτικά της Ιεράς Συνόδου εμφανίζονται αρκετές φορές και τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου που υπερβαίνουν την ιδέα της σταυροφορίας. Έτσι, η Σύνοδος της Ιεραρχίας του 1958 καταλήγει στα εξής μεταξύ άλλων συμπεράσματα: να διδάσκονται έργα των πατέρων της Εκκλησίας στα σχολεία, να καθιερωθούν τα μαθήματα της Χριστιανικής Κοινωνιολογίας και Χριστιανικής Ηθικής στις τελευταίες τάξεις της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, να διορίζονται θεολόγοι που πρώτα θα εγκρίνονται από την Ιερά Σύνοδο, να αποβληθούν οι «ηθικά τραυματισμένοι» καθηγητές και να συσταθεί «ο θεσμός της παιδονομίας». Τέλος, σύμφωνα με τον μητροπολίτη Θηβών Δωρόθεο, το σχολείο θα έπρεπε να ελέγχεται από την Εκκλησία, η οποία «θα ήτο σπουδαίος χαλινός προς αναστολήν των ιδεών

²⁹² Ε. Αβδελά, «"Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις"», οπ.π. σ. 32

²⁹³ Εγκύκλιος 1095, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' οπ.π. σ. 217-220

²⁹⁴ Ε. Αβδελά, «"Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις"», οπ.π. σ. 32-33. Εγκύκλιος 1147, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' οπ.π. σ. 278-280

²⁹⁵ Εγκύκλιος 1147, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' οπ.π. σ. 278-280

αίτινες εάν προχωρήσωσι θα έχωμεν ως επακόλουθον την ανατροπήν πάσης ηθικής τάξεως και την εκμηδένισιν πάσης προσωπικότητος και ιδεώδους²⁹⁶.

Το ζήτημα των «απολαύσεων της σαρκός» αποτελεί κεντρικό πυλώνα, μαζί με «τα υλικά οφέλη» στον λόγο περί «ηθικής κατάπτωσης» της Εκκλησίας. Ο χριστιανισμός έχει σαφή διδασκαλία γύρω από τα ζητήματα του γάμου, της σεξουαλικότητας και των έμφυλων σχέσεων και ο νόμιμος εκφραστής του στην επικράτεια, η Εκκλησία προσπαθούσε να την προβάλλει. Σε αυτή την ιδιότητα πρέπει να συνυπολογιστεί πως η Εκκλησία μέχρι πολύ πρόσφατα ήταν η μοναδική υπεύθυνη για την τέλεση των γάμων, αφού δεν υπήρχε η έννοια του πολιτικού γάμου παρά μόνο του θρησκευτικού. Έτσι, αντιδρά στην χαλάρωση των σεξουαλικών περιορισμών που παρατηρείται στους νέους, και προτρέπει να «εξαρθεί η αξία της ηθικής διαβιώσεως παντός χριστιανού και τα κακά αποτελέσματα των ηθικών παρεκτροπών έξω του ιερωτάτου Μυστηρίου του Γάμου» για να ανασχεθεί η «άνοδος του αριθμού των διαζυγίων και των παράνομων συμβιώσεων»²⁹⁷.

Οι λόγοι, κατά τους αρχιερείς, που οι νέοι φτάνουν στο «έγκλημα» πρέπει να ανιχνευθούν στα πολιτισμικά προϊόντα της εποχής. Έτσι, «το θέατρον και το κινηματοθέατρον σήμερον κατήντησαν αι εστίαι διαφθοράς, η λύμη των καλών ηθών και εργαστήρια της εγκληματικότητος» ενώ «τα γκανκστερικά έργα [...] τα αστυνομικά τοιαύτα, αι εικονογραφημένοι επιθεωρήσεις και τα ρυπαρογραφήματα της εμπορίας των κακών ηθών και ανθρωπίνης σαρκός» όπως και οι «κινηματογραφικοί αστέρες» και τα «πολυσέλιδα πορνογραφήματα», «φθείρουσι τα χρηστά ήθη των νέων». Επίσης, μερίδιο ευθύνης φαίνεται να έχει και η οικογένεια²⁹⁸. Ακόμα, ο φόβος των μητροπολιτών συχνά προσωποποιείται σε μοντέρνες τάσεις που αναπτύσσονται εντός της ελληνικής κοινωνίας, συνήθως ερχόμενες από την Αμερική ή την δυτική Ευρώπη, όπως η μόδα και τα καλλιστεία²⁹⁹, σε καλλιτεχνικά ρεύματα όπως το «Ροκεντρόλ»³⁰⁰, σε τρόπους διασκέδασης όπως τα «νάιτ-κλάμπς» στα οποία οι νέοι χόρευαν «τσα-τσα»³⁰¹, σε πολιτισμικές πρακτικές όπως το καρναβάλι και άλλα πολλά³⁰².

Έτσι, εκδίδουν αρκετές εγκυκλίους με σκοπό την ανασχεση του ρεύματος αυτού, στοχεύοντας συγκεκριμένα και κατονομαζόμενα «ψυχοφθόρα έντυπα», όπως το *Χτυποκάρδι*³⁰³, και άλλα βιβλία και εφημερίδες, τις διαφημίσεις «εις τας εφημερίδας» που «ερεθίζουν την σάρκαν», «τα περίφημα καλλιστεία» και «τα ινστιτούτα καλλονής» όπως και τον «γυμνισμόν»³⁰⁴. Για παράδειγμα σε μια εγκύκλιο του 1957 αναφέρεται: «Άνδρες και γυναίκες φέροντες το

²⁹⁶ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2834 και 2858

²⁹⁷ Εγκύκλιος 1092, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' *οπ.π.* σ. 213-214 και εγκύκλιος 1143, *στο ίδιο* σ. 273

²⁹⁸ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2844

²⁹⁹ Εγκύκλιος 820, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' *οπ.π.* σ. 793-794

³⁰⁰ Εγκύκλιος 899, *Στο ίδιο* σ. 23-24

³⁰¹ Δημήτρης Αρκάδας, «Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις...», *οπ.π.*

³⁰² Εγκύκλιος 899, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ' *οπ.π.* σ. 23-24

³⁰³ Εγκύκλιος 906, *Στο ίδιο* σ. 37

³⁰⁴ Εγκύκλιος 1143, *Στο ίδιο* σ. 271-274

χριστιανικόν όνομα δεν εκδηλώνουν τας εορταστικές των διαθέσεις εις χορούς τους οποίους ερρύθμισε η Ελληνοχριστιανική παράδοσις εις αρμονικάς κινήσεις εντός των οποίων κατοπτρίζεται η χάρις, η ευγένεια, και η αριστοκρατική διάθεσις των προσώπων, αλλ' εκτρέπονται εις σκοτίας πράξεις οργίων (Μπουρμπούλια, Ροκεντρόλ) και εμφανίζουν εικόνα από την οποίαν αποστρέφει τις το πρόσωπον εξ αισχύνης»³⁰⁵. Στο παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύεται το δίπολο περήφανης παράδοσης- ντροπιαστικού μοντέρνου όπου οι παραδοσιακοί χοροί παρουσιάζονται εξιδανικευμένοι και «φωτεινοί» σε αντιδιαστολή με το σκοτεινό «Ροκεντρόλ» που αποτελεί ντροπιαστική πρακτική³⁰⁶. Μάλιστα η αρνητική χροιά της χρήσης της φράσης «πράξη οργίων» έχει ηθικές συνδηλώσεις και παραπέμπει σε σεξουαλικές πράξεις στιγματισμένες ως ανήθικες. Τέλος, η μνεία για τους παραδοσιακούς χορούς ο,τι δηλαδή ρυθμίστηκαν από την «Ελληνοχριστιανική παράδοση», εκτός από αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου ιστορικού αφηγήματος, παραπέμπει και στην πεποίθηση πως οι χοροί αυτοί αποτελούν αξία που έχει διατηρηθεί στον χρόνο και αντιμετωπίζεται ως ιερή και απαράβατη

Εκεί όμως που αποκρυσταλλώνεται πιο γλαφυρά ο ηθικισμός και ο πουριτανισμός της Εκκλησίας είναι στις εγκυκλίους που απευθύνονται προς τις γυναίκες. Συνολικά τέσσερις εγκύκλιοι στέλνονται από το 1949 ως το 1959 με θέμα που αφορά τις γυναίκες. Στην πρώτη γίνεται κοινοποίηση επιστολής ενός αντισυνταγματάρχη ενός μαχόμενου- κατά τον Εμφύλιο-τάγματος στην οποία αναφέρει μεταξύ άλλων πως «όσοι είναι απόλεμοι, αλλά σατανικοί εις τον πόλεμον κατά της ηθικής, είναι σύμμαχοι του συμμοριτισμού. Ο συντάκτης της επιστολής θίγει το θέμα των συζύγων στρατιωτών που τους απατούν και προτείνει τη δημόσια διαπόμπευσή τους, και το λιθοβολισμό»³⁰⁷! Οι υπόλοιπες τρεις εγκύκλιοι, έχουν σχεδόν ίδιο τίτλο και αντικείμενο, «περί σεμνής αμφίσεως και χριστιανοπρεπούς συμπεριφοράς των Ελληνίδων» και όπως δηλώνεται ρητά θα πρέπει να διαβαστούν ως κήρυγμα στους ναούς³⁰⁸. Σε αυτές η Σύνοδος ασχολείται με το θέμα της ένδυσης και μας παρέχει το πρότυπο κατ' αυτήν της γυναίκας η οποία θα πρέπει να είναι ευλαβής, να μην σκανδαλίζει, να είναι νοικοκυρά, να έχει «λεπτήν διάνοηση», ταπεινοφροσύνη κ.α.³⁰⁹.

³⁰⁵ Εγκύκλιος 899, Στο ίδιο σ. 23-24. Η παρένθεση από το προτότυπο.

³⁰⁶ Για το φαινόμενο του ροκ εν ρολ όπως και για την διάσταση παράδοσης μοντέρνου στην ελληνική κοινωνία Κ. Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία»...*, οπ.π σ. 29 κ.ε.

³⁰⁷ Εγκύκλιος 548, «Περί μέτρων καταστολής της ανηθικότητας» στο, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β...*, οπ.π. σ. 503-505

³⁰⁸ Εγκύκλιοι 706 και 820, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β', οπ.π σ. 654-656 και 791-794 και Εγκύκλιος 1035, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', οπ.π. σ. 161-162

³⁰⁹ Εγκύκλιος 706, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Β', οπ.π σ. 654. Σύμφωνα με την μαρτυρία της Κατερίνας Γ. οι ιερείς και οι κατηχητές ασχολούνταν έντονα με το θέμα της γυναικείας εμφάνισης. Καταδίκάζαν ρητά το «άσεμνο» μήκος της φούστας και στηλίτευαν κάθε νεωτερισμό. Σε κυρίαρχο πρότυπο γυναίκας τόσο ως προς την συμπεριφορά, όσο και ως προς την ενδυμασία, αναγορεύονταν η Παναγία. Έτσι, οι γυναίκες έπρεπε να μην είναι διαχυτικές, να είναι σοβαρές και να ντύνονται σεμνά. Για παράδειγμα η Κατερίνα θυμάται την εξής φράση: «έβαφε η Παναγία τα νύχια της; Όχι. Άρα δεν πρέπει να τα βάφετε και σεις». Η ίδια στιχομουθία συνεχιζόταν και για άλλα θέματα όπως για το μήκος της φούστας. Παράλληλα για τα αγόρια πρότυπο έπρεπε να είναι ο Χριστός. Συνέντευξη της Κατερίνας Γ. στον Σπύρο Νταουντάκη (2-12-2020)

Τέλος, φαίνεται πως ηθική «διάβρωση» υπάρχει και στις τάξεις των κληρικών αφού παρά «τα αυστηρά μέτρα της Εκκλησιαστικής αρχής», παρατηρούνται «πολλά έκτροπα κληρικών και μοναχών», όπως μας ενημερώνει η εγκύκλιος «περί ηθικής διαβιώσεως και πολιτείας κληρικών και μοναχών»³¹⁰. Για το σωφρονισμό τους η Εκκλησία κατευθύνεται προς την ίδρυση «Εκκλησιαστικού Σωφρονιστηρίου» σε μοναστήρι της Λέσβου, κάτι που επιτυγχάνεται το 1964³¹¹.

Πίσω όμως από όλα αυτά, η απώτερη ρίζα του προβλήματος μοιάζει να είναι πολύ παλαιότερη από την έξαρσή του τη δεκαετία του 1960. Όπως είδαμε, στο εκκλησιαστικό αφήγημα η «ηθική παρεκτροπή» είναι γέννημα της υποχώρησης του θρησκευτικού αισθήματος. Ακολουθώντας, η υποχώρηση αυτή αποδίδεται στην επικράτηση του ορθολογισμού και του πνεύματος του Διαφωτισμού. Στο πλαίσιο αυτό η «εγκληματικότητα» ερμηνεύεται ως σύγχρονος κρίκος σε μια αλυσίδα πνευματικών μαχών που ξεκινάει τον 17^ο αιώνα, «επί τρεις αιώνες έκθαμβος ο κόσμος παρακολουθεί τας φάσεις της ανίσου πάλης». Σε αυτή την ιδεατή πνευματική παλαίστρα αναμετρώνται από την μια «η χριστιανική πίστις» και από την άλλη ο ορθός λόγος, από την μια η ανατολή και από την άλλη η δύση, από την μια η παράδοση και από την άλλη η νεωτερικότητα. Έτσι, κρίνονται ως «μάταιαι και επικίνδυνον» οι απόπειρες να ρυθμιστεί «η εξ αποκαλύψεως αλήθειαν προς τα απαιτήσεις του ορθού λόγου», άλλωστε εάν οι απόπειρες αυτές γίνονταν πράξη, όπως συνέβη στην Δύση που «κατέστη τροφός πλείστων καινοτομιών» και «παρεγνωρίσθη η αξία και η χρησιμότης της Παραδόσεως», η χώρα θα είχε «περιπέση εις τα ακρότητας του ορθολογισμού» μικρό μέρος των οποίων είναι και το «έγκλημα»³¹². Όμως, η «Δύσις απεσχίσθη της Ανατολής» και ενώ η δύση μοιάζει έρμαιο του ορθολογισμού, η ανατολή κρατάει λόγω της Εκκλησίας³¹³.

Μια εντυπωσιακή λεπτομέρεια σχετικά με την εγκύκλιο που αναπτύσσεται πιο πάνω είναι ότι αποτελεί κείμενο ομιλίας που θα έπρεπε να δοθεί στις ενορίες της χώρας την Κυριακή της Ορθοδοξίας, δηλαδή την ημέρα που η Ορθοδοξία γιορτάζει την αναστήλωση των εικόνων και την νίκη των εικονολατρών επί των εικονομάχων στις γνωστές ταραχές της Βυζαντινής εποχής. Η ημέρα αυτή έχει συμβολικά καθιερωθεί ως πανηγυρική για την Ορθοδοξία και ερμηνεύεται ως νίκη του δόγματος έναντι των αιρέσεων. Ο παραλληλισμός του ορθολογισμού ως εχθρού του δόγματος, ως αίρεση, διαπιστώνεται και μέσα στο κείμενο στο οποίο αναγορεύεται ως νέος διωγμός, στην ίδια ακολουθία με αυτούς του Νέρωνα ή του Διοκλητιανού. Συνεπώς, οι

³¹⁰ Εγκύκλιος 1146, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', σ. 277

³¹¹ Εγκύκλιος 1268, *Στο ίδιο* σ. 417-418. Για κάποια από αυτά τα παραπτώματα που επέσυραν σωφρονισμό βλ. , Γιάννης Γκίνης, *Ιεράρχες Διάκονοι της Χούντας*, χ.ε., Αθήνα 1978 σ. 12-21

³¹² Η επιχειρηματολογία των αρχιερέων σχετικά με το Διαφωτισμό μοιάζει να ακολουθεί αυτό που ο Άλμπερ Χίρσμαν περιγράφει ως «το επιχείρημα του αντίστροφου αποτελέσματος» για την αντιδραστική ρητορική. Σύμφωνα με αυτό κάθε προσπάθεια αλλαγής επιφέρει «το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από τον στόχο που διακηρύσσεται και επιδιώκεται». Βλ. Άλμπερ Ο. Χίρσμαν, *Η αντιδραστική ρητορική, αντίστροφο αποτέλεσμα, ματαιότητα, διακινδύνευση*, (μτφρ.) Κώστας Σπαθάρης. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017 σ. 27-28

³¹³ Εγκύκλιος 1021, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', σ. 146-149

αντίπαλοι του ορθολογισμού «δια του λόγου και της γραφίδος» εξυψώνονται και αντιμετωπίζονται ως «Νέοι Μάρτυρες»³¹⁴.

Η Εκκλησία με το να εντάξει τον λόγο περί «ηθικής κατάπτωσης» στην διαμάχη της με τον Διαφωτισμό³¹⁵, της δίνει ιστορικό βάθος και την ενσωματώνει σε μια παλαιά διαίρεση με αντιδυτικά στοιχεία. Παράλληλα, σκιαγραφεί τον ορίζοντα μιας ιδανικής για την ίδια κοινωνίας που θα ήταν αντιστρόφως ανάλογη της κοινωνίας του ορθού λόγου. Συνεπώς η εκκλησιαστική ουτοπία προβάλλει ως μια κοινωνία προνεωτερική, που η παράδοση και οι θεσμοί της θα βασιλεύουν ενώ η πίστη στον χριστιανικό λόγο θα είναι απαρασάλευτη και θα αποτελεί θεμέλιο του κανονιστικού πλαισίου που θα διέπει την κοινωνία³¹⁶. Ακόμα, οι φιλιππικοί εναντίων του Διαφωτισμού προσέφεραν ένα πλαίσιο στο οποίο μπορούσαν να ενταχθούν οι δύο μεγάλοι «εχθροί» της Εκκλησίας στην μάχη για την νεολαία: ο μοντερνισμός και ο κομμουνισμός. Για τους ποιμένες που έβλεπαν το ποίμνιό τους να συρρικνώνεται και να μην ανανεώνεται είτε λόγω της προτίμησης της νεολαίας στην ξενόφερτη και αήθη καλοπέραση, είτε λόγω της ένταξής της στην αριστερά, το αφήγημα αυτό έμοιαζε να δίνει εξήγηση στο φαινόμενο και να αποδίδει στους πιστούς και στους ίδιους δάφνες μάρτυρα της πίστεως³¹⁷.

Παράλληλα, η σύνδεση με μια παράδοση αντιπαράθεσης με την δύση φαίνεται πως συνδέεται και με τις εξελίξεις στο θέμα του Κυπριακού. Το θέμα της Κύπρου κλόνισε τη νομιμοφροσύνη των εθνικοφρόνων προς την δυτική συμμαχία³¹⁸. Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για τη σύνδεση των νέων τρόπων νεανικής ψυχαγωγίας με τις αρνητικές επιπτώσεις του αμερικάνικου τρόπου ζωής³¹⁹. Οι αρχιερείς μέσα σε αυτό το κλίμα ξαναβρίσκουν τον μίτο που οδηγεί στον αντνεωτεριστικό, αντιδιαφωτιστικό και αντιδυτικό λόγο και τις ρητορικές παραδόσεις που είχαν ανθίσει ως τότε στους κόλπους της Ορθόδοξης διανοήσης. Η κριτική αυτή βέβαια δεν ξέφευγε από τα όρια της ψυχροπολεμικής διπολικότητας, αλλά άφηνε χαραμάδες αμφισβήτησης ως προς τα ηθικά κίνητρα της κοινωνίας και της πολιτικής των δυτικών συμμάχων. Έτσι, ο λόγος περί «ηθικής κρίσης» αρχίζει να απευθύνεται ανοιχτά προς τη δύση και να συσχετίζεται με τις εξελίξεις στο Κυπριακό. Σε έναν τέτοιο λόγο, ο μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος εξηγεί πως «τα

³¹⁴ Στο ίδιο

³¹⁵ Ο Διαφωτισμός ήδη από τις απαρχές του εξέφραζε έναν αντικληρικαλιστικό λόγο. Μάλιστα η Ορθοδοξία στον λόγο είτε ελλήνων, είτε ξένων διαφωτιστών προβάλλει ως αρνητικό πρότυπο οπισθοδρόμησης και αμάθειας. Οι διαφωτιστές στα κείμενά τους κατά τον Αλέξη Δημαρά έβαλαν όχι μόνο κατά του κλήρου, αλλά κατά της ίδιας της πίστης και των μυστηρίων της. Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1998 σ. 41-44

³¹⁶ Οι θρησκείες παγκοσμίως όπως καταδεικνύει ο ιστορικός Christopher Alan Bayly αντιτάχθηκαν σε ότι πρέσβευε ο Διαφωτισμός και η νεωτερικότητα. Παράλληλα όμως και οι ίδιες μεταλλάχθηκαν καθώς στην σύγκρουση αυτή, οι ταγούς της επιδίωξαν να παγιώσουν το δόγμα και –λόγω της διαμάχης με τον φιλελεύθερο αντικληρικαλισμό– να του δώσουν μια πιο συντηρητική χροιά. Βλ. Christopher Alan Bayly, *Η Γέννηση του Νεωτερικού Κόσμου, 1780-1914, Παγκόσμιες διασυνδέσεις και συγκρίσεις*, (επίμ.) Κ. Πάπαρη και Γ. Βογιατζής, (μτφρ.) Κώστας Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013 σ. 403-406 και 424-432

³¹⁷ Κ. Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία»...*, οπ.π. σ. 56-60

³¹⁸ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, οπ. π. σ. 220

³¹⁹ Ε. Αβδελά, «"Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις"», οπ.π. σ. 34

έθνη του Βορρά και της Δύσεως εις την εκπολιτιστικήν των πορείαν διέρχονται ηθικήν κρίσιν» αφού είναι «αιχμάλωτοι του αποικιακού των πνεύματος, παραγνωρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και εννοούν δια της υλικής στρατιωτικής των δυνάμεως να κρατούν υποδούλους τους λαούς και εντεύθεν χάνουν το δικαίωμα της πνευματικής των ηγεσίας»³²⁰.

³²⁰ Θ. Στράγκας, *οπ.π. σ. 2844*

5.3 Εθνικισμός

Το 1872 συγκλήθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, στην Κωνσταντινούπολη, Μεγάλη Τοπική Σύνοδος η οποία καταδίκασε το φαινόμενο του «εθνοφυλετισμού», δηλαδή του εθνικισμού. Ο εθνικισμός όμως είχε ήδη αρχίσει να μεταμορφώνει την Ορθοδοξία και να την μετατρέπει σε αυτό που σήμερα γνωρίζουμε, ένα σύνολο εθνικών εκκλησιών³²¹. Η έννοια της οργανικής κοινότητας, δηλαδή η πίστη πως «η ανθρωπότητα είναι από τη φύση της διαιρεμένη σε ένα σύνολο εθνών»³²², μπορεί να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της Ορθοδοξίας όπου κάθε έθνος-κράτος με μεγάλο Ορθόδοξο πληθυσμό συγκροτεί και μια αυτόνομη εκκλησία. Η περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν διαφέρει, καθώς από την ίδρυσή της μπορεί να χαρακτηριστεί εθνική³²³.

Στην Ελλάδα ο εθνικισμός εμφανίζεται ως σχεδόν ταυτόσημος με τη θρησκευτική πίστη, ο ελληνισμός με την Ορθοδοξία φαίνονται αδιαίρετοι. Η Ορθοδοξία χρησιμοποιείται από τον ελληνικό εθνικισμό για να δώσει το περίγραμμα του προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας. Οι έννοιες «Χριστιανός» και «Έλληνας» στο σχήμα αυτό λειτουργούν ταυτόσημα. Όμως σε αυτή την διαδικασία και η θρησκεία μεταβάλλεται, καθώς κατά τον Παντελή Λέκκα, «πολιτικοποιείται, ως προς τις χρήσεις και τη λειτουργικότητά της, αφού συντελεί στον προσδιορισμό όχι πλέον μιας κοινότητας ομοδόξων, αλλά μιας καινούργιας πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας- του έθνους»³²⁴.

Έτσι, η εκκλησία εκτός από νόμιμος εκφραστής της Ορθοδοξίας παρουσιάζεται και ως σύμβολο της εθνικής ταυτότητας και κιβωτός της εθνικής ενότητας. Στο πλαίσιο αυτό ο θρησκευτικός με τον εθνικιστικό λόγο συχνά συγχέονται. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η έννοια του εθνομάρτυρα, μια έννοια που φανερώνει τη διαπλοκή εθνικισμού-Εκκλησίας καθώς στη χώρα μας αναφέρεται σε χριστιανούς- όχι μόνο αναγνωρισμένους αγίους της εκκλησίας- που μαρτύρησαν υπέρ του έθνους. Ο εθνικισμός δηλαδή δανείζεται από τη χριστιανική παράδοση την έννοια του μάρτυρα και την εκκοσμικεύει παρουσιάζοντας ένα δικό του μαρτυρολόγιο, όχι όμως για την πίστη αλλά για το έθνος. Η ύπαρξη εθνομαρτύρων σηματοδοτεί τις κυριότερες στιγμές της ιστορίας του έθνους προβάλλοντας ένα πάνθεον μιας εκκοσμικευμένης πίστης που θα δίνει παράδειγμα στους νεώτερους. Με τον τρόπο αυτό η εθνική ιστορία μορφοποιείται,

³²¹ Vasileios N. Makrides, «Why are Orthodox Churches particularly prone to Nationalization and even to Nationalism?», *St. Vladimir's Theological Quarterly*, τ. 57 (2013) σ. 325-326

³²² A. Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, οπ.π. σ. 298-299. Τα πλάγια από το πρωτότυπο.

³²³ Π. Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία...*, οπ.π. σ. 12-13

³²⁴ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011 σ. 164-168

ομογενοποιείται και ανυψώνεται σαν σε βίο αγίου ενώ το μυθοποιημένο πρόσωπο μετεξελίσσεται σε συνεκτικό εθνικό σύμβολο³²⁵.

Παρόμοια φαινόμενα όμως εμφανίζονται και αντίστροφα, όπως για παράδειγμα με την μεταφορά μιας θρησκευτικής εορτής ώστε να συμπίπτει με μια εθνική, όπως συνέβη το 1952 όταν η γιορτή της αγίας Σκέπης της Παναγίας μεταφέρθηκε από την 1η στην 28^η Οκτωβρίου, «δεδομένου, ότι το Έθνος ημών ανέκαθεν συνέδεσε τα μεγάλα αυτού εθνικά γεγονότα μετά θρησκευτικών εκδηλώσεων»³²⁶. Εδώ οι θρησκευτικές εκδηλώσεις έρχονται να αγκαλιάσουν τις εθνικές και να τους προσδώσουν από τη μια υπερβατικό περιεχόμενο και από την άλλη να δώσουν κύρος στην εκκλησία ως συντελεστή στα ενοποιητικά και μυθοποιημένα ιστορικά γεγονότα. Τέλος, με τον τρόπο αυτό οριοθετείται το πρόσφατο παρελθόν και γενικότερα η μνήμη και η επίκλησή της και οι θρησκευτικοί λειτουργοί αναγνωρίζονται ως θεματοφύλακες της παράλληλα με τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Μία ακόμα θεμελιώδης έννοια του εθνικισμού είναι η έννοια της ταυτότητας³²⁷. Όπως είδαμε η Ορθοδοξία αποτελεί κύριο στοιχείο προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η οποία συγκροτείται γύρω από τις έννοιες «Έλληνας» και «Χριστιανός»³²⁸. Η ταύτιση των δύο αυτών εννοιών είναι απόλυτη, δεν μπορεί να υπάρξει διαχωρισμός αυτών των δύο. Ο εθνικισμός βέβαια όπως διαμορφώνεται με βάση αυτή τη σχέση μοιάζει με μια ιδεολογία αποκλεισμού, καθώς εξοβελίζει κάθε τι που δεν είναι ορθόδοξο. Η πτυχή αυτή φωτίζεται καλύτερα υπό το πρίσμα των θρησκευτικών αντιθέσεων της περιόδου, μιας εποχής η οποία χαρακτηρίστηκε από την όξυνση του παλαιοσημερολογίτικου ζητήματος. Έτσι, κατά τον μητροπολίτη Σύρου Φιλάρετο:

«Αι θρησκευτικά αιρέσεις ήγειραν θρασυτάτην την κεφαλήν, κακολογούσι την Ορθοδοξίαν, συκοφαντούσι την Ιεραρχίαν και ο Παλαιοσημερολογισμός οργιάζει [...] δια να κρημνίσουν ό,τι κατόπιν σκληρών αγώνων και ποταμών αιμάτων μας εκκληροδότησαν οι αιώνες, με σκοπούς ανθελληνικούς και ανιέρους να διασπάσουν την αισθηματικήν, θρησκευτικήν και δογματικήν ενότητα της εθνικής ημών συνειδήσεως, δια να συμπληρώσουν ούτω τέλεον (sic) το σκότειον έργον των αντεθνικών αναρχικών, πολιτικών και πολιτειακών στοιχείων»³²⁹.

Ο λόγος του μητροπολίτη είναι αποκαλυπτικός, θεωρεί την δογματική-θρησκευτική ενότητα ως ταυτόσημη της εθνικής και έτσι τοποθετεί τις θρησκευτικές αντιθέσεις πίσω από το παραπέτασμα της «ανθελληνικής δράσης». Στο πλαίσιο αυτό η εθνική συνείδηση ορίζεται ως το άθροισμα της «αισθηματικής, θρησκευτικής και δογματικής» ενότητας, κάτι που αναδεικνύει αφενός την πεποίθηση πως η έννοια Έλληνας ταυτίζεται με την έννοια ορθόδοξος χριστιανός και αφετέρου την αντίληψη περί αισθηματικής ενότητας του έθνους δηλαδή την οργανική αντίληψη στην οποία το έθνος λογίζεται ως μονάδα με ανθρώπινη ψυχosύνθεση. Τέλος, ο αρχιερέας

³²⁵ Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική Ομολογία και Συμβολική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, οι Εθνομάρτυρες», *Μνήμων*, τ.24 (2002) σ. 116-121

³²⁶ Εγκύκλιος 701, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β...*, οπ.π σ. 649

³²⁷ Α. Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, οπ.π. σ. 305-308

³²⁸ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», οπ.π. σ. 332

³²⁹ Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2519

παρουσιάζει τις θρησκευτικές αντιθέσεις ως συμπληρωματικές του έργου των «αντεθνικών αναρχικών, πολιτικών και πολιτειακών στοιχείων», δηλαδή δεδομένης και της χρονικής συγκυρίας- το 1946 εκφωνήθηκε ο λόγος αυτός από τον μητροπολίτη Σύρου- των κομμουνιστών, εξομοιώνοντας πολιτικές και θρησκευτικές διαιρέσεις ως στοχεύουσες το έθνος, δηλαδή παρουσιάζοντας τους θρησκευτικούς του αντιπάλους ως «αντεθνικώς δρώντες».

Ακόμα πιο γλαφυρά αυτή η αντίληψη αποτυπώνεται και σε μια εγκύκλιο του 1951 προς τον «ευσεβή Ελληνικόν λαόν» σχετικά με το ζήτημα του παλαιοημερολογιτισμού. Σε αυτή αναγράφεται:

«Επειδή [...] η ούτω συνεχιζόμενη διαίρεσις [του παλαιοημερολογιτισμού], ως δια πλείστων αναλόγων περιπτώσεων διδάσκει η μακραίων Ιστορία της Εκκλησίας, δύναται να εχρήσται πολλές και βαρείας δια την Εκκλησίαν και το Έθνος συνεπείας [...]. Ούτως αιρέσεις, δογματικού καθαρώς χαρακτήρος εις την προέλευσίν των, συνδυασθείσαι είτε προς φυλετικές και εθνολογικάς αντιθέσεις επήνεγκον εις την Ανατολικήν Εκκλησίαν και εις το Βυζαντινόν Κράτος ρήγματα [...] ούτως εχάθησαν δια το Βυζάντιον η Αίγυπτος, η Συρία, η Αρμενία και άλλαι χώραι, εχωρίσθησαν δηλαδή κατ' αρχάς εκκλησιαστικώς δια να απολεσθώσι μετ' ολίγον και πολιτικώς.

Και είναι μὲν θεία ευλογία, εθνολογικώς ηνωμένη η σημερινή Ελλάς, ἀλλ' ατυχώς υπάρχουν και σήμερον ισχυρότατα σπέρματα διαιρέσεων και εχθροί ουκ ολίγοι, επιβουλευόμενοι την χώραν ημών. Όσοι προέρχονται εκ της βορείου Ελλάδος ή υπηρέτησαν εν αυτή γνωρίζουσιν οποία και οπόση εκμετάλλευσις του Παλαιοημερολογιτικού ζητήματος έχει ήδη επιχειρηθεί υπό των εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών της Ελλάδος, οι οποίοι μετέρχονται πάν μέσον, ίνα αλλοιώσωσι την εθνικήν συνείδησιν των πληθυσμών των ακριτικών περιοχών της Πατρίδος ημών. Το δε παλαιόν Ημερολόγιον, το οποίον ισχύει και σήμερον ακόμη εις τας χώρας του «Σιδηρού Παραπετάσματος», ρίπτεται υπό των εχθρών του Έθνους ως δόλωμα, δια την εξυπηρέτησιν ανθελληνικών σκοπών, την αναμόχλευσιν δηλαδή φυλετικών παθών και την επίτευξιν εθνικής διαιρέσεως. Αλλ' η τοιαύτη του Παλαιοημερολογιτικού ζητήματος εκμετάλλευσις δεν γνωρίζομεν τίνας διαστάσεις είναι δυνατόν να λάβη εις το μέλλον»³³⁰.

Στο παραπάνω κείμενο η Σύνοδος ταυτίζει ξεκάθαρα έθνος και ορθοδοξία. Το επιχείρημά της βασίζεται σε μια τελεολογική ανάγνωση της ιστορίας μέσα από την οπτική της τρισεχλιετούς ελληνικής ιστορίας. Έτσι, παρομοιάζει τις θρησκευτικές κρίσεις του βυζαντινού κράτους με την σύγχρονή της θρησκευτική διαίρεση, προειδοποιώντας πως μπορεί να οδηγήσει σε εδαφική απώλεια. Η απώλεια αυτή, σύμφωνα με αυτό το αφήγημα φαίνεται όχι μόνο εφικτή, αλλά και σύντομα υλοποιήσιμη καθώς από τους δύο παράγοντες που συντελούν σε αυτήν υπάρχουν και οι δύο, θρησκευτικός και πολιτικός δηλαδή ο παλαιοημερολογιτισμός σε συνεργασία με «εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς» δηλαδή, όπως είναι εύκολα αντιληπτό, ο κομμουνισμός. Φαίνεται λοιπόν πως η Εκκλησία στοχεύει στο να ταυτίσει στο μυαλό του ποιμνίου του τους παλαιοημερολογίτες με τους κομμουνιστές. Ουσιαστικά η Σύνοδος χρησιμοποιεί λεκτικά σχήματα τα οποία ήδη χρησιμοποιούνται στο πεδίο του αντικομμουνιστικού λόγου προσαρμόζοντάς τα για τους παλαιοημερολογίτες και εξομοιώνοντάς

³³⁰ Εγκύκλιος 625, Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β..., οπ.π σ. 578-581

τους με τους κομμουνιστές, άλλωστε βάσει αυτής της επιχειρηματολογίας και της αντικομμουνιστικής, και οι δύο θέλουν να αποσπάσουν μέρος του κράτους. Να σημειωθεί τέλος και η χρήση νεωτερικής γλώσσας από την Εκκλησία αφενός για να παρουσιάσει το παρελθόν και αφετέρου για να εξηγήσει και να προσάψει κατηγορίες σε μια παραδοσιακή εκ πρώτης όψεως διαμάχη εντός της Ορθόδοξης χριστιανοσύνης.

Όπως φάνηκε και από το προηγούμενο απόσπασμα η ιστορία χρησιμοποιείται για να στηρίξει ένα μικρό ή μεγάλο αφήγημα και να το νομιμοποιήσει στη συγχρονία. Η ιστορία χρησιμοποιείται κατά κόρον από τον εθνικισμό και μέσα από ένα κυκεώνα παραμορφώσεων και διαθλάσεων που οδηγεί στη μυθοποίηση της δημιουργούνται οι συνθήκες για την αναζήτηση της συνέχειας του μύθου και της επιβεβαίωσης της κληρονομιάς. Μέσω της ιστορίας παρέχεται στους εθνικιστές μια κοινή μνήμη, ένα συλλογικό πνεύμα και σφυρηλατούνται κοινωνικοί δεσμοί, εν ολίγοις ο εθνικισμός χρησιμοποιεί την ιστορία για να διαμορφώσει μια κοινή εθνική ταυτότητα³³¹. Η Εκκλησία, ως φορέας εθνικισμού δεν ξεφεύγει από αυτό το μοτίβο.

Η ίδια η ανάγνωση της ιστορίας από την εκκλησία γίνεται με σκοπό την αυτοεπιβεβαίωση του θεσμού ως σταθερού θεματοφύλακα της ελληνικότητας, κάτι που επιτυγχάνεται μέσα από την μίξη ιστορικών γεγονότων και μεταφυσικών διηγήσεων καθώς και του σχήματος της τρισχιλιετούς ελληνικής ιστορίας με ευαγγελικές περικοπές και στιγμές της χριστιανικής ιστορίας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της συγκεκριμένης αντίληψης περί ιστορίας είναι τα χρονολόγια που δημοσιεύονται στα δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Εκεί μεταξύ άλλων ορίζονται ως ιστορικά γεγονότα η «κλήσις του Αποστόλου Παύλου» και η «Βάπτισις της Ρωσίδος Όλγας και [η] εκχριστιάνισις των Ρώσων» μαζί με την Γαλλική επανάσταση και τους Βαλκανικούς πολέμους³³².

Στην ίδια αντίληψη κινείται και ο μητροπολίτης Κυθήρων Μελέτιος στην εισήγησή του το 1958 στην Σύνοδο της Ιεραρχίας: «Τελευταίον κατά τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον εστήθη και νέον διαπρεπές, εν τω πνεύματι αυτού τρόπαιον του Τιμίου Σταυρού. Τούτο είναι η 28^η Οκτωβρίου 1940, εν συνδυασμώ προς την 28^{ην} Οκτωβρίου 312 και η 7^η Μαΐου 1945 εν συνδυασμώ προς την 7^{ην} Μαΐου 351 και συναφεία στενή προς ταύτην της αποφράδος 29^{ης} Μαΐου του 1453.»³³³.

Τέλος, ακόμα πιο γλαφυρά, αλλά στο ίδιο μήκος κύματος, για να τονίσει τη σταθερή υποστήριξη της Εκκλησίας υπέρ της «Ελληνικής Φυλής» η Ιερά Σύνοδος σημειώνει σε ένα υπόμνημά της προς την Βουλή το 1948: «Η Εκκλησία εις τας κρίσιμους στιγμάς της εθνικής Ιστορίας ουδέποτε παρέμεινεν ασυγκίνητος, αμέτοχος των γενικών παλμών και των περιμαχήτων πολιτικών αναζητήσεων του Έθνους, αλλ' έδιδε τους ταγούς της, τους Πατριάρχας της, τους Ιεράρχας της, τους Ιερείς της ολοκαυτώματα εις την υπόθεσιν των ιερών εθνικών αγώνων, όπως συνέβη κατά το εικοσιένα, κατά τους αγώνας προς διάσωσιν της Ελληνικής

³³¹ A. Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, οπ.π. σ. 305-308

³³² *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος 2019*, Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2018 σ. 15-23

³³³ Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2842

Μακεδονίας, κατά την Μικρασιατικήν καταστροφήν, όπως συνέβη κατά την απαισίας μνήμης γερμανοϊταλικήν κατοχήν, οπότε κατέρρευσαν τα πάντα και αυτός ο εθνικός χαρακτήρ της Ελληνικής Πολιτείας, και ιδιαιτέρως όπως συμβαίνει και σήμερον...»³³⁴. Εδώ η θέση της Ιεραρχίας φαίνεται σαφέστατη, σε όλους τους αγώνες προβάλλεται παρούσα, ακόμα και αναπληρώνοντας το διαλυμένο επί κατοχής κράτος ως προστάτης του έθνους. Έτσι, η Εκκλησία προβάλλοντας ένα εξιδανικευμένο παρελθόν δημιουργεί ένα αφήγημα που νομιμοποιεί τις πράξεις της στο ιστορικό της παρόν και δικαιολογεί τις μελλοντικές στοχεύσεις της.

³³⁴ Στο ίδιο σ. 2618

5.4. Εκκλησία και Κυπριακό.

«Το Κυπριακόν συμπαθέστατα βλέπει η Εκκλησία και δονείται βαθέως η καρδιά πάντων ημών»³³⁵. Πριν κοπάσει η θύελλα του Εμφυλίου, αμέσως μετά το τέλος του πρόβαλλε το ζήτημα της Κύπρου. Η Κύπρος αποτελούσε τη μόνη ελληνική εδαφική διεκδίκηση μετά το 1950 και ένα από τα πιο «καυτά» ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ιδιαίτερα από το 1955 και εξής³³⁶. Οι περιπλοκές γύρω από το ζήτημα γίνονται αντιληπτές μόνο μέσα από την κατανόηση του διεθνούς και εγχώριου πλαισίου της εποχής. Η Ελλάδα καθόριζε τους άξονες της εξωτερικής και της αμυντικής της πολιτικής βάσει του σταθερού ατλαντικού της προσανατολισμού ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας το 1952 στο ΝΑΤΟ, ενώ η αμερικανική στρατιωτική και οικονομική βοήθεια ήταν τεράστιας σημασίας για τη χώρα. Επιπλέον η διεκδίκηση της Κύπρου σκόνταφτε στο γεγονός πως ήταν αποικία της Μεγάλης Βρετανίας, δηλαδή συμμάχου χώρας, ενώ σύντομα αποτέλεσε κύρια αιτία προστριβών με την άλλη σύμμαχο στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ χώρας, της Τουρκίας. Από την άλλη στο εσωτερικό, το Κυπριακό και το κεντρικό σύνθημα πίσω του «ένωσις» συσπείρωναν μεγάλο μέρος του λαού που οδήγησε σε μεγάλα συλλαλητήρια στα οποία αμφισβητήθηκε ανοιχτά ο ατλαντικός προσανατολισμός της χώρας. Έτσι, οι διεθνείς υποχρεώσεις απέναντι στους συμμάχους και παράλληλα οι συνεχείς πορείες διαμαρτυρίας του λαού έφεραν τις κυβερνήσεις της εποχής μεταξύ δύο αντίρροπων συμπληγάδων³³⁷.

Η Εκκλησία αντιλαμβανόταν, όπως είδαμε, τον ρόλο της ως φύλακα του γένους, θεωρούσε δηλαδή πως από την ιστορική της πορεία απέρρεαν δικαιώματα συν-ηγεσίας του έθνους μαζί με το κράτος. «Η Εκκλησία αποτελεί την εφεδρικήν αλλ' άγρυπνόν ηγεσίαν του ευσεβούς ημών Γένους, έτοιμη να αναλάβει ενεργώς τα βάρη της καθήκοντα, ευθύς ως διαπιστωθή ότι η Πολιτική Ηγεσία δεν υπάρχει ή αδυνατεί ή δεν θέλει να επιτελέση τα εκ της θέσεως της απορρέοντα απέναντι του Γένους καθήκοντα»³³⁸. Με τις φράσεις αυτές ο αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων συνόψισε το περιεχόμενο του «εν Σταδίω» λόγου του «επί του Κυπριακού» το 1952. Επιπλέον, εφόσον ο φορέας έκφρασης των πολιτικών αιτημάτων των Ελληνοκυπρίων ήταν η τοπική τους Εκκλησία, η ελλαδική Εκκλησία μπορούσε να εντάξει τις επαφές της με την κυπριακή στο πλαίσιο του διορθόδοξου διαλόγου, να περιβάλλει το αφήγημά της με στοιχεία υπεράσπισης μιας Εκκλησίας σε διωγμό και να ισχυρίζεται πως είναι ο καθ' ύλην αρμόδιος θεσμός που εκφράζει τα αιτήματα της αδελφής Εκκλησίας στην Ελλάδα. Παράλληλα η ανάρρηση του Μακάριου Γ' στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου και η ανάδειξή του σε μια

³³⁵ Στο ίδιο σ. 2767

³³⁶ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Το Κυπριακό Ενωτικό κίνημα, 1830-1955», ιστόσελίδα εφημερίδας Καθημερινή, <https://www.kathimerini.gr/society/553976/to-kypriako-enotiko-kinima-1830-1955/> (τελευταία επίσκεψη 20-12-2020)

³³⁷ Α. Λιάκος, *Ο Ελληνικός...*, οπ.π. σ. 378-379

³³⁸ Θ. Στράγκας, οπ.π. σ. 2651.

από τις κυριότερες μορφές της περιόδου ως ηγέτη των Ελληνοκυπρίων, προσέφεραν στην ελλαδική Εκκλησία την επιβεβαίωση του προτύπου του ηρωικού αρχιερέα και της Εκκλησίας ως εθναρχικού φορέα. Βάσει αυτών των παραδοχών η Εκκλησία ήδη από το 1950 πρωταγωνίστησε στον αγώνα για την ένωση του νησιού με την Ελλάδα με τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο να βρίσκεται στο τιμόνι της Πανελλήνιας Επιτροπής Ενώσεως Κύπρου.

Η Πανελλήνια Επιτροπή Ενώσεως Κύπρου αποτέλεσε τουλάχιστον ως τα τέλη της δεκαετίας του 1950 τον κεντρικότερο εκφραστή του αιτήματος της ενώσεως με την Κύπρο. Πρώτος πρόεδρός της ήταν ο αρχιεπίσκοπος Σπυρίδωνας με αντιπρόεδρο τον –τότε- αρχιμανδρίτη Ιερώνυμο Κοτσώνη, ενώ και οι μετέπειτα αρχιεπίσκοποι ανέλαβαν την θέση του προέδρου. Η Επιτροπή αυτή οργάνωνε τα συλλαλητήρια και τις άλλες δράσεις και συσπείρωνε μεγάλα κομμάτια της ελληνικής κοινωνίας, μεταξύ άλλων του νέους των κατηχητικών σχολείων και των θεολογικών σχολών, φορείς όπως ο Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών και ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων ενώ στην εκτελεστική του επιτροπή εκπροσωπούνταν και το Πανεπιστήμιο³³⁹. Η ίδια η σύσταση της Επιτροπής φαίνεται ως δημιούργημα «Οργανώσεων» αφού όπως δηλώνεται από τη σχετική Εγκύκλιο: «αντιπρόσωποι όλων των πνευματικών, επαγγελματικών και εργατικών Οργανώσεων απεφάσισαν [...] όπως παρακαλέσωσι την Εκκλησίαν, ίνα τεθεί επικεφαλής της Εθνικής ταύτης προσπαθείας». Ο σημαντικό ρόλος των εργατικών οργανώσεων αποδεικνύεται και από το γεγονός πως τα γραφεία της Επιτροπής ήταν «παρά τη Γ.Σ.Ε.Ε. Οδός Πατησίων 69, Αθήνας»³⁴⁰.

Λόγω της ιδιαίτερης ανάμιξης των αρχιερέων στην Επιτροπή, οι δράσεις που αυτή προτείνει φαίνεται να έχουν έντονο θρησκευτικό χρώμα. Έτσι, για παράδειγμα την 6^η Ιουλίου του 1950 «από ώρας 6.30' μ.μ.» θα λάμβαναν χώρα «ειδικαί παλλαϊκαί συγκεντρώσεις», για την προετοιμασία των οποίων θα ενημερωνόταν ο κόσμος από τις Εκκλησίες ήδη από την προηγούμενη Κυριακή, θα ανακοινωνόταν δια του τύπου με ειδικά άρθρα των επιχώριων μητροπολιτών ενώ οι καμπάνες θα χτυπούσαν «χαρμοσύνως [...] την πρωΐαν από 10^η μέχρι 10.15' ώρας, το εσπέρας δε από ώρας 5 μ. μ. μέχρι της ενάρξεως της συγκεντρώσεως». Τέλος, χαρακτηριστικό και της διεθνούς διάστασης του ζητήματος, οι συγκεντρωμένοι έπρεπε να συντάξουν ψηφίσματα που θα τα έστελναν στον ΟΗΕ και στις ξένες κυβερνήσεις και τα κοινοβούλια³⁴¹. Οι ίδιες ενέργειες φαίνεται πως περιέβαλλαν τις διάφορες «ημέρες διαμαρτυρίας» καθ' όλη την δεκαετία με την προσθήκη καλεσμάτων σε στάσεις εργασίας και την επιδίωξη σε μεγαλύτερη απεύθυνση μέσω τοιχοκολλήσεων και κυκλοφορίας προκηρύξεων

³³⁹ Γιώργος Θ. Πρίντζιπας και Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Ελληνισμός από το 1821 έως σήμερα, Ιστορική Επισκόπηση*, εκδόσεις Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα 2005 σ. 127-128 και Τάσος Κωστόπουλος, «Το πεζοδρόμιο του 1956», ιστότοπος Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/67817_pezodromio-toy-1956 (τελευταία επίσκεψη 11-1-2021)

³⁴⁰ Εγκύκλιος 595, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β...*, οπ.π σ. 552-553

³⁴¹ Στο ίδιο

και συνθημάτων και κυρίως μέσω της επίδοσης ψηφισμάτων διαμαρτυρίας στην ελληνική κυβέρνηση³⁴².

Τα συλλαλητήρια που διοργάνωνε η Επιτροπή συσπείρωναν χιλιάδες κόσμου, κυρίως νέους και αρκετά συχνά και αριστερούς, και συχνά έληγαν με χρήση βίας και καταστολή από την αστυνομία. Στις πορείες αυτές παλμό έδιναν τα ανταγγλικά συνθήματα και δεν έλειπαν και τα σπασίματα βιτρινών βρετανικών εταιρειών όπως και η ρίψη νεραντζιών ή πετρών εναντίων των βρετανικής εκμετάλλευσης κίτρινων λεωφορείων. Αρκετές βέβαια ήταν οι φορές που τα συλλαλητήρια για το Κυπριακό απαγορεύτηκαν από τις τότε κυβερνήσεις οι οποίες προσπαθούσαν να ισορροπήσουν μεταξύ του αιτήματος της ένωσης και των συμμαχικών τους αισθημάτων και υποχρεώσεων³⁴³. Άλλωστε, με το Κυπριακό αναδύθηκαν όψεις του εθνικισμού στον δημόσιο λόγο που ερχόντουσαν σε σύγκρουση με κεντρικές έννοιες της εθνικοφροσύνης. Στοιχεία αλυτρωτικού και ανταποικιακού εθνικισμού μπόλιασαν το δημόσιο λόγο εκείνη την εποχή, και το σύνθημα «ένωσις» απέκτησε ανταγγλικές και αντισυμμαχικές συνδηλώσεις, ερχόμενα σε αντίθεση με τον ατλαντισμό της προηγούμενης περιόδου³⁴⁴.

Ο λόγος της Εκκλησίας δεν ξεφεύγει από αυτό το μοτίβο. Έτσι, στο συλλαλητήριο της 20^{ης} Αυγούστου του 1954 ο αρχιεπίσκοπος Σπυρίδων απευθυνόμενος προς το συγκεντρωμένο πλήθος λέει: «Εμμείνατε, αδελφοί Κύπριοι, σταθερώς και αμετακινήτως, υπερασπίζοντες τας εθνικάς επάλξεις. Η εμμονή σας και η έντασις του αγώνος θα διδάξη τους κυριάρχους, ότι πρέπει να εγκαταλείψουν την Κύπρον, όπως εγκατέλειψαν ήδη και άλλους τόπους»³⁴⁵. Ο αρχιεπίσκοπος εδώ φαίνεται να τοποθετεί το ζήτημα της Κύπρου στο κάδρο των ανταποικιακών αγώνων της εποχής. Βέβαια στο λόγο του σχετικά με τους «κυριάρχους» ενώ φωτογραφίζει τη Μεγάλη Βρετανία, δεν την κατονομάζει, προσπαθώντας να μην ξεφύγει από την κυβερνητική γραμμή³⁴⁶. Βέβαια με την πάροδο του χρόνου και την κλιμάκωση των συγκρούσεων στην Κύπρο, ο τότε αρχιεπίσκοπος Θεόκλητος θα φτάσει σε διάγγελμά του το 1958 να αποκαλέσει τη συντηρητική κυβέρνηση του Λονδίνου ως «καννίβαλους Τόρυδες» και θα προτρέψει την ελληνική κυβέρνηση να μην θυσιάσει τα εθνικά ζητήματα «χάριν ιδεολογικών συμφερόντων ή κοινωνικών συστημάτων», προκαλώντας την μήνιν της κυβέρνησης Καραμανλή και σχόλια στον τύπο που τον κατηγορούν για «πνευματική αναρχία» και συμμαχία με τον κομμουνισμό³⁴⁷.

Παράλληλα, ο λόγος των μητροπολιτών εκτός από το ανταποικιακό και αντισυμμαχικό πνεύμα διακρίθηκε και για τον αλυτρωτικό του εθνικισμό. Το στοιχείο του αλυτρωτισμού δεν φαίνεται βέβαια να σταμάτησε, υπάρχει στον Εκκλησιαστικό λόγο με εξαίρεση το διάλειμμα της

³⁴² Εγκύκλιος 686, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β...*, οπ.π σ. 635

³⁴³ Τ. Κωστόπουλος, «Το πεζοδρόμιο του 1956», οπ.π.

³⁴⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο εθνικισμός των “εθνικοφρόνων” και το κυπριακό 1950-1959», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 68-69-70 (1998-1999) σ. 229

³⁴⁵ Ρένος Κυριακίδης, «Σπυρίδων Βλάχος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1873-1956)», *Ενατενίσεις*, περιοδική έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Κύκκου και Τηλλυρίας, τ. 10 (2010) σ. 111-112

³⁴⁶ Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 101

³⁴⁷ Γ. Πρίντζιπας-Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Ελληνισμός από το 1821 έως σήμερα...*, οπ.π. σ.135-136

περιόδου του Εμφυλίου που καλύφθηκε από το ατλαντικό και αντιολοκληρωτικό πρόταγμα . Έτσι, το αίτημα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα τοποθετείται στο πλαίσιο των γενικότερων διεκδικήσεων που προέβαλλαν οι αρχιερείς όπως για παράδειγμα τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου. Οι δύο αυτές περιπτώσεις μοιάζουν κρίκοι μιας αλυσίδας διεκδικήσεων που για το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα ξεκινούν με την υποστήριξη των μετακατοχικών «δικαίων» για απόδοση στην Ελλάδα των Δωδεκανήσων, της Ρωμυλίας και της Βορείου Ηπείρου και καταλήγουν στην Κύπρο, με τις δύο τελευταίες περιπτώσεις να γίνονται αντιληπτές ως εκκρεμότητες του έθνους. Σε αυτή την προοπτική ο αρχιεπίσκοπος Σπυρίδωνας σημειώνει σε λόγο του προς την Ιεραρχία:

«το Κυπριακόν ζήτημα είναι Ελληνικόν και ως τοιούτο πρέπει να αντιμετωπίζεται [...] το ζήτημα δύναται να θεωρηθεί λελημένον, μολονότι ακαθόριστος είναι εισέτι ο χρόνος της επιλύσεώς του και πολλάί προσπάθειαι θα απαιτηθώσιν. [...] Είθε να ηδυνάμην να υποβοηθήσω ανάλογον πρώθην και του ετέρου αλυτρωτικού προβλήματος της Βορείου Ηπείρου κατά τρόπον παρέχοντα την ελπίδα, ότι θα έλθει ημέρα, καθ' ἣν θα ηδυνάμην να αναφωνήσω “νύν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα...”»³⁴⁸.

Στις εγκυκλίους, δηλαδή στο πιο θεσμικό λόγο της Εκκλησίας, κυριαρχεί μια μορφή ανταποικιακού εθνικισμού αναμεμιγμένου με θρησκευτικά μοτίβα. Έτσι, σε εγκύκλιο του 1956 που φαίνεται πως συντάσσεται λόγω της εξορίας του Μακαρίου στις Σεϋχέλλες από τους Βρετανούς και της βίαιης τροπής των πραγμάτων στην Κύπρο³⁴⁹, διαβάζουμε πως «ανηλεής επιίπτει η ράβδος των κατακτητών επί τους την ελευθερίαν ποθούντες». Οι βρετανοί εκτός από «ανάληγτοι» κατακτητές, παρουσιάζονται και ως αμαρτωλοί, φορείς κακίας και ισχυροί που τυραννούν τους «ομόδοξους και ομαίμονες Κυπρίους αδελφούς». Άρα, σύμφωνα με τον συλλογισμό της εγκυκλίου που αναπαράγει το βιβλικό σχήμα της Θείας δίκης, μέσω των προσευχών καλείται ο «αδικουμένων προστάτης και υπερασπιστής Θεός» να «στήση την ράβδον των αμαρτωλών, και συνθλάσει όπλον των ισχυρών της γής και λυτρώσεται αυτούς εκ της συνθλιβούσης αυτούς μεγάλης κακίας»³⁵⁰. Στην εγκύκλιο αυτή επισυνάπτεται και η ανάλογη ευχή που έπρεπε να διαβαστεί από τους εφημέριους κατά την λειτουργία των Χριστουγέννων:

«Κύριε Ιησού Χριστέ ο Θεός ημών, [...] ο δια του Σταυρού Σου διαδηλώσας την αγάπην Σου προς την πονεμένην καρδίαν του ανθρωπίνου γένους, ο δια της Αναστάσεώς Σου θριαμβεύσας κατά του κακού και του θανάτου και βεβαιώσας την ανθρωπίνην προσωπικότητα ως υπερτάτην και αιωνίαν αξίαν, ο καταλύσας τα δεσμά της δουλείας υπό οιανδήποτε μορφήν, ο καλέσας την ανθρωπίνην ελευθερίαν ίνα συμπράττουσα μετά της Θείας Σού χάριτος διεξάγη αγώνας και αναπύση πάσαν δραστηριότητα όπως επικρατή εκάστοτε η Βασιλεία Σου εις τον κόσμον, Βασιλεία λυτρώσεως, δικαιοσύνης και απολύτου σεβασμού προς τα ανθρώπινα δίκαια και Βασιλεία αλληλεγγύης των λαών και αγάπης προς πάντας ανθρώπους και φώς πολιτισμού,

³⁴⁸ Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2653-2654

³⁴⁹ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, «Το Κυπριακό ζήτημα και η ελληνική κοινωνία», στο Σ. Σακελλαρόπουλος, Α. Μωυσίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα, Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010 σ. 437-438

³⁵⁰ Εγκύκλιος 886, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β...*, *οπ.π.* σ. 871

φωτίζων και προάγον την ζωήν εις όλας τας εκδηλώσεις της, εις όλους τους παλμούς της, επίβλεψον επί το ευσεβές ημών Έθνος όπερ η θεία Σου πρόνοια εξέλεξεν ίνα δι' αυτού ερμηνευθή το απολυτρωτικόν Σου έργον εις όλην την Οικουμένην.

Ευλόγησον ,Κύριε, τους αγώνας των Κυπρίων αδελφών ημών, ους αγωνίζονται υπέρ της αληθείας Σου, υπέρ της ελευθερίας και της αναστηλώσεως της ανθρωπίνης αξιοπρεπείας, δι' ην εξέχεας τα Αίμα Σου το Πανάγιον.

Χάρισε εις αυτούς την νίκην, την απολύτρωσιν από της καταδυναστεύσεως της ασκουμένης υπό έθνους εκτραπέντος από της οδού, ήν εχάραξεν η αγία Σου ζωή και η υψηλή ευαγγελική Σου διδασκαλία εις τον κόσμον.

Έμπνευσον, Κύριε, αγαθά βουλεύματα εις τους ηγεμόνας και τους κριτάς της γής, ίνα ούτοι εις τας διασκέψεις και τα διαβούλια αυτών οδηγηθούν κατά το άγιόν Σου θέλημα εις λήψην αποφάσεων θεμελιώσεως της παγκοσμίου ειρήνης, εντός των οποίων δύναται οι αγωνιζόμενοι υπέρ της ελευθερίας και ανηλεώς κατατυρρανούμενοι αδελφοί ημών Κύπριοι, και άλλοι καταδυναστευόμενοι λαοί, να εύρουν δικαίωσιν του ιερού των αγώνος [...] Αμήν»³⁵¹.

Στην ευχή αυτή βλέπουμε να μεταγράφεται η πολιτική θέση της Εκκλησίας στον υπερβατικό χριστιανικό λόγο και μέσω αυτής να παρεμβάλλονται πολιτικές θέσεις στη διαδικασία της θρησκευτικής λατρείας, κάτι που όπως ήδη έχουμε δει είναι αρκετά συχνό φαινόμενο. Το περιεχόμενό της αποκαλύπτει σημαντικές πτυχές της κοσμοθεωρίας των αρχιερέων. Τα υποκείμενα που πρωταγωνιστούν στην ευχή είναι δύο: το «ευσεβές ημών Έθνος» και τα άλλα μη κατονομαζόμενα έθνη. Το έθνος μας, σε αυτό το αφήγημα, ενώ είναι επιλεγμένο από τον Χριστό για μια οικουμενική αποστολή, βλέπει τα αδέλφια του, δηλαδή ένα κομμάτι του ίδιου έθνους να βρίσκεται κάτω από τυραννικό ζυγό. Μάλιστα, αυτοί που του στερούν την ελευθερία του και την ελευθερία άλλων εθνών, εμφανίζονται ως παραστρατημένοι από το δρόμο του Θεού. Αυτό δημιουργεί την εικόνα ενός έθνους που ενώ είναι ταγμένο στο δρόμο της αρετής, γίνεται μέτοχος παθών, όπως και ο ίδιος ο Χριστός. Τέλος, στο κείμενο παρουσιάζεται ένα αφήγημα το οποίο εμφανίζει την ανθρωπότητα να οφείλει την Κύπρο στην Ελλάδα για να ξεπληρωθούν οι υποχρεώσεις της απέναντι στην προσφορά του ελληνικού έθνους τόσο για την εισφορά της στον πολιτισμό όσο και την θρησκεία³⁵².

Μέσω αυτού του σχήματος αρχικά παρουσιάζεται ο κόσμος ως χωρισμένος σε έθνη, με αυτόνομη υπόσταση και σχέση με το Θεό. Επιπλέον, γίνεται χρήση των όρων «ανθρώπινη

³⁵¹ Στο ίδιο σ. 872

³⁵² Όψεις του ίδιου ελληνοχριστιανικού αφηγήματος σχετικά με την Κύπρο, με μικρές παραλλαγές, συναντώνται σε λόγους τουλάχιστον μέχρι και την δεκαετία του 1960. Μεταξύ άλλων εμφανίζεται σε λόγους του πρωθυπουργού -τότε- Γεωργίου Παπανδρέου και της συνέλευσης των καθηγητών της φιλοσοφικής σχολής Αθηνών. Το επιχείρημα αυτό, δηλαδή πως η ανθρωπότητα χρωστάει στην Ελλάδα αρκετές φορές συνδιαζόταν και με αλυτρωτικές θέσεις σχετικά με την Βόρειο Ήπειρο και με την ιδέα της επιβράβευσης της χώρας για τις θυσίες της πρόσφατης ιστορίας. Βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του 1960- Η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό ζήτημα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η «σύντομη δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008 σ. 294-295

προσωπικότητα» και «ελευθερία» που ενώ φαίνονται συνυφασμένες με τις καταστατικές έννοιες του ΟΗΕ και με το λεξιλόγιο της εθνικοφροσύνης, εδώ μοιάζουν να έχουν διαφορετικό νόημα. Έτσι, για παράδειγμα η ελευθερία που επικαλείται η ευχή δεν προέρχεται από την αντίθεση στους ανελεύθερους ολοκληρωτισμούς, δεν είναι ελευθερία με το αντιολοκληρωτικό της περιεχόμενο, αλλά είναι εθνική ελευθερία η οποία δεν διστάζει συντασσόμενη με το ανταποικιακό κίνημα να καταγγείλει πρώην συμμάχους³⁵³.

Το 1957, σε παρόμοια εγκύκλιο με αφορμή την συζήτηση του Κυπριακού στο ΟΗΕ, η Ιεραρχία στέλνει νέα εγκύκλιο στην οποία συμπεριλαμβάνει δήηση με παρόμοιο περιεχόμενο, κάνοντας λόγο σε αυτή για το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών. Κεντρική πτυχή εδώ, όπως υπάρχει και στην προηγούμενη ευχή, είναι η προσευχή με σκοπό το «φωτισμό των ιθυνόντων» ώστε να δικαιώσουν τον «περιούσιο λαό», όπως σαφώς τώρα δηλώνεται³⁵⁴.

Το ανταποικιακό πνεύμα συνοδευόμενο από το αφήγημα περί δικαιώσεως των οφειλών προς το έθνος θα συνεχίσει να αποτυπώνεται στις εγκυκλίους μέχρι το 1958³⁵⁵. Από εκεί και μετά φαίνεται πως η Εκκλησία χάνει τον ηγετικό της ρόλο ως κύριος φορέας έκφρασης των πόθων και των διαμαρτυριών για το Κυπριακό³⁵⁶. Αυτό αποτυπώνεται και στις εγκυκλίους όπου υπάρχει τεράστιο χάσμα ανάμεσα στην δεκαετία του 1950 με αυτή του 1960³⁵⁷. Τέλος, μια άλλη -λίγο έως πολύ- αγνοημένη στη βιβλιογραφία πτυχή του Κυπριακού είναι το ζήτημα του κονκορδάτου με το Βατικανό. Το ζήτημα αυτό φαίνεται να προκύπτει το 1956 από την επιθυμία της Ελληνικής κυβέρνησης να συνάψει διπλωματικές σχέσεις με την Αγία Έδρα εν όψει του διπλωματικού της αγώνα για την Κύπρο κάτι που εξόργισε το σύνολο της Ιεραρχίας σε ένα σπάνιο δείγμα τόσο απόλυτης ομοψυχίας. Οι θέσεις των μητροπολιτών που εκφράστηκαν με ομιλίες στη Σύνοδο, με την αποστολή επιστολής στην κυβέρνηση και με την αποστολή εγγράφων διαμαρτυρίας απηχούσαν την κουλτούρα του αντιαιρετικού αγώνα καθώς υπενθυμίζοντας το σχίσμα και τους αγίους του, θεωρούσαν πως οι σχέσεις με το Βατικανό θα έφερναν τον Καθολικισμό στην Ελλάδα και θα διέλυαν τον θρησκευτικό ιστό της κοινωνίας και τους έθνους. Τέλος, ιδιαίτερη σημασία έχει η θέση που κάποιοι από αυτούς επαναλαμβάνουν: πως το έθνος σώζεται «δι'εαυτώ», έχει δηλαδή τις δυνατότητες να σωθεί από μόνο του³⁵⁸.

³⁵³ Για τις μεταλλάξεις στο νόημα του όρου ελευθερία λόγω του Κυπριακού βλ. Δ. Παπαδημητρίου «Ο εθνικισμός των “εθνικοφρόνων”», *οπ.π.* σ. 228

³⁵⁴ Εγκύκλιος 893, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τόμος Γ', *οπ.π.* σ. 14-16

³⁵⁵ Βλ. εγκυκλίους 975, 977 και 979, *Στο ίδιο* σ. 107-109

³⁵⁶ Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του 1960», *οπ.π.* σ. 297

³⁵⁷ Από τις δέκα συνολικά εγκυκλίους με θέμα το Κυπριακό, οι επτά αφορούν την δεκαετία του 1950 και μόλις τρεις την επόμενη.

³⁵⁸ Ολόκληρη η συζήτηση για το κονκορδάτο: Θ. Στράγκας, *οπ.π.* σ. 2752-2768. Η ανάγκη στενότερης συνεργασίας Ορθοδοξίας-Καθολικισμού επανήλθε μια δεκαετία μετά, το 1966, ως σχέδιο των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου άσκησε μεγάλη πίεση προς αυτή την κατεύθυνση η οποία όμως δεν φαίνεται να έκαμψε την στάση της Εκκλησίας. Σώζεται μάλιστα σχετική συζήτηση μεταξύ του υπουργού Παιδείας Στ. Αλλαμανή και του αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου στην οποία ο υπουργός του εκφράζει την άποψή του πως η αντίθεση Εκκλησίας της Ελλάδος- Οικουμενικού Πατριαρχείου «ενθαρρύνει τας Σλαυικές Εκκλησίας», με τον αρχιεπίσκοπο να του

Συνοψίζοντας, φαίνεται πως το Κυπριακό αποτέλεσε την αφορμή για την Εκκλησία να ξαναγυρίσει σε εθνικιστικά σχήματα τα οποία είχαν εν πολλοίς θαφτεί κάτω από το πέπλο του αντιολοκληρωτισμού. Παράλληλα, προσθέτει σε αυτά και την δική της πιο θρησκευτική και Ελληνοχριστιανική θέση. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει πως η εθνικοφροσύνη εξέλειψε τελείως από τον εκκλησιαστικό λόγο, αλλά μάλλον πως για τη συγχρονία γινόταν χρήση αυτού του ιδεολογικού οπλοστασίου.

απαντάει πως δεν θα εγκαταλείψει τις θέσεις του δίνοντας ως παράδειγμα πως και «εις το Βιετνάμ θυσιάζονται εις την πυράν Βουδισταί μοναχοί χάριν της πίστεώς των». Για την συζήτηση βλ. Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 153-154

6. Επίλογος-Συμπεράσματα.

Με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα η δικτατορία των συνταγματαρχών και καταλύθηκε η δημοκρατία στη χώρα. Λίγο καιρό μετά οι δικτάτορες θα επέβαλλαν και ένα δεύτερο πραξικόπημα, αυτή τη φορά στον χώρο της Εκκλησίας. Την 21^η Απριλίου 1967 ορκίστηκε από τον αρχιεπίσκοπο η πρώτη δικτατορική κυβέρνηση³⁵⁹ και την επόμενη μέρα η Δ.Ι.Σ. μετά από ομόφωνη απόφαση των μελών της έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στους πραξικοπηματίες³⁶⁰. Η διάθεση για συνεργασία από την Εκκλησία φάνηκε από την αρχή δεδομένη, παρ'όλα αυτά οι δικτάτορες έδειξαν πως προτιμούσαν τον άμεσο έλεγχο από τη συνεργασία.

Η κρίση η οποία μάστιζε επί αρκετά χρόνια την Εκκλησία, έδωσε το έναυσμα στους συνταγματάρχες να επέμβουν. Πρώτο μέλημα των δικτατόρων ήταν η αντικατάσταση του γηραιού αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Β' Χατζησταύρου από έναν πιο πειθήνιο ιεράρχη που θα εφάρμοζε στον χώρο της Εκκλησίας τη βούληση της Χούντας. Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε απαραίτητη λόγω της αυξημένης ισχύος του αρχιεπισκόπου στην Εκκλησία της Ελλάδος, κάτι που εκκλησιολογικά δεν ευσταθεί καθώς τυπικά ο αρχιεπίσκοπος είναι «πρώτος μεταξύ ίσων»³⁶¹. Η δυνατότητα του αρχιεπισκόπου να ορκίζει κυβερνήσεις και μέσω των ορκωμοσιών να νομιμοποιεί την εξουσία λειτούργησε ως ένα ακόμα θέλητρο για τον άμεσο έλεγχό της από τους δικτάτορες.

Έτσι, στις 10 Μαΐου 1967, ούτε ένα μήνα δηλαδή από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, με αναγκαστικό νόμο καταργήθηκαν πλήρως κάποιες θεμελιώδεις διατάξεις του τότε ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη και επιβλήθηκε στην Εκκλησία ένα αυταρχικό σύστημα διοίκησης που παραβίαζε βασικές αρχές του κανονικού δικαίου. Τέλος στον ίδιο νόμο προβλεπόταν η επέκταση του ορίου ηλικίας των 80 χρόνων και στον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο Αθηνών που μέχρι τότε εξαιρούνταν. Με τον τρόπο αυτό ο αρχιεπισκοπικός θρόνος θεωρήθηκε πως ήταν σε χηρεία και ο αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος παρακάμφθηκε³⁶².

Νέος αρχιεπίσκοπος εκλέχθηκε από «αριστίνδην Σύνοδο» ο αρχιερέας των ανακτόρων Ιερώνυμος Κοτσώνης. Αν και η εκλογή του Ιερώνυμου φάνταζε προφανής, οι χουντικοί δεν παρέλειψαν να επισκεφτούν το χώρο που συνεδρίαζε η σύνοδος και να παροτρύνουν τους

³⁵⁹ Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Ορκωμοσία της Κυβέρνησης Κωνσταντίνου Κόλλια στα Ανάκτορα Αθηνών», κωδικός τεκμηρίου D3449, κωδικός θέματος T17003, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α. http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3449&thid=196711#tdesc (τελευταία ανεύρεση 1/4/2018)

³⁶⁰ Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* οπ.π. σ. 159

³⁶¹ Ι. Κονιδάρης, «Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία και στη μεταπολίτευση» οπ.π. σ. 171-173

³⁶² Στο ίδιο σ. 170-171

επισκόπους να ψηφίσουν τον εκλεκτό τους³⁶³. Η εκλογή Ιερωνύμου αποτέλεσε μέρος των παραχωρήσεων των πραξικοπηματιών προς το Στέμμα, μαζί με την τοποθέτηση των Κόλλια και Σπαντιδάκη στην κυβέρνηση ως πρωθυπουργού και αντιπροέδρου της κυβέρνησης αντίστοιχα. Οι παραχωρήσεις αυτές έγιναν με αντάλλαγμα τη νομιμοποίηση του καθεστώτος από το Παλάτι, κάτι που βοήθησε τους Απριλιανούς να στερεωθούν στην εξουσία και να κερδίσουν την διεθνή ανοχή³⁶⁴. Για το αρχιεπισκοπικό πραξικόπημα ο ίδιος ο Στυλιανός Παττακός παραδέχτηκε στις αναμνήσεις του πως «ο Χρυσόστομος αντικατεστάθη παρ' ημών ευθύς από των πρώτων εβδομάδων, κατά λίαν άκομψον τρόπον, ως διεπίστωσα βραδύτερον»³⁶⁵. Η «εξομολογητική» παραδοχή αυτή, φανερώνει πρώτον τη βιασύνη των πραξικοπηματιών να ελέγξουν την εκκλησία και δεύτερον την προχειρότητα της δράσης τους. Ως προς το ζήτημα του χρόνου, δηλαδή γιατί οι χουντικοί αμέσως μετά το πολιτειακό πραξικόπημα επιδίωξαν και πέτυχαν το εκκλησιαστικό πειστική φαίνεται η άποψη του Δημήτριου Πάλλα. Κατά τον Πάλλα ένας από τους βασικότερους στόχους των πραξικοπηματιών ήταν η εφαρμογή ενός μεσσιανικού προγράμματος με κύρια χαρακτηριστικά του την ανάδειξη του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» ως κεντρικού ιδεολογικού πυλώνα της κοινωνίας. Τα οφέλη του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» συνοψίζονται στην επίτευξη του στόχου της «Μεγάλης Ελλάδας» ως προς την ιμπεριαλιστική της έννοια και «στην λύση των προβλημάτων της εποχής μας σε παγκόσμια κλίμακα», δηλαδή θα λειτουργούσε τόσο ως εθνικό όνειρο όσο και σαν οικουμενικό όραμα. Αυτή η «θέοθεν» κοσμοθεωρία αντλεί τις έννοιές της από τις θεωρίες περί ελληνοχριστιανικής αποστολής και από τα κείμενα του Αλέξανδρου Τσιριντάνη και κυρίως το *Εμπρός εις την κρίσιμον καμπήν*. Υπο αυτό το πρίσμα, δεν μας ξενίζει η σύνδεση της «Ζωής» με το καθεστώς και η προώθηση στελεχών της οργάνωσης, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ιερώνυμο, στην ηγεσία της εκκλησίας³⁶⁶.

Μέσα στο πλαίσιο της μεσσιανικής λειτουργίας του καθεστώτος είναι δυνατόν να εξηγηθεί η εμμονική πίστη των χουντικών στον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της δικτατορίας καθώς οι δικτάτορες αντιλαμβάνονταν το καθεστώς ως όχημα ηθικής διαπαιδαγώγησης του λαού³⁶⁷, άλλωστε κατά τον Γεώργιο Παπαδόπουλο: «η Ελλάς [...] έταμε πρώτη τον ορθόν δρόμον, προς τον οποίον αι κοινωνίαι πρέπει να αναζητήσουν την λύσιν»³⁶⁸. Τα χαρακτηριστικά της χουντικής ηθικής φαίνεται να είναι άμεσα επηρεασμένα από τα πρότυπα ηθικής που προβάλλονταν από τις παραεκκλησιαστικές οργανώσεις. Έτσι για παράδειγμα, σε εγκύκλιο προς εκπαιδευτικούς με αφορμή την έναρξη του νέου σχολικού έτους διαβάζουμε: «το καπνίζειν, υπό των γυναικών, το

³⁶³ Γ. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος* ο.π. σ. 163-165

³⁶⁴ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Οι σχέσεις του Στέμματος με την δικτατορία των συνταγματαρχών», στο Παύλος Σούρλας (επίμ.) *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2016 σ. 117-118

³⁶⁵ Δημήτρης Ψαρράς, «Ο Γκλίξμπουργκ και η Εκκλησία», από την ιστοσελίδα της Εφημερίδας των Συντακτών, <http://www.efsyn.gr/arthro/o-gklxmpourgk-kai-i-ekklisia> (τελευταία ανεύρεση 30/10/2020)

³⁶⁶ Δ. Πάλλας, *Ορθοδοξία και παράδοση*, ο.π. σ. 187-229

³⁶⁷ Γ. Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού...*, ο.π. σ. 302

³⁶⁸ Δ. Πάλλας, *Ορθοδοξία και παράδοση*, ο.π. σ. 168

μινιφουστοφορείν, το οφρυοβλεφαρογράφειν σκορπίζουν την αηδία»³⁶⁹, ενώ σε κείμενο που εκδόθηκε από τη «Ζωή» και αναφέρονταν στα γεγονότα του Πολυτεχνείου ο συντάκτης επισημαίνει τα «μακριά μαλλιά» και το «παρδαλό ντύσιμο» ως σημάδια «ηθικής απαθλίσωσης» των νέων που συμμετείχαν στα γεγονότα³⁷⁰. Η προστασία της νεολαίας από τον «Δυτικό νεοαναρχισμό» αποτέλεσε σημαία της ηθικής αποστολής της απριλιανής δικτατορίας. Κατά τα λόγια του Ιωάννη Λαδά τα μακρυνά μαλλιά είναι η «τρίχινη σημαία του μηδενισμού» και αυτό γιατί γίνεται «εις αντίδραση προς το κοντό στρατιωτικό κόψιμο των μαλλιών», μια άποψη που συνδυάζει τον ηθικό λόγο του ευσεβιστικού κινήματος, δηλαδή των οργανώσεων, με την μονολιθική στρατιωτική σκέψη³⁷¹. Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, πάρθηκε μια σειρά μέτρων που αποσκοπούσε στην ηθική, κατά τα πρότυπα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», διαπαιδαγώγηση της νεολαίας όπως ο εβδομαδιαίος εκκλησιασμός των μαθητών, η συμμετοχή στην πρωινή προσευχή, η τάξη και ο σεβασμός καθώς και η πάταξη του «τεντιμποϊσμού»³⁷².

Τέλος η εμμονική χρήση θρησκευτικών μοτίβων από τους συνταγματάρχες, εκτός από προσπάθεια για περαιτέρω διάδοση του λόγου τους στην πλατειά μάζα του εκκλησιαστικού ποιμνίου, αποδεικνύει την πίστη τους στη μεσσιανική αποστολή τους. Ακόμα ο μανιχαϊστικός θρησκευτικός λόγος φαίνεται πως εξυπηρετούσε και τα απλουστευτικά ερμηνευτικά σχήματα, ιδίως στον αντικομμουνιστικό λόγο, που οι δικτάτορες χρησιμοποιούσαν στους λόγους τους. Έτσι κατά τον φιλοοργανωσιακό Παττακό «η απαρέγκλιτος γραμμή της Εθνικής Κυβερνήσεως είναι η υλοποιήσις της χριστιανικής διαδασκαλίας»³⁷³ ενώ οι κομμουνιστές ήταν «τέρατα της κολάσεως»³⁷⁴.

Τα παραπάνω μοιάζουν σαν μιας μορφής πραγμάτωση των προδικτατορικών λόγων των αρχιερέων. Στοιχεία όπως η πίστη στην ελληνοχριστιανική αποστολή, η ανάμιξη θρησκευτικών μοτίβων και πολιτικών θέσεων και οραματισμών, εθνικιστικών και συντηρητικών στοιχείων και κυρίως της πουριτανικής ηθικής σκιαγραφούν μια όσμωση μεταξύ των μητροπολιτών και των συνταγματάρχων. Μια πρώτη ένδειξη, χωρίς βέβαια να δίνουν πλήρη εξήγηση, για την σύνδεση αυτή δίνουν οι στενές επαφές στρατεύματος Ιεραρχίας. Οι διασυνδέσεις μεταξύ του σώματος του κλήρου με αυτό των στρατιωτικών είναι ένα θέμα που χρειάζεται αρκετή ακόμα διερεύνηση.

³⁶⁹ Λαέρτης Τανακίδης, «Το μινιφουστοφορείν και το οφρυοβλεφαρογράφειν», ιστότοπος Εφημερίδας των Συντακτών, <http://www.efsyn.gr/arthro/minifoystoforeign-kai-ofryovlefarografein> (τελευταία ανεύρεση 30/10/2020)

³⁷⁰ Γ. Γκίνης, *Ιεράρχες* Διάκονοι, οπ.π. σ. 118-119

³⁷¹ Richard Clogg, «Η ιδεολογία της “Επανάστασης της 21^{ης} Απριλίου 1967”», στο Γιώργος Γιαννουλόπουλος, Richard Clogg (επίμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976 σ. 87-91

³⁷² Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Η ιδεολογία του καθεστώτος», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα/6, επιμέλεια σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 2010 σ. 113-114

³⁷³ Δημήτρης Ψαράς, *Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, Ο ιερός πολιτευτής*, ειδική έκδοση Εφημερίδας των Συντακτών, Αθήνα 2016 σ. 10

³⁷⁴ Γ. Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού...*, οπ.π. σ. 309-310

Τα χρόνια που καλύπτει η εργασία αυτή ξεκινούν από το ρευστό μεταπολεμικό περιβάλλον και τελειώνουν με την επιβολή του «γύψου» της απριλιανής δικτατορίας. Σε αυτά τα 22 χρόνια παρεμβάλλονται γεγονότα που συντάραξαν τη χώρα όπως ο Εμφύλιος ή το Κυπριακό. Σε όλα αυτά τα γεγονότα η Εκκλησία τοποθετείται, όχι απλά για να αφουγκραστεί τον παλμό της συγχρονίας, αλλά γιατί το θεωρεί καθήκον της. Άλλωστε, ο θεσμός βρίσκεται πάντα στο επίκεντρο ως συνομιλήτης της ηγεσίας, ως εξέχουσα πνευματική ηγεσία η ίδια και ως διαμορφώτης της γνώμης των πολιτών. Βασικοί άξονες που συγκροτούν τον λόγο της σε όλη αυτήν την εποχή είναι η νομιμοφροσύνη προς το κράτος και ιδιαίτερα προς το στέμμα, ο εθνικισμός, ο αντικομμουνισμός και κυρίως ο συντηρητισμός.

Οι απαρχές του εθνικόφρονος λόγου της Εκκλησίας εδράζονται πάνω στην σταθερή νομιμοφροσύνη της προς το κράτος και το παλάτι. Από την θέση του υποστηρικτή προς τη δεξιά ξεκινάει και ενσωματώνει έννοιες του λόγου της εθνικοφροσύνης σχεδόν ταυτόχρονα από την στιγμή που οι ιδέες αυτές σχηματίζονται στο λόγο του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου. Η νομιμοφροσύνη προς το κράτος αρχικά εκφράστηκε με τη συμπόρευση της Εκκλησίας με το εθνικόφρον κράτος του Εμφυλίου, τόσο ιδεολογικά, όσο και θεσμικά. Έτσι, η Εκκλησία προσάρμοσε το λόγο της ενσωματώνοντας τα βασικά γνωρίσματα του αντιολοκληρωτισμού, τα οποία διανθίστηκαν με αντικομμουνιστικά, συντηρητικά και εθνικιστικά μοτίβα από την πλούσια αντικομμουνιστική, συντηρητική και εθνικιστική παράδοση που προϋπήρχε ήδη από το μεσοπόλεμο, αλλά και πιο πριν. Τα στοιχεία αυτά συγκρότησαν έναν εθνικόφρονα λόγο με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έδινε βάρος σε δίπολα όπως τα αντιθετικά ζεύγη πίστη-απιστία, πολιτισμός-βαρβαρότητα, ηθικό-ανήθικο και άλλα. Παράλληλα προσέδωσαν στην εθνικοφροσύνη τους οραματισμούς και την παρελθοντολογία του ελληνοχριστιανισμού τοποθετώντας την σε ένα ιδεατό παγκόσμιο πλαίσιο, δίνοντάς του τους πολιτικούς οραματισμούς για να ατενίσει το μέλλον. Ακόμα, ήταν πολύ σύνηθες ο πολιτικός λόγος της Εκκλησίας να περιβάλλεται από θρησκευτικά μοτίβα ή και να μετουσιώνεται σε ευχές προς το Θεό. Τα χαρακτηριστικά αυτά πέραν του ότι αποτυπώνουν μια αντίληψη των ανθρώπων της Εκκλησίας ως προς τη πνευματική βοήθεια σε πολιτικά ζητήματα και κατ'επέκταση τη πνευματική δικαίωση μέσα από την επίγεια πολιτική, καθιστούσαν τον πολιτικό λόγο πιο δυσδιάκριτο μέσα στα τυποποιημένα σχήματα των λειτουργικών ευχών ενώ τέλος τον έκανε πιο εύληπτο για την κοινωνία των πιστών δικαιώνοντας τον νομιμοποιητικό της ρόλο. Επομένως, η Εκκλησία χρησιμοποίησε την νομιμοποίηση που είχε από μια κοινωνία με έντονα χαρακτηριστικά θρησκευτικότητας και εκκλησιαστικότητας, για να νομιμοποιήσει με τη σειρά της στον κόσμο αυτό τις πολιτικές και κοινωνικές της πεποιθήσεις που βρίσκονταν σε τέλεια ομόνοια με τις κρατικές θέσεις.

Παράλληλα, η ταύτιση με το κράτος των εθνικοφρόνων δεν περιορίστηκε στο πεδίο του λόγου. Θεσμικά η Εκκλησία φαίνεται να μιμείται το κράτος ως προς τις εκκαθαρίσεις, δημιουργώντας το πλαίσιο των εκκαθαρίσεων απλών κληρικών και αρχιερέων. Επίσης, δραστηριοποιήθηκε έντονα στο πλευρό των εθνικοφρόνων, συνδράμοντας με τους καλύτερους της κληρικούς τον

στρατό και τους τόπους συγκέντρωσης. Η σχέση της αυτή με τον στρατό θα μεταλλάξει άρδην την ίδια την Ιερά Σύνοδο στην οποία οι πρώην στρατιωτικοί ιερείς θα γίνουν μια σεβαστή μερίδα στους κόλπους της, θα ενδυναμώσει τις εθνικόφρονες θέσεις που εκφράζονταν σε αυτή και θα «στρώσει το χαλί» για την μετέπειτα συνεργασία της με τους συνταγματάρχες της 21^{ης} Απριλίου.

Τα πάγια όμως χαρακτηριστικά του εκκλησιαστικού λόγου που βοήθησαν στο να εναρμονιστεί εύκολα με τον λόγο της εθνικοφροσύνης, δηλαδή ο συντηρητισμός και ο εθνικισμός γρήγορα οδήγησαν σε αντιφάσεις. Έτσι, ο λόγος των αρχιερέων σταδιακά εκτρέπεται από -τη θεμελιώδη για τον αντιολοκληρωτισμό- πίστη στη συμμαχία για να καταγγείλει τον ρόλο των συμμάχων ως προς το Κυπριακό. Το Κυπριακό αποτέλεσε την αφορμή για μια νέα έξαρση εθνικιστικού λόγου με αλλυτρωτικά και αντιαποικιακά στοιχεία. Η Εκκλησία πρωτοστάτησε στα συλλαλητήρια της δεκαετίας του 1950 προσπαθώντας να επανοικιοποιηθεί έναν ρόλο εθναρχικό, ως επικεφαλής των «δικαίων» του έθνους, που αντανakλούσε την παράδοση του Οικουμενικού πατριαρχείου στην Οθωμανική εποχή. Παράλληλα, ο έντονος συντηρητισμός της την οδήγησε στο να εκφράσει έναν λόγο που στρεφόταν ενάντια στη Δύση και κυρίως ενάντια στο Διαφωτισμό. Παρατηρείται δηλαδή μια επιστροφή σε συστήματα σκέψης που τοποθετούν το Διαφωτισμό ως εχθρό της Ορθοδοξίας και πηγάζουν από τις πρώτες επαφές του κόσμου της Ορθοδοξίας με τον αντικληρικαλισμό του Διαφωτισμού. Οι αρχιερείς χρησιμοποίησαν τέτοια μοτίβα στην προσπάθειά τους να ανασχέσουν αυτό που εκλάμβαναν ως «ηθική παρακμή», δηλαδή την εμφάνιση νέων μορφών ένδυσης, ψυχαγωγίας και σεξουαλικότητας των νέων.

Όλα αυτά συγκροτούν το ψηφιδωτό του εκκλησιαστικού λόγου, ενός λόγου που διαμορφώνεται για να συμπεριλάβει εθνικόφρονα μοτίβα και συγκροτεί μια διαφορετική εκδοχή της εθνικοφροσύνης, την «υπερβατική». Ο λόγος αυτός αν και συνεχίζει να εμφανίζεται ως το τέλος της περιόδου στα κείμενα των αρχιερέων σιγά-σιγά επικαλύπτεται από έναν λόγο που δίνει μεγαλύτερη βάση σε επιμέρους έννοιες και καταστρατηγεί την έννοια της συμμαχίας. Στη μακρά διάρκεια βέβαια ο αντιολοκληρωτικός λόγος της Εκκλησίας μοιάζει με μια πολύ μικρή στιγμή σε σχέση με τα παραδοσιακά αντιδυτικά σχήματα. Τελικά το υβρίδιο που κυριαρχεί στο τέλος της περιόδου αυτής δίνει και το τόνο στην αυγή της επομένης, της «Ελλάδος- Ελλήνων- Χριστιανών» της Χούντας.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής βιβλιογραφία

Εγκύκλιοι:

Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Γ' 1957-1967, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2000

Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Β' 1934-1956, Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1956

Περιοδικά - Άρθρα από Εφημερίδες:

Βλάχος, Σπυρίδων, αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, « Ενθρονιστήριος λόγος, 9 Ιουνίου 1949», στο *Θεολογία*, τ.27, τεύχος 1ο (1956)

Ελευθερία, αρ. φ. 2250 , 16/1/1952

Η Ζωή του Παιδιού, αρ. φ. 24 , 15/9/1947

Η Ζωή του Παιδιού, αρ. φ. 3 , 15/11/1946

Η Ζωή του Παιδιού, αρ. φ. 2 , 1/11/1946

Η Ζωή του Παιδιού, αρ. φ. 50 , 28/10/1948

Η Ζωή του Παιδιού, αρ. φ. 38 , Πάσχα 1948

Ταινίες Επικαίρων:

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Δοξολογία στη Μητρόπολη Αθηνών για την ονομαστική εορτή του Βασιλιά Παύλου», κωδικός τεκμηρίου D2498, κωδικός θέματος T11600, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α.

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2498&thid=11600 (τελευταία επίσκεψη 12/12/2020)

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Ορκωμοσία της Κυβέρνησης Κωνσταντίνου Κόλλια στα Ανάκτορα Αθηνών», κωδικός τεκμηρίου D3449, κωδικός θέματος T17003, από την

ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α.

http://mam.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3449&thid=196711#desc (τελευταία επίσκεψη 6/11/2020)

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Προσκύνημα της εικόνας του “Άξιον Εστί” στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ελευθερίου στην Αθήνα από τον Βασιλιά Παύλο», κωδικός τεκμηρίου D3536, κωδικός θέματος T11251, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α.

http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3536&thid=11251 (τελευταία επίσκεψη 12/12/2020)

Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο (Ε.Ο.Α), «Τελετή διαβεβαίωσης του νέου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Θεόκλητου ενώπιον του Βασιλιά Παύλου στα Βασιλικά Ανάκτορα της Κέρκυρας», κωδικός τεκμηρίου D2580, κωδικός θέματος T12189, από την ιστοσελίδα του Ε.Ο.Α. http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=2580&thid=12189 (τελευταία επίσκεψη 12/12/2020)

Βιβλία:

Αι ακολουθίαι της Κυριακής, (επίμ.) Τιμόθεος Ματθαϊάκης, Εκδόσεις Παπαδημητρίου, Αθήνα 2003

Γαλανάκης, Ειρηναίος, μητροπολίτης Κισσάμου και Σελίνου, *Η Πολιτική Ευθύνη του Χριστιανού*, Τύποις: Ιερά Μητρόπολις Κισσάμου & Σελίνου, Κίσσαμος 1963

Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος 2019, Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2019

Στράγκας, Θεόκλητος *Εκκλησίας της Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τ. Δ, χ.ε. Αθήνα 1972

Τημελής, Παναγιώτης Γ., *Η ανάστασις του ελληνοχριστιανισμού ήτοι μελέται και κάτοπτρον κοινωνικόν εις πέντε ομιλίας Θρησκεία - Παιδεία - Πολιτεία : Η θεόθεν αποστολή και το θεόδοτον πρόγραμμα του ελληνισμού και της ορθοδοξίας*, Εκ του Τυπογραφείου Αριστομένου Ζ. Διαλησμά, Αθήνα 1902

Τσιριντάνης, Αλέξανδρος, *Εμπρός εις την κρίσιμον καμπήν, Ένα μήνυμα από το περιοδικόν «Συζήτησις»*, Αθήνα 1967

Λήμματα από την Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια:

Δημητρόπουλος, Παναγιώτης Ν., «Ιδιοκτησία», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 6, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1965

Κοτσώνης, Ιερώνυμος, «Βασιλεύς (Κανονικόν Δίκαιον)», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.3, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1963

Μακρής, Σπυρίδων Γ., «Στρατιωτικοί Ιερείς», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1967

Μουστάκης, Βασίλης, «Εθνική Ηθική», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964

~«Εθνικοφροσύνη», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964

~ «(Ελληνικόν και Ορθοδοξία)», συμπληρωματικό λήμμα του λήμματος «Έλλην», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964

Χαραλαμπίδης, Κωνσταντίνος, «Ελλάς», λήμμα στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1964

Δευτερογενής βιβλιογραφία.

Μονογραφίες:

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, (μτφρ.) Β. Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1986

Althusser, Louis, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999

Ανδρεόπουλος, Χαράλαμπος. Μ., *Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία 1967-1974, Ιστορική και νομοκανονική προσέγγιση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017

Αρκάδας, Δημήτρης *Ο σύντροφος Ιησούς, Αριστεροί Ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Manifesto, Αθήνα 2020

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη και Loring Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου: πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015

Bayly, Christopher Alan, *Η Γέννηση του Νεωτερικού Κόσμου, 1780-1914, Παγκόσμιες διασυνδέσεις και συγκρίσεις*, (επίμ.) Κ. Πάπαρη και Γ. Βογιατζής, (μτφρ.) Κώστας Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση, η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014

~ *Η Ελληνική κοινωνία στην κατοχή, 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010

Γιανναράς, Χρήστος, *Καταφύγιο Ιδεών*, Ίκαρος, Αθήνα 2011

~ *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1999

Close, David, *Ελλάδα 1945-2004, Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, (επιμ. και επιστημονική θεώρηση) Σπύρος Μαρκέτος, (μτφρ.) Γιώργος Μερτίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006

Γκίνης, Γιάννης, *Ιεράρχες Διάκονοι της Χούντας*, χ.ε., Αθήνα 1978

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1998

Ελεφάντης, Αγγελος, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991

Freeden, Michael, *Ideology, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2003

Heywood, Andrew, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, (μτφ.) Χ. Κουτρή, (επίμ.) Ν. Μαραντζίδης, Επίκεντρο, Αθήνα 2007

Θεοτοκάς, Νίκος και Γιώργος Σταθάκης, «Τα ίχνη και η κατασκευή του παρελθόντος: Ο Κάρλ Μάρξ και η κριτική ιστοριογραφία», στο Νίκος Θεοτοκάς και Γιώργος Σταθάκης, *Δοκίμια για τον Μάρξ*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1996

Judt, Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, (μετ.) Ν. Σταματάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012

Δημήτρης Καλτσώνης, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821-2001*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2017

Καραγιάννης, Γιώργος, *Εκκλησία και Κράτος, ιστορική επισκόπηση των σχέσεών τους*, Το Ποντίκι, Αθήνα 1997

~ *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, (επίμ.) Α. Σιδεράτος, Προσκήνιο Αθήνα 2001

Κατσάπης, Κώστας, *Το «πρόβλημα νεολαία», μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013

Κάτρης, Γιάννης Α., *Η γέννηση του νεοφασισμού (Ελλάδα 1960-1974)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974

Κονδύλης, Παναγιώτης, *Συντηρητισμός, Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, (μτφρ.) Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015

Κούκουνας, Δημοσθένης, *Η Εκκλησία της Ελλάδος, 1941-2007, από τον Δαμασκηνό στον Χριστόδουλο*, Μέτρον, Αθήνα 2007

Λέκκας, Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019

McMahon, Robert J., *The Cold War, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2003

Meynaud, Jean, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. 2, (μτφρ.) Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002

~ Π. Μερλόπουλος, Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. 1, (μτφρ.) Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002

Νανάκης, Ανδρέας, μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Εκδόσεις Βάνιας, Χανιά-Θεσσαλονίκη 2008

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001

Πάλλας, Δημήτριος Ι., *Ορθοδοξία και Παράδοση, Δοκιμή Αυτοβιογραφίας*, (επίμ.) Όλγα Γκράτζιου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005

Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006

Πρίντζιπας, Γιώργος Θ., και Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Εκκλησία και Ελληνισμός από το 1821 έως σήμερα, Ιστορική Επισκόπηση*, εκδόσεις Προσκήνιο-Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα 2005

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία και εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987

Χασιώτης, Λουκιανός, *Τα παιδιά του εμφυλίου, Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Ερανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Εστία, Αθήνα 2013

Χίρσμαν, Άλμπερ Ο., *Η αντιδραστική ρητορική, αντίστροφο αποτέλεσμα, ματαιότητα, διακινδύνευση*, (μτφρ.) Κώστας Σπαθάρας. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017

Ψαλλίδας, Γρηγόρης, *Συνεργασία και ανυπακοή, η πολιτική της ηγεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στην κατοχή (1941-1944)*, Εστία, Αθήνα 2016

Ψαράς, Δημήτρης *Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, Ο ιερός πολιτευτής*, ειδική έκδοση Εφημερίδας των Συντακτών, Αθήνα 2016

Άρθρα σε συλλογικούς τόμους:

Ασδραχάς, Σπύρος, «Η νεότητα. Σταθερές και ιδιοπροσωπείες», στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επίμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ.Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

~ «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφύλαγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», στο Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005

Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η ανασυγκρότηση της νέας αστικής τάξης», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση*, Τζ. Αλεξάντερ, Ν. Αλιβιζάτος κ.α., (μτφρ.) Μ. Δρίτσα-Α. Λυκιαρδοπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1984

Bessel, Richard, «Η Ευρωπαϊκή κοινωνία τον 20ό αιώνα», στο T.C.W. Blanning (επίμ.), *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης*, (μτφρ.) Σπύρος Πλουμίδης, Τουρίκη, Αθήνα 2009

Βόγλης, Πολυμέρης «Ο Εμφύλιος των αμάχων», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα/5*, επιμέλεια σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 2010

Γεωργιάδου, Βασιλική, και Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ο λαός της Εκκλησίας, όψεις της θρησκευτικότητας στην Ελλάδα», στο Χριστόφορος Βερναρδάκης (επίμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2000

Clogg, Richard, «Η ιδεολογία της “Επανάστασεως της 21^{ης} Απριλίου 1967”», στο Γιώργος Γιαννουλόπουλος, Richard Clogg (επίμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976

Close, David H., «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο D.H.Close (επίμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950, Μελέτες για την πόλωση*, (μτφρ.) Γ. Σπανδωνής, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998

~ «Η κληρονομιά», στο D.H.Close (επίμ.) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950, Μελέτες για την πόλωση*, (μτφρ.) Γ. Σπανδωνής, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998

Δεμερτζής, Νίκος, «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία», στο *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1995

Hufton, Olwen, «Τι είναι θρησκευτική ιστορία σήμερα;», στο David Cannadine (επίμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;*, (μτφρ.) Κώστας Αθανασίου, νήσος, Αθήνα 2007

James, Harold, «Η πτώση και η άνοδος της Ευρωπαϊκής οικονομίας τον 20ό αιώνα» στο T.C.W. Blanning (επίμ.), *Ιστορία της Σύγχρονης Ευρώπης*, (μτφρ.) Σπύρος Πλουμίδης, Τουρίκη, Αθήνα 2009

Julia, Dominique, «Η θρησκεία- Θρησκευτική ιστορία», στο Jacques Le Goff και Pierre Nora (επίμ.), *Το Έργο της Ιστορίας*, (μτφρ.) Κλαίρη Μιτσοτάκη και Νίκος Σαββάτης, τ. 2, Ράππα, Αθήνα 1983

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Οι γνωστοί «άγνωστοι» Απριλιανοί συνωμότες», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επίμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, τ. 6, επιμέλεια σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 2010

Καραμούζης, Πολύκαρπος, «Θρησκευτικές νεολαίες και κοινωνικοπολιτική διεκδίκηση στη Νεοελληνική κοινωνία του 20^{ου} αιώνα, στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επίμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010

Κατσάπης, Κώστας, «Όι σύγχρονοι εκ Δύσεως επιδρομείς» και “το νεωτεριστικό των πνεύμα”. Η επαναφορά της νεολαίας στην Ελληνορθόδοξη παράδοση ως αντίδραση στον μοντερνισμό (1964-1974)», στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επίμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010

Κονιδάρης, Ιωάννης Μ., «Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία και στη μεταπολίτευση: η δικτατορία στην Εκκλησία», στο Παύλος Σούρλας (επίμ.) *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2016

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Έθνος και Ορθοδοξία στην Ελληνική εθνική ιστοριογραφία: η εθνοποίηση του ρόλου της θείας πρόνοιας στην ιστορία του «περιούσιου λαού» του Κυρίου»,

στο *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία*, πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2007

Λέκκας, Παντελής, «Η συγκρότηση της Εθνικιστικής Ιδεολογίας», », στο *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1995

Μαγριπλής, Δημήτρης Γ., «Θρησκεία και Ιδεολογία- Ορθοδοξία και σύγχρονος κόσμος», στο Δ. Μαγριπλής (επίμ.), *Κριτικές Προσεγγίσεις στον Ορθόδοξο Πολιτισμό. Όψεις του Ελληνικού παραδείγματος*, εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2007

Makrides, Vasilios, «Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoe during the Greek Civil War», στο P. Carabott και T. Sfikas (επίμ.), *The Greek Civil War, Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Ashgate, Λονδίνο 2004

~«The Orthodox Church of Greece», στο L. Lenstean (επίμ.), *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-1991*, Routledge, Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2010

Μπότσιου, Κωνσταντίνα, «Οι σχέσεις του Στέμματος με την δικτατορία των συνταγματαρχών», στο Παύλος Σούρλας (επίμ.) *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα 2016

~ «Η αρχή του τέλους της βασιλευμένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008

Μπουρνάζος, Στρατής, «Το κράτος των εθνοκοφρόνων: Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, (επιμ.) Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Η ιδεολογία του καθεστώτος», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα/6, επιμέλεια σειράς Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα/Ιστορία, Αθήνα 2010

Παρασκευαΐδης, Χριστόδουλος αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, «Πρόλογος» στο, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι, τόμος Γ' 1957-1967*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2000

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, «Το Κυπριακό ζήτημα και η ελληνική κοινωνία», στο Σ. Σακελλαρόπουλος, Α. Μουσιδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα, Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010

Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., «Ο αλτρωτισμός στη δεκαετία του 1960- Η περίπτωση της κινητοποίησης για το Κυπριακό ζήτημα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008

Άρθρα σε περιοδικά:

Αβδελά, Έφη, «"Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις": ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 90 (2005)

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Καλλιόπη Μουστάκα: αρχηγός Παιδόπολης "Αγία Σοφία" Βόλου», *Αρχειοτάξιο* 10 (2008)

Γεωργιάδου, Βασιλική, «Από το καθεστώς της "συμφωνίας" στην πραγματικότητα της κοσμικής υπαγωγής, η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 3 (1990)

Θεοδώρου, Βάσω «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, τ. 25 (2003)

Κυριακίδης, Ρένος, «Σπυρίδων Βλάχος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1873-1956)», *Ενατενίσεις*, περιοδική έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Κύκκου και Τηλλυρίας, τ. 10 (2010)

Λέκκας, Παντελής, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 11 (1989)

Makrides, Vasileios, «Why are Orthodox Churches particularly prone to Nationalization and even to Nationalism?», *St. Vladimir's Theological Quarterly*, τ. 57 (2013)

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Ο εθνικισμός των "εθνικοφρόνων" και το κυπριακό 1950-1959, *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 68-69-70 (1998-1999)

Στεφανίδης, Ιωάννης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος" 1958-1961», *Μνήμων*, τ. 29 (2011)

Τζεδόπουλος, Γιώργος, «Εθνική Ομολογία και Συμβολική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, οι Εθνομάρτυρες», *Μνήμων*, τ.24 (2002)

Άρθρα από το διαδίκτυο:

Αρκάδας, Δημήτρης, «Κλήρος και Ένοπλες Δυνάμεις: όψεις της πολιτισμικής ταυτότητας των στρατιωτικών ιερέων στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα», *Θέσεις*, τ. 130 (2015), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1290&Itemid=29#sdfotnote2anc (τελευταία επίσκεψη 23-12-2020)

~ « Σταυρός και σβάστικα: Σχέσεις εξουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, και του ναζισμού», *Θέσεις*, τ. 145 (2018), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1429&Itemid=29#body_ftn70 (τελευταία επίσκεψη 20-12-2020)

~ «Το κατά Αντικομμουνιστήν Ευαγγέλιο, δυνάμεις του Εμφυλίου πολέμου στην πολιτικό-θρησκευτική ιδεολογία της ελληνικής εκκλησιαστικής διοίκησης», *Θέσεις*, τ. 132 (2015), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού,
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1299&Itemid=29#sdfootnote13anc (τελευταία επίσκεψη 12-11-2020)

Ζωγράφου, Αμβρόσιου, Μητροπολίτη Κορέας «Η Ορθόδοξη Μαρτυρία στην Κορεατική Χερσόνησο, Ιστορική Προσέγγιση», άρθρο στον επίσημο ιστότοπο της μητρόπολης Κορέας <https://www.orthodoxkorea.org/%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CF%81%CE%AD%CE%B1%CF%82/>
(τελευταία επίσκεψη 13-1-2020)

Θέμελης, Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ: ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ ΠΡΑΞΕΩΣ ΤΟΥ 1928. ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΤΗ 4η 6η ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003», ιστότοπος ECCLESIA.GR, Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/eisigiseis/arch_noe_o1.htm (τελευταία επίσκεψη 10-10-2020)

Θεολογίτης, Γιώργος, «Ο ευσεβής ”ταξίαρχος” Στυλιανός», άρθρο στο διαδικτυακό περιοδικό Ημεροδρόμος, <https://www.imerodromos.gr/pattakos-zoi/> (τελευταία επίσκεψη 1-12-2020)
Καραγιάννης, Γιώργος, «“Αστυνομία ηθών” με ράσα στα χρόνια του Μεσοπολέμου (Α΄)», ιστοσελίδα Ημεροδρόμος, <https://www.imerodromos.gr/ekklisia-mesopolemos-1/> (τελευταία επίσκεψη 16-11-2020)

~ «1920-1950: Οι χαμένες ευκαιρίες για το «κόμμα της Εκκλησίας» (3ο και τελευταίο)», ιστοσελίδα Ημεροδρόμος, <https://www.imerodromos.gr/1920-1950-i-chamenes-efkeries-gia-to-komma-tis-ekklisias-3o/> (τελευταία επίσκεψη 1/9/2020)

Καραμούζης, Πολύκαρπος, «Ο Ελληνοχριστιανισμός ως κυρίαρχη πολιτικοθρησκευτική θεωρία ελληνικότητας. Από την πνευματική διάνοηση στην αντικομμουνιστική ιδεολογία» στο <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:SEwD-pZwPaQJ:https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/SOCTHEOL104/%25CE%25A3%25CE%25A5%25CE%259C%25CE%25A0%25CE%259B%25CE%2597%25CE%25A1%25CE%25A9%25CE%259C%25CE%2591%25CE%25A4%25CE%2599%25CE%259A%25CE%2591%2520%25CE%259A%25CE%2595%25CE%25A6%25CE%2591%25CE%259B%25CE%259>

[1%25CE%2599%25CE%2591%2520%25CE%2595%25CE%2593%25CE%25A7%25CE%2595%25CE%2599%25CE%25A1%25CE%2599%25CE%2594%25CE%2599%25CE%25A9%25CE%259D/%25CE%259D%25CE%2595%25CE%2591%2520%25CE%2595%25CE%259D%25CE%259F%25CE%25A4%25CE%2597%25CE%25A4%25CE%2591%2520%25CE%25A0.%2520%25CE%259A%25CE%2591%25CE%25A1%25CE%2591%25CE%259C%25CE%259F%25CE%25A5%25CE%2596%25CE%2597%25CE%25A3%2520%25CE%25B5%25CE%25B%25CE%25BB%25CE%25B7%25CE%25BD%25CE%25BF%25CF%2587%25CF%2581%25CE%25B9%25CF%2583%25CF%2584%25CE%25B9%25CE%25B1%25CE%25BD%25CE%25B9%25CF%2583%25CE%25BC%25CF%258C%25CF%2582.doc+&cd=4&hl=el&ct=clnk&gl=gr](https://www.kathimerini.gr/opinion/797957/49-chronia-prin-1-i-1966/) (τελευταία επίσκεψη 1-12-2020)

Κατσίγερης, Μιχάλης Ν., «49 χρόνια πριν... 1.Ι.1966», ιστότοπος εφημερίδας Καθημερινή, <https://www.kathimerini.gr/opinion/797957/49-chronia-prin-1-i-1966/> (τελευταία επίσκεψη 20-9-2020)

Κωστόπουλος, Τάσος, «Οικογενειακά της Εθνοκοφροσύνης», ιστοσελίδα Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/270623_oikogeneiaka-tis-ethnikofrosynis

~ «Το πεζοδρόμιο του 1956», ιστότοπος Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/67817_pezodromio-toy-1956 (τελευταία επίσκεψη 11-1-2021)

~ «Τρεις, τέσσερις, πέντε Ιεράρχες...», ιστοσελίδα Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/229408_treis-tesseris-pente-ierarhes (τελευταία επίσκεψη 9-10-2020)

~ «Χαφίές, ρουφιάνος και δημοσιογράφος», ιστοσελίδα Εφημερίδας των Συντακτών, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/232276_hafies-royfianos-kai-dimosiografos (τελευταία επίσκεψη 1-12-2020)

Μάρκου, Μάρκος, προσωπική ιστοσελίδα, <http://markmarkou.sites.sch.gr/> (τελευταία επίσκεψη 11-12-2020)

Παπαπολυβίου, Πέτρος, «Το Κυπριακό Ενωτικό κίνημα, 1830-1955», ιστοσελίδα εφημερίδας Καθημερινή, <https://www.kathimerini.gr/society/553976/to-kypriako-enotiko-kinima-1830-1955/> (τελευταία επίσκεψη 20-12-2020)

Παπαρνάκης, Αθανάσιος, «Αμαρτία και ασθένεια στη Βιβλική θεολογία», ιστότοπος ECCLESIA.GR, Επίσημος Ιστότοπος της Εκκλησίας της Ελλάδος, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/parnakis_astheneia.pdf (τελευταία επίσκεψη 16-11-2020)

Sahgal, Neha, Alan Cooperman, Scott Gardner, Ariana Monique Salazar, Jonathan Evans, Kelsey Jo Starr, Patrick Moynihan, Martha McRoy, Michael Lipka, Jeff Diamant, Aleksandra Sandstrom, Bill Webster, Stacy Rosenberg, Travis Mitchell, Anna Schiller, «Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues» (29 Οκτωβρίου 2018), ιστότοπος PEW Research Center, (ανακτήθηκε 14/11/2020) <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>

Σταβέρης, Σπύρος, «Σαν Σήμερα Αφιέρωμα στα "ματωμένα ράσα", Σαν σήμερα, γεννιέται το 1907 στο χωριό Τσούκα της Φθιώτιδας ο παπα-Χολέβας (Παπαφλέσσας).», ιστότοπος περιοδικού lifo, <https://www.lifo.gr/team/sansimera/35598> (τελευταία επίσκεψη 11-10-2020)

Τανακίδης, Λαέρτης, «Το μινιφουστοφορέιν και το οφρυοβλεφαρογράφειν», ιστότοπος Εφημερίδας των Συντακτών, <http://www.efsyn.gr/arthro/minifoystoforein-kai-ofryovlefarografein> (τελευταία ανεύρεση 30/10/2020)

Ταρπάγκος, Ανέστης, «Σταθερότητα και μεταλλαγές στο καθεστώς και τη φυσιогνωμία του στρατού», *Θέσεις* τ. 7 (1984), όπως εμφανίζεται στον ιστότοπο του περιοδικού http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=80&Itemid=29 (τελευταία επίσκεψη 17-11-2020)

«Το ράσο στον αγώνα για την πατρίδα», ιστότοπος εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3723465> (τελευταία επίσκεψη 11-10-2020)

Ψαρράς, Δημήτρης, «Ο Γκλίξμπουργκ και η Εκκλησία», από την ιστοσελίδα της Εφημερίδας των Συντακτών, <http://www.efsyn.gr/arthro/o-gklixmpoyrgk-kai-i-ekklisia> (τελευταία ανεύρεση 30/10/2020)

Α δημοσίευτες εργασίες:

Καραμούζης, Πολύκαρπος, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2004

Μητσιοπούλου, Δέσποινα, *Στρατός και Εκκλησία στην Ελλάδα. Θεσμικές Αλληλεπιδράσεις*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ-Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2010

Προφορική συνέντευξη:

Συνέντευξη της Κατερίνας Γ. στον Σπύρο Νταουντάκη (2-12-2020)

Μουσική:

Τζίμης Πανούσης, «Κάγκελα Παντού», τραγούδι από τον δίσκο *Ο Ρομπέν των Χαζών*, ΜΒΙ, 1992

Περίληψη:

Η παρούσα μελέτη διερευνά τις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Η μελέτη εστιάζει στην περίοδο από 1945 ως το 1967, δηλαδή από το τέλος της Κατοχής ως την Χούντα των συνταγματαρχών, περίοδος κατά την οποία η εθνικοφροσύνη διαμορφώθηκε και εντέλει επικράτησε ως κρατική ιδεολογία και εξετάζει την πρόσληψη της ιδεολογίας αυτής από την Εκκλησία και την ενσωμάτωσή της στον εκκλησιαστικό λόγο. Για την ανάλυση αυτή χρησιμοποιούνται κυρίως οι εγκύκλιοι της Ιεράς Συνόδου, δηλαδή ο πιο επίσημος λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Abstract:

The present research investigates the relation between the Orthodox Church of Greece and the ideology of National-Mindedness (ethnikofrosyni). The research focuses on the period from 1945 to 1967, namely from the end of the German Occupation of Greece to the Colonel's Junta, a period in which the ideology of National-Mindedness was forged (was formed) and prevailed as state ideology. The focal point of the research is the integration of the aforementioned ideology by the Church and its incorporation into the ecclesiastical speech. This analysis is based on the circulars of the Holy Synod.